

A photograph of a long, white, worm-like object, possibly a caterpillar or a piece of fabric, lying on a dark, textured surface. The object is curved and extends across the middle of the frame. The background is dark and grainy, with some lighter spots. The overall image has a low-resolution, slightly blurry quality.

Erih Koš

NOVOSADSKI POKOLJ

Erih Koš

NOVOSADSKI POKOLJ

Novi Sad
2014

Novo izdanje romana *Novosadski pokolj* Eriha Koša ugledalo je svetlost dana zahvaljujući ljubaznosti gospođe Jasne Popov Koš i gospodina Zorana Koša, nosilaca autorskih prava pokojnog akademika Eriha Koša.

ing. Goran Levi
predsednik Jevrejske opštine Novi Sad

I

Sedamnaestog januara 1942, brzim budimpeštanskim vozom, u četiri sata posle podne, stigao je na novosadsku železničku stanicu komandant V segedinske armije, divizijski general Feketehalmi-Cajdner Ferenc. Na staničnoj zgradi lelujale su se dve ukrštene, crveno-belo-zelene zastave, a prostor pred stanicom bio je gotovo prazan. Kratka kompozicija još je brektala i dahtala, otvarali su se vagoni i izlazili retki putnici, koji u ovakva vremena i u ovo doba godine samo od nevolje putuju. Železničar, u modrom radničkom kombinezonu, obilazio je voz, saginjao se, dugim čekićem udarao o točkove i ispuštao paru, koja je šištalala i obavijala vagone. Feketehalmi je skupio novine sa sedišta, gurnuo ih u duboki džep šinjela, zakopčao dugme pod okovratnikom, zagladio rukavicu na prstima leve ruke i otvorio vrata kupea.

Na peronu, koji je sad već bio sasvim pust, čekala je generala zbijena grupa oficira. Pukovnik Jožef Graši trupkao je nogama u mestu, nestrpljiv i promrzao – voz je kasnio pola časa. On se prvi odvojio od grupe, prišao vagonu i pozdravio se sa generalom. Pukovnik Laslo Deak, komandant Devetog pešadijskog puka, visok, prav i ukrućen, sa crnim tankim brčićima na dugom, bledom licu, prišao je drugi i samo se ćutke naklonio. Litomericki i Vašvari, oba peštanski generalštapci, smeškali su se familijarno. Među ostalim oficirima svite, malo podalje, stajao je jedini civil, doktor Fenbah-Apatini Peter, veliki župan novosadski, i, kao u neprilici, jednako vrteo dugme na crnom, čupavom kaputu.

„Bilo je hladno!” rekao je Graši, koji je još jednako trupkao nogama i trljao ruke. Njegovo zadriglo lice, sa sitnim očima koje su stalno suzile, već je sasvim pomodrelo od studeni. „Ovi železničari! Nehatni i aljkavi kao i obično!”

„Vaši u Pešti su, nadam se, dobro?” upitao je Laslo Deak, nemarno. On je važio za prijatelja kuće.

Feketehalmi je rukavicom pokazao put izlaza. Komandant i svita prošli su peronom i čekaonicom, a ono malo sveta što se tu našlo, sklanjalo se u stranu, jer grupa oficira, zabavljena sama sobom, razgovarajući uz put, nije imala vremena da gleda oko sebe.

Pred stanicom je čekao red kola. Zid s leve i desne strane ulaza, a i ograda preko puta, bili su pokriveni naredbama i plakatima. Na proširenoj, neasfaltiranoj ulici ležalo je crno, lepljivo blato, na slepom koloseku rdala su dvojica, napuštena, tramvajaska kola; okolne kuće gledale su svojim naličjem put sive, prljave i počadavele stanične zgrade.

General je seo sa Grašijem u prva kola. Deak se odvezao sam. Veliki župan razgovarao je sa generalštapcima, smeškao se i izgledalo je da će sestiti s njima. Ali oni su zalupili vratima, njihova i sledeća kola su pošla. Veliki župan našao se iznenadno sam na pustom prostoru pred stanicom, zbunio se, i onda mahnuo svojim kolima koja su prišla klateći se i, škripeći, stala. Župan je podigao okovratnik, stegao kaput oko sebe, uhvatio se za iskrzani naslon sedišta, ušao i krenuo za njima. Poslednji.

Kolona je, vijugajući, prolazila uskom i dugom Rakocijevom ulicom. Automobili su rasprskavali blato na sve strane i trubili jednako, bez potrebe – ulice su bile puste, kapije na kućama zatvorene, trotoari bez prolaznika.

Dolazeći, još u vozu, general je dremljivo i ne mnogo zainteresovano, posmatrao ravnice. Belu, čemernu pustoš polja. Jata vrana koja se dižu, uplašena tutnjavom i piskom voza, da bi posle opet padala po osakaćenim, kusim i bezlisnim vrbama duž pruge, oko čijih se smrznutih grana opliće vrpca dima sa lokomotive. Pusta seoska dvorišta u kojima poneko, zaboravljeno i još nezatvoreno goveče drhti na studeni, glave oborene zemlji. Smrznuto blato seoskih puteva koje se belasa oprášeno injem i usamljenu ženu, koja idući za svojim poslom, promiče šorom uvijena u crnu maramu i nestaje u najbližoj kapiji. Na salašima, a i svud uokolo: po oranicama i ledinama, pokrivenim snegom, lebdela je izmaglica koja je zastirala pogled. Čas se činilo da se ta isparenja podižu sa zemlje, koja je bila toplija od vazduha, sa bara i nađubrenih polja, a čas da to slâna i sitna kiša padaju sa neba. Još jutros, kad je krenuo, izgledalo je kao da se magle kovitlaju i dižu sa zemlje, pre no što će je obasjati sunce koje se probilo kroz oblake, a poslepodne ona ista magla još je lebdela nad salašima kao da je tamno, sivo, nisko nebo leglo na samu zemlju i već je zastiralo dugom i studenom zimskom noći.

Znao je: daleko na severu, u snegu i mećavi, vodile su se borbe. Sedeći na svom toplom mestu, slutio je da se njihova daleka jeka valja širokim prostranstvima ravnice, pa i sad trese stakla na prozorima njegovog kupea. Susednim šinama ponekad bi zagrmeo oklopni voz, krcat vojskom, i kroz ravnice, vrtoglavom brzinom, odvlaćio trupe, čas na sever, čas na jug. Na raskršćima čekale

su na prolaz duge auto-kolone, a tu negde, u ovim selima, pored kojih je sada jezdio na svom železnom konju, još pre desetak dana, kao i po frontovima, ležali su u jarcima pored puteva, sa glavama naniže, smrznuti leševi pobijenih ljudi, a na kućama su zijali tamni otvori razbijenih prozora. Pa i sad su još, koliko se videlo, duž seoskih šorova neutešno tekli redovi ogolelog drveća, sa rukama podignutim na predaju, a tamo dalje, u ravnici, dugi, crni đermovi zloslutno su se i preteći poput vešala izdizali iznad sela prema sivom zimskom nebu.

Dva-tri zvonika prvi su mu skrenuli pogled i pažnju na grad, za koji je sa geografske karte znao da leži na ivici ravnice, na zavoju velike reke, sa čije se desne obale dižu bregovi, koji su se sad, u maglovito zimsko predvečerje, jedva nazirali. Docnije, dok je voz prilazio gradu, izronilo je iz zemlje i nekoliko fabričkih dimnjaka. Kompozicija se tresla prelazeći preko skretnica i tutnjala između niskih kuća predgrađa i krezubih ograda blatnjavih dvorišta. Zaista, sve što je znao i pretpostavljao o ovoj provincijskoj varoši, potvrđivalo se već prvim pogledom: kao jaje jajetu mesto je ličilo na dobro poznata mu, mirna, pospana, u blato utonula provincijska naselja, rasturena i izgubljena u ovom beskrajnom prostoru.

Kroz prozore automobila general je i sad posmatrao varoš. Sa jednoličnog, sivog, dremljivog neba spuštao se na ulice rani sumrak zimskih večeri. Tanka magla i studeni, otežali vazduh lebdeli su u mestu kao smrznuti. Sredinom uske ulice krivudale su tramvajske šine, levo i desno proticali su redovi jednoličnih prizemnih kuća sa niskim prozorima i golemim kolskim kapijama. Poneko veće zdanje – sud, kasarna, škola, županijska, opštinska ili poreska uprava – starinsko, memljivožuto, teško, trbušasto i gojazno, pritislo je pod sobom zemlju kao da je leglo na leđa. Retki prolaznici drže se zidova kuća; ne idu, izgleda, daleko i ne žure se mnogo. Zakopčani su do grla u kratke, debele kapute sa podignutim jakama. Na glavama su im crni šeširi ili šubare nabijene do samih očiju. Nad radnjama i gostionicama, mahom zatvornim, vise oveštali, neugledni i iskrivljeni natpisi ispisani stranim, nepoznatim mu, pismenima. Nije ni pokušavao da ih čita; ni mehanički, očima samo. Našto? Izgledalo je kao da je cela varoš odavno zadremala, zavezla se u zimski san da se više iz njega ne probudi. Ali – na zidovima su svuda izlepljeni oglasi i naredbe, pokrili su svaki prazan prostor i virili iz svakog izloga, a na svim uglovima ulica, ukrućeni, stajali su vojnici pod puškama.

„No, tu smo, dakle! Ovde to valja obaviti!” pomislio je i sam sebi odobrio glavom. Zavalio se u sedište, pogled mu se zaustavio na nekoj neodređenoj tački, negde u daljini, zaoštrio se, usmerio u jednom pravcu, i najzad prikovao za šoferovu desnu ruku, koja je ležala na crnom obruču volana.

Graši se umirio na svome mestu. Automobil se kretao ravnomerno. Ruką u žutoj rukavici pomerala se okrećući volan, sad levo sad desno, kratkim nemirnim i drhtavim pokretima, nabijenim nekom unutrašnjom napetošću, kao kazaljka na manometru ili jezičak električnog brojila.

Kola su skrenula ulevo. Začas se pred njima otvorio slobodan prostor trga. Bili su usred varoši. Zgrade po ulicama naglo su porasle, uspravile se i podigle na noge; blesnuli su izlozi kafana i nekoliko lepših radnji. Na pločnicima se našlo nešto oficira i bolje odevenog sveta. Zatim su kola opet skrenula u sporednu, neosvetljenu ulicu i naglo se ustavila. Tu negde bio je Feketehalmijev stan.

Sat i po docnije, u zgradi županije, koju je sad jednim delom držala vojska, održavala se konferencija. U maloj sali, zavaljeni u fotelje ili šetajući nervozno po mekom ćilimu, razgovarali su oficiri. Sa velikog lustera, ukrašenog staklenim bobama, padala je svetlost po debelim zavesama tamnocrvene boje, po foteljama i ćilimu u istom tonu i tamnosmeđoj, teškoj, hrastovoj ploči stola. Oficiri su pušili.

„Ne više munjeviti, već totalni rat, na frontu i u pozadini, to je savremena ratna doktrina. Što se mene tiče, nisam zato da se izostaje iza ratne nauke. Uostalom, takvo ratovanje je i humanije po pravilu svake hirurške intervencije: što brže i odlučnije, to bezbolnije i sa manje gubitaka.”

Litomericki je imao na sebi neku vrstu paradnog odela. U stvari kicoški skrojenu, sveže ispeglanu, lepo sačuvanu peštansku generalštapsku uniformu, kojom se, visok, plav i stasit, izdvajao među postarijim, već ugojenim i u drugoj godini rata poprilično izlinjalim trupnim oficirima. Stajao je pored stola i dok je govorio, kao da drži predavanje iz taktike, naglašavao je važnije reči, kuckajući prstom i prstenom po ploči. Do njega, duboko utonuo u fotelju, sedeo je Mikloš Ese, koji je bio blizu snu. Geza Batori, žandarmerijski potpukovnik i komandant svih žandarmerijskih odreda, klimao je glavom.

„Greška je što to nije shvaćeno prošloga rata”, nastavio je Litomericki. Njegovoj grupi prišli su potpukovnici Gal i Vala. „Ne bi nam se dogodilo da osamnaeste izgubimo Banat i Bačku. Mrtve narode niko ne može da oživi; o njima ni istorija nema šta da kaže. Treba računati sa takvom vrstom gotovih činjenica.”

Na drugom kraju sale, nemarno naslonjen na policu za knjige, Vašvari je raspravljao drugu temu, sa više uspeha. Oko njega se okupilo nekoliko mlađih štapskih oficira i slušalo ga s interesovanjem.

„S Feketehalmijem nema šale, uveravam vas, sem kad je nasamo sa ženom, kod kuće.” Vašvari je namignuo. „Čuvajte se! On ne govori mnogo, ne meša se u poslove, izgleda umoran i odsutan mislima, kao da drema. Ali je na oprezu, kao ljut pas, i ako što ne ispadne kako valja ili mu se priđe sa nezgodne strane, ume gadno da ujede. Devetnaeste su mu u Maku crveni skidali epotele sa

ramena”, Vašvari se okrenuo da bi video ko ga sve sluša, „a zelenaši, kamatnici, skidali su mu posle kaput i kožu sa leđa. Bio je pisar radničke bolesničke blagajne u Pečuju, deset godina proveo je u provinciji. On nije više mlad, neće i ne može više da čeka, treba mu novaca i – žuri mu se.”

Za to vreme, u kabinetu bivšeg bana, desno od stola za kojim je sedeo general, dosađivao se kao i obično suvi, blazirani Deak i nervozno i nepristojno gricikao nokte. Graši, rumeniji no inače, sa rukama na leđima, šetao je od kamina do vrata, a general, podnimljen, osvetljen stonom lampom, gledao je u hartije prostrte pred njim. Veliki župan Apatini-Fernbah stajao je s leve strane, uzbuđen i spleten listao je dokumenta i nagnut nad njima čitao i objašnjavao generalu:

„Molim, izvolite samo! Pod brojem: strogo pov. 2.187/1941, izveštaj ispostave naše kontrašpijunaže u Novom Sadu: 'Na osnovu poverljivih informacija, jedno nepoznato lice iz Maradika (Srem), po narodnosti Srbin, a po zanimanju zemljoradnik, izjavilo je u toku razgovora s jednom, takođe nepoznatom ženom, između osmog i devetog decembra na vašarištu u Novom Sadu, sledeće: Čekajte samo, za koji dan biće i ovde čuda kao u Srbiji!' Nedelju dana doznije, sedmog decembra prošle godine, izveštava nas, evo (str. pov. br. 109), gradska policija da su u varoši na više mesta širene slične vesti o predstojećoj pobuni. Prilikom pretresa, izvršenih nad seljacima koji dolaze iz Srema, kod nekih su nađeni dugi noževi pod pojasom, a kod dvojice, u vrećama, pod kudeljom, bombe i pištolji. Postoje takođe indicije da su pre izvesnog vremena ilegalno dolazili u varoš važni pobunjenički organizatori sa specijalnim zadacima.”

„Uhvatili ste ih?”

„Na žalost ne.”

„To je sve?”

„Ne, ima još. Pod pov. broj 96, od drugog januara ove godine, postoje slični izveštaji već pomenutih ustanova.”

Fernbah je, zbunjen, čitao prijave i dostave, informacije, i mišljenja; videlo se po svemu da policija i kontrašpijunaža nisu htele da sarađuju sa civilnom upravom i da Fernbahu, u stvari, ništa nije poznato. I sam je to osećao i žuto, uvelo, županovo lice porumenelo je. General se podigao.

„A zatim?” pitao je.

„Kao i obično. Leci na ulicama i parole po zidovima. Predgrađima je opasno noću prolaziti i valjalo bi i vi da se pričuvate, bar dok ne počne. Atentata, podmetnutih požara i većih sabotaza ovoga meseca, srećom, nije bilo. Dvaput su nam prekidali telefon i jednom struju. Inače, kao što se može pretpostaviti, ovde nam nisu baš naklonjeni, a kao što vam je poznato, u Sremu se opet koncentrišu

odredi kojima, na žalost, do nas nije daleko." Veliki župan pogledao je Grašija i Deaka, tražeći od njih potvrdu i pomoć. „Trinaestog januara podneli smo pismen zahtev kraljevskoj vladi da se akcija čišćenja proširi i na Novi Sad. Brojem 4.089/42. to je odobreno, gospodine generale. Vama je to sigurno poznato.”

„Poznato!” potvrdio je general. „Hvala! Vi sad možete ići.”

Veliki župan je skupio svoje hartije, vojnički gotovo sastavio pete, savio se u pasu i izišao, sa tašnom stegnutom pod miškom. Jedinom stvari koju je još čvrsto držao u rukama, kako se i njemu činilo.

„Možemo početi, gospodo!” General je lako uzdahnuo i ispred ostalih pošao ka vratima.

U sali za sednice oficiri su poustajali i odmah zatim seli. Deak, sa vazda nepomičnim, pomalo umornim licem, namestio se sa desne strane, kao da nikog nije video dok je ulazio, i kao da sad nije sedeo s njima za istim stolom. Jožef Graši klimnuo je glavom Litomerickom, prešao očima preko oficira i nenamerno i nesvesno ustavio pogled udno sale, na boci konjaka koja je izazovno stajala na polici za knjige, tu, gde joj nije bilo mesto. Seo je do Feketehalmija.

„Bićemo kratki!” rekao je ovaj suvo, i jednim krajem usta, ovlaš samo, pokušao da se osmehne. „Neće biti parlamentarne konferencije, mada smo u sobi za većanje. Ni praznih razgovora, mada smo u županji.” Feketehalmi se okrenuo Deaku i dodao tiše: „Celi dan sam proveo u vozu, i leđa su mi se ukočila od sedenja.”

Deak je samo klimnuo glavom.

„Želim pre svega da vas upoznam sa činjenicama. Prema obaveštenjima generalštaba, početkom ovoga meseca trebalo je da i u Šajkaškoj izbije otvorena pobuna. Bilo je znakova koji su govorili da je većim neprijateljskim jedinicama pošlo za rukom da se probiju u Bačku iz Srbije i Srema i sa naše strane odmah su preduzete odgovarajuće mere. U opštinama žabaljskog i titelskog sreza vojska je preuzela vlast, a dva veća odreda, pod komandom pukovnika Deaka i Grašija, dobila su naređenje da u tim srezovima izvrše hapšenja i akciju čišćenja – postupajući sa svom potrebnom strogošću. Iznenadnim udarcima trebalo je uništiti odrede pobunjenika, ugušiti svaki otpor u korenu, zastrašiti stanovništvo, odmazdom učvrstiti autoritet vojske, a izvršenom akcijom podići borbeni duh vojnika.”

Feketehalmi je zastao da predahne. Litomericki je kriomice pogledao Vašvarija. Među generalštapcima bilo je poznato da inače ćutljivi general u odlučnim trenucima, dajući sebi maha, voli da drži važne, sudbonosne govore.

„Mogu vam reći“, Feketealmi se obratio Deaku i Grašiju, da su gospoda pukovnici izvršili svoj zadatak besprekorno. U oblastima zahvaćenim čišćenjem osiguran je mir, ali je ipak mnogim buntovnim elementima pošlo za rukom da se sklone u Novi Sad, za koji je utvrđeno da je bio centar zavere i u kome i sad uživaju podršku i pomoć dela stanovništva koje, iz vama poznatih razloga, nije naklonjeno nama. Usled toga, a po traženju velikog župana, odlučeno je da se čišćenje izvrši i u ovoj varoši. Dan i čas početka akcije biće određeni u mojoj zapovesti. Vi ste pozvani da pripremite akciju.”

„Deak!“ Feketealmi se opet okrenuo k njemu, „vi ćete nam obezbediti saradnju civilnih vlasti. Apatini je činovnik, vi me razumete, i držaće se strogo propisa i zakona. S njim treba čvrsto, odlučno, i bez mnogo razgovora i uvijanja. U vašu nadležnost spadaju zatim: naredbe, proglassi, novine, taoci i sve drugo s tim u vezi. Treba tako udariti da oni koji prime udarac hvale posle boga što nisu prošli još gore. Graši, vi ćete uzeti komandu nad vojnim jedinicama; podrazumevam pod njima i policiju i žandare. Naređenja za pokret već su izdata i poslata udaljenijim garnizonima. A sad, Litomericki, molim vas, raširite kartu.”

Iz kožne torbe, koja je ležala na stolu, Litomericki je izvukao mapu i rasprostro je. Feketealmi je uzeo crvenu olovku, a oficiri se sabiše oko njega i nadneše nad kartu. Vašvari se podigao, upalio još nekoliko sijalica, i u prolazu gurnuo Esea koji je, dremovan i mamuran, gotovo zaspao na stolici.

Večera je bila u oficirskoj kasini. Intimnija, bez žena, u zasebnoj sobi. Bilo je pro hladno i vlažno; ćerčiva prozora, trula i iskrivljena, propuštala su studen i večernju maglu, a i peć, obična, gvozdена, starinska i dotrajala, nije dovoljno grejala. Slaba, nemoćna svetlost obične sijalice žućkasto se odbijala od vlažnih tanjira na stolovima. Po zidovima su visile potamnele lovačke slike i srneći rogovi koji su služili umesto vešalica. Ugužvanim stolnjakom plivale su, kao meduze, žućkaste mrlje, krećući svojim nevidljivim krakovima.

Ni večera nije bila sjajna. Obična čorba, meso masno i žilavo, loše spremljeno, kao jevtini gulaš, a krompiri tvrdi i promrzli. Vino je bilo bledo i kiselo.

Feketealmi je prisustvovao večeri samo zato što nije mogao da je izbegne. Podsetila ga je na bedne gostionice i siromaške činovničke kasine u Maku i Pečuju, gde je proveo tolike godine. Svoje najbolje godine! Stresao se od studeni i od neke tuge koja mu je sela na dušu.

Mlađi oficiri posmatrali su njegovo sivo, pepeljasto lice na kome se ništa određeno nije moglo pročitati: tamne, duboko upale, sumorne oči, oštar, tanak, gotovo prozračan nos, osedele zaliske, istaknute žile na slepoočnicama i rukama, koje su mu nemirno igrale na stolu. Smeškali su se, jer nisu mogli da mu pogode

raspoloženje, i, u neprilici, nisu znali šta će sa sobom. Uostalom, Feketehalmi nije na njih ni obraćao pažnju. Niti ih je gledao, niti ih je video.

Deak je svojim hladnim, uzdržanim pogledom samo premerio Esea kome je, kao domaćinu i komandantu mesta, pala na um luda misao da organizuje večeru baš ovde, u kasini, a Ese je sedeo na svome mestu, mirno i ravnodušno, gledajući preda se, kao da je sve u najboljem redu i kao da ništa nezgodno ne primećuje, te se činilo da opet drema. Jedino se debeli Graši, izgleda, i ovde osećao prijatno. Jeo je mnogo i stalno punio tanjir; podbradak mu je bio mastan i presijavao se. Nije mu smetalo ni što je vino bilo nakiselo; izgleda da to nije ni primećivao. Spolja, iz sale u kojoj su sedeli ostali gosti, dopirali su žamor, zveckanje tanjira i posuđa. Počela je da svira kapela. Feketehalmi se podigao rano – večera još nije bila čestito ni završena. Rekao je da je umoran od puta, a i samom mu se činilo da je tako i da ga boli glava. Deak je ustao i krenuo za njim, da ga isprati. Na sobi su ostala otvorena vrata i u nju su odjednom pokuljali dim, toplota i buka iz sale. I tamošnje raspoloženje. Za gusto nabijenim stolovima jeli su, pili i zabavljali se muškarci i žene, kao da su svi za istom trpezom i u istom društvu. Momci u belim, već izmrljanim kelnerskim bluzama, raznosili su hranu i piće, držeći ruke nad glavama, jedva se probijajući između stolica. Oficiri, stariji i mlađi, svih rodova vojske: pešadijski, konjički, avijatičarski i mornarički, intendantski i finansijski; žene: plave i crne, u šeširima i gologlave; civili u tamnim, svećanim i svetlim, dnevnim odelima, večeravajući, razgovarajući, pijući i nazdravljajući, zivkajući kelnere, poručujući nova jela – svi i sve to, uzavrelo, već pri piću, oznojeno i promuklo, odjednom se izmešalo, zaljuljalo se, pa i njih iz druge sobe priključilo i povuklo u kovitlac sa sobom. I dremovni Ese kao da je živnuo. U taktu muzike ljuljao je čašu u ruci i klatio se u stolici.

„Vina!” tražio je. „Nosite ovu kiselicu!”

Muzika je svirala čardaš. U sredini sale igralo se; videlo se preko stolova kako se tamo guraju, komešaju gosti i poskakuju glave. I Graši je u taktu lupkao svojom čašom, a tamo negde dalje u gužvi počeli su već i da ih razbijaju i gaze staklo.

Na ulici je, dotle, Deakov šofer s mukom palio zamrznuta kola. Sitna, studena kiša, koja je pred večer počela da sipi, naglo se prometala u sneg; na slaboj svetlosti uličnog fenjera pred oficirskim domom videlo se kako već promiču sitne, srebrnaste pahulje.

Feketehalmi se sagnuo i ušao u kola. Deak se smestio do njega. Kola su polako krenula.

Ćutali su obojica, zavaljeni, utonuli u misli i kapute. Farovi automobila osvetljavali su barice blata i sneg koji je padao sve krupniji i sve gušći.

„Okrenulo je vreme”, javio se Deak.

„Da! Gadno! Nemamo sreće. Neće nam baš biti prijatno ovde. Pa, ipak, kad pomislim kako je na drugim mestima, tešim se da ni ovo baš nije najgore.”

Deak je glavu samo pomerio malo udesno i iznad podignutog okovratnika jednim okom pogledao generala. Da li je Feketehalmi mislio na front možda?

„Umoran sam, Laslo”, javio se ovaj. „Savladala me ta prokleta vožnja železnicom.” Namestio se na sedištu i opružio noge, prineo ruku ustima i zevnuo. „A ti? Sta ćeš ti večeras?” – Kad su bili nasamo, govorili su jedan drugom ti i zvali se imenom.

Kola su naglo skrenula u poprečnu ulicu, levo, pa desno, potresla ih i pomerila sa sedišta. Sirena se oštro oglasila, kočnice su zaškripale. Umalo nekog nisu pregazili.

General se malo uspravio, pridigao, i pogledao kroz prozor. Vozili su sad asfaltom, bez šuma; videli su se osvetljeni izlozi radnji. Bili su u glavnoj ulici, u centru grada. Zakratko. Zatim opet truckanje, šum i mrak.

„Gadna palanka?” pitao je Feketehalmi, koji se još nije otresao slika sa večere. „Šta misliš, koliko će trajati ovo čišćenje?”

„Tha! Ko će znati. U svakom slučaju nikad dovoljno. U bač-bodroškoj županiji obuhvatilo je dvadeset hiljada duša i trajalo pet punih dana. Pa opet su toliki izmakli da bi trebalo početi iznova. Ovde bi moglo potrajati i mnogo duže.”

„Dobro, kako ti kažeš i nađeš da je najbolje. Samo, Laslo, molim te, kad počne, onda treba raditi brzo i čisto. Bez svinjarija po mogućnosti. To loše deluje na vojsku, a i neprijatno je gledati. Grašija valja stalno kontrolisati. On je i u tim stvarima nepopravljivi seljak. U titelskom srezu su posle njega seoski psi još deset dana zaudarali na nesahranjene lešine.”

Kola su stala pred vilom. Stražar je pozdravio i udario cokulama. General je izišao.

„Sam ću, Laslo”, rekao je Deaku koji se za njim izvlačio iz kola. „Ostani ti samo, lako ću naći put.”

I uputio se uskim puteljkom, između vlažnog gmlja i tamnih borova.

U kući je bilo studeno i pusto. Sve nekako vlažno, memljivo i neprovetreno. Osećalo se da već dugo niko u njoj nije stanovao i da odavno nije zagrevana. Prolazeći kroz veliko predsoblje i penjući se uz stepenice, učini mu se da i sad stepeništem najamne kućerine ili nekog bednog, provincijskog hotela odlazi u praznu, do urlika tužnu hotelsku ili samačku sobu negde pod mansardom. I gotovo zažali što je pustio Deaka da ode. Bilo bi manje hladno tako, u društvu.

Prijalo bi mu sad da porazgovara s nekim živim stvorom, šetajući pri tom po sobi, jednako i ravnomerno, kao klatno zidnog sata. Ne, voleo bi da onaj drugi govori, nešto, šta bilo, dubokim, mirnim glasom, a on da sedi u toploj tami, zavaljen u fotelju, odsutan, ništa ne razabirući, ukočenog pogleda, upravljenog u osvetljeni vrh svojih cipela. Ili ne, ni to! Čitali bi, u stvari, obojica, sedeći u foteljama, sa čašicama nekog žestokog pića u rukama i samo bi ponekad, dok bi nalivali novu, zveknulo staklo, prijatno narušavajući tišinu.

Gore, u sobi, ipak je bilo toplije i prijatnije no što je mislio. On upali, pa odmah ugasi svetlost; samo nad pisaćim stolom ostavi upaljenu malu sijalicu pod žutim abažurum. Prišao je prozoru i zagledao se u pomrčinu. Sneg je prestao da pada, na bledej mesečini belasale su se zamrznute obale Dunava i crnela se u sredini još slobodna površina vode. Desno se nazirala, lebdeći u vazduhu, gvozdena konstrukcija mosta; pred njim se u pomrčini pružao Novi Sad u kome su retke svetiljke treperile hladno, podrhtavajući, kao zvezde na tamnom, noćnom nebu. Tako su nekako, činilo mu se, posmatrali sa svojih kula pokorene gradove i vojskovođe osvajači. Kao ti samotni vitezovi u svojim čeličnim oklopima i on je bio hladan i usamljen. Evropom, evo, kreću se opet vojske, ruše se gradovi, plamte sela, a pred vojskama jašu mračni vitezovi sejući iza sebe kugu, plamen, glad i smrt. Ko bude više palio – paliće duže. Njega su već jedanput, posle prvog rata, skidali s konja, ali ovoga puta, kad je već uzjašio, držaće se sedla što duže bude mogao i – po svaku cenu. Neće se dati ni ovima ovde, koje će za dan-dva tako zgaziti da će se kao crvi previjati u blatu, a ni onim drugima, tamo u Budimpešti, koji mu sad, u njegovom odsustvu, sigurno već podmeću nogu. Pobunjene provincije treba pokoriti, poput starih vojskovođa otetim plenom popuniti ispražnjene blagajne, što pre se vratiti u trijumfu i doći glave onima koji ga sad sigurno raspoređuju na Istočni front.

Pri slaboj svetlosti sijalice, na tamnom staklu prozora, nejasno se, žućkasto crvenkastim bojama, odražavao njegov lik – visok, tanak stas, širiti generalske uniforme, blede lice, dva velika tamna koluta umesto očiju i jasno crveni vrh upaljene cigarete u tankoj, dugoj, aristokratskoj ruci.

Nije trebalo pustiti Deaka. Da, bilo bi prijatnije sedeti ovde, u njegovom društvu, u pomrčini, pored prozora, zavaljen u fotelju ispijati rakiju malim gutljajima, uretko izbacivati dimove, još radije razmeniti poneku reč s njim i zamišljen, a u stvari, ne misleći ni na šta određeno, prosedeti do duboko u noć. Da, Deak! Pa i on samo zato što je prešao s onu stranu neke nevidljive granice i tako, prevazišavši sama sebe, ne smeta ni sebi, ni drugima. A ostali? Graši je seljak, španski sin iz Seleša, koji se izdigao do pukovnika, debeo sav od prostačkog mesa iz koga još zaudara beli luk i smrdljiva seljačka rakija, vojničina koju u generalštabu cene kad je daleko od njih, a preziru kad je u njihovoj sredini. Litomericki i Vašvari su razmažena budimpeštanska gospodska deca, koja se sa

svima i svačim igraju i ni u šta ne veruju. Batori, Harkai i Ese, potpukovnici iz malih provincijskih garnizona, otupeli su i zaglupeli od provincijske dosade, od dugog spavanja i mnogog pića. Najzad, tu je i taj nesrećni Apatini-Fernbah, propali vlastelin, uplašeni, zbunjeni i nesposobni činovnik, u kome je najviše mrzeo ono što umalo i njega samog nije snašlo i čega je, srećom, uspeo da se oslobodi.

Odvojio se od prozora i vratio stolu. Od vina koje je pio za večerom kiselina iz stomaka pope mu se do grla. On pođe do svog putnog kovčega, otvori ga i iz platnene pregrade izvadi malu kutiju sa bikarbonom sodom. Pogled mu pade na ženinu sliku koja je ležala među maramicama, bočicama sa mirisom i okrppljenim čarapama. Žena nije više bila mlada ali je bila još lepa, u haljini duboko izrezanoj pod vratom, s kosom, bujnom crnom kosom, koja je, začesljana naviše, izgledala kao kruna na glavi. On izvuče sliku iz kovčega i stavi je na sto, pored nje spusti kutijicu sa sodom i sede. Sa stola je dohvatio hartiju i uzeo da piše, kao što je to činio svakoga dana kad bi odsustvovao od kuće. „Draga Ana”, počeo je „baš danas, u ovom prokletom provincijskom gnezdu, misleći na tebe, setio sam se – oprostite što te na to podsećam, činim to samo zato što smo tako daleko od toga vremena i što mogu da ti pružim nešto u naknadu za žrtve koje si mene radi činila i trpela – setio sam se kako si junački stajala uza me za vreme onog strašnog razdoblja u Pečuju i Maku, koje je, nadam se, zauvek prošlo i koje se neće i ne sme vratiti.”

Dotle, zavaljen u sedište kola, Deak se vraćao u grad. Na prvom raskršću nagnuo se napred i kucnuo po staklu koje ga je razdvajalo od šofera. Kola su naglo promenila pravac i skrenula u sporedne ulice. Kretala su se sporo, ljuljajući se po džombastim, blatnjavim sokacima periferije.

Predgrade je već mahom spavalo. Na ulicama nikoga. Široke kapije na dvorištima su zatvorene, a na prozorima, iza kojih još nije ugašena svetlost, vide se bele, čiste, vezene zavesice i saksije sa cvećem. Deak se odiže sa sedišta i u prolazu spazi u jednoj sobi prostrt sto za kojim je neko večerao. Kroz drugi osvetljeni prozor on ugleda deo kuhinje, ženu koja je stajala pored peći i dva muškarca koji su razgovarali. U jednom prozoru vide zamah ženske ruke, koja je svlačila košulju, i svetlost se u sobi odmah ugasi. I oni koji još nisu legli, spremali su se na počinak. Deak se opet zavalj u sedište.

Prošao je tako oko celog Novog Sada, pa se onda uputio ka centru.

Stigao je u kasinu kada je ovde veselje bilo na vrhuncu.

Muzika je divlje svirala čardaš i od doboša jedva da su se i čuli drugi instrumenti. Od dima se malo šta videlo, a stolovi su se, kao igrači, sasvim izmešali. Deak se nekako probi na levu stranu. U prolazu ga neko povuče za rukav. Pijani civil uneo mu se u lice, smejući se, i podizao čašu da mu nazdravi. Deak mu

samo naglo odgurnu ruku, vino se prosu, čaša udari čoveka po licu, pade i razbi se, a udareni osta sa rukama na očima.

Društvo je sedelo gde ga beše i ostavio. Samo je duga trpeza, krcata čašama i bocama s vinom, privučena bliže vratima sale. Ese je spavao, s glavom na naslonu stolice, i hrkao toliko da mu je poskakivala jabučica na vratu. Vašvari je prešao za drugi sto, za kojim je pijančilo veselo društvo oficira i civila, i razgovarao s nekom ženom unoseći joj se u lice, držeći joj jednu ruku a drugom je štipajući za podbradak. U plišanoj fotelji, koja je dovučena ovamo, pružio se Graši, ljubičast i pijan. Na naslonu fotelje, Grašiju gotovo u krilu, sedeo je Litomericki, takođe pripit, i draškao Grašija po obrazu.

„Je li, Jo ... žef” zamuckivao je. „Kaži, ba ... či, koliko ste uzeli zlata Židovima u Čurugu?”

Graši se glupavo smejaao. Prst Litomerickog škakljao ga je pod bradom. Branio se i posipao po sebi vino.

Deak, ne skidajući kaput, sede pa i on sebi natoči čašu i odmah je iskapi jednim gutljajem.

II

Osamnaestog decembra grad je osvanuo pod snegom. Bilo je studeno, a nebo nisko i sivo. Na bleđim licima kuća isticali su se tamni okviri prozora. Kroz sneg, koji je padao svu noći i za pedalj visoko pokrio ulice, vodile su uske staze koje su ugazila stopala prvih jutrošnjih prolaznika.

Pred zgradom županije nekoliko seljaka, zatvorenika i talaca, čistilo je sneg lopatama i zgrtalo ga na gomile. Po zidovima i električnim stubovima izlepljena su noćas nova naređenja, poneki prolaznik zaustavio bi se za čas da ih pročita i odmah, žurno odlazio. U prodavnici duvana, tu blizu, na uglu, u malom kiosku u kome je jedva mogao da se okrene, prodavac je grejao noge na mangalu punom žara i sa gomile novina čitao naslove ispisane velikim, krupnim slovima preko cele stranice: „Preki sud nad titelskom i novosadskom oblašću.” „Zabranjuje se napuštanje mesta do daljnjega. Sva putovanja zabranjena, sem u službene svrhe.” A ispod njih manjim slovima: „Ugušen pokušaj pobune u Čurugu i Žablju. Krivci su kažnjeni po zaslugi.” Pri dnu stranice pisalo je: „Nemačke jedinice potpuno očistile Srbiju od bandita”, a još niže, sasvim pri dnu: „Nastavlja se ofanziva na celoj dužini Istočnog fronta.” Prodavac je zavirio i u srednje stranice, zatim pažljivo složio novine i opet ih stavio na gomilu. Pred prodavnicom je stajao čovek i nemuštim pokretima ruke, kroz staklo prozora, tražio cigarete kojih u prodavnici nije bilo.

Oko deset časova stigao je u županiju i veliki župan. Straža: dva otrcana opštinska policajca pozdravili su ga odsečno, vojnički, kao da su pred generalštabom, a civil, vratar, koji je pred zgradom nadzirao rad, kako se našao bez kape, samo se duboko naklonio. Župan se izvukao iz kola i žustrim, krutim korakom prošao pločnikom, već očišćenim od snega. Policajci su sve vreme stajali u stavu mirno, kao da je viši oficir ulazio u kasarnu. Utegnut u svoj debeli crni kaput, s rukavicama u levoj ruci, župan se zaista osećao sigurniji no juče na

dočeku, i sam je sebi ličio na vojnika. Na oficira neke druge, posebne armije, manje bleštave ali ozbiljnije no što je vojna. Samosvesno se popeo do svòje kancelarije glavnim stepeništem, koje je, nezastrito, odjekivalo od njegovih koraka. Nikog nije sreo. Otkako je zima počela nedeljom je ovamo malo ko i dolazio. I u njegovoj sobi bilo je studeno. On ostavi torbu s aktima na sto, protrlja ruke i oseti odjednom želju da nečim zagreje grlo. Otvorio je vrata sobe za većanje. Neprovetrena od sinoć, još je mirisala na duvanski dim. Na stolu, u pepeljarama, nagomilali se opušci i šibice. Na polici u dnu sobe stajala je još boca sa konjakom, ali prazna. On iscedi pravo u grlo preostale kapi i vrati se u svoju sobu.

„Čekaju li?“ upitao je sekretaricu koja je provirila u kabinet.

„Čekaju!“

„Koliko ih ima?“

„Devetorica, mislim. Jedan nije došao.“

„Koliko već čekaju?“

„Više od sata. Došli su pre devet.“

„Hladno je!“ rekao je župan i pogledao kroz prozor, na pustu ulicu, u sivi, mrazni zimski dan. „Neka čekaju još malo. Javiću kad bude trebalo da uđu.“

„Razumem!“ odgovorila je sekretarica vojnički i zatvorila vrata.

U predsoblju je i ona dunula u ruke i počela da šeta po sobi. U svom kabinetu šetao je župan Apatini-Fernbah sakupljajući snagu, odlazuci odluku i njeno izvršenje, kao svi slabi, nesigurni ljudi, koji zaziru od svake neprijatnosti, a u hodniku, pred sekretaričinom sobom, gde je još ljuća studen sa betonskog poda i razbijenih prozora strujala dugim hodnicima sedela su na klupi trojica pozvanih građana. Ostali, u kaputima sa podignutim okovratnicima, u šubarama i šeširima duboko navučenim na čela, s rukama u džepovima, čekali su naslonjeni uza zid i ćutali.

Na klupi je sedeo pop Atanasije Jovanović. Široki obod šešira smetao mu je da glavu nasloni na zid iza sebe, a nije mogao ni da je spusti na prsa. Stisnutih usnica i ukočena vrata, taman, gotovo zelen u licu, gledao je preda se, u neku nevidljivu tačku na zidu do prozora. Direktor novosadske gimnazije Plavšić, koji je sedeo do popa, naglo je skočio sa klupe i potrčao, kao da će uteći odavde, pa žurno i nervozno počeo da šeta po hodniku. Najzad se i on smirio i naslonio na zid.

Aćim Popadić, koji je na periferiji varoši, na kraju Futoške ulice, držao malu bakalsku radnju i kiridžijska kola i konje, pomerio se s noge na nogu. Onizak je, sed, dobroćudnog, okruglog, kao šestarom nacrtanog lica. Na sitnom, prćastom nosu imao je proste, jevtine naočari u svetlom, limenom okviru.

„Jeste li utovili koje svinjče za Božić?“ pitao je tiho čoveka do sebe.

Ovaj se samo lenjo pomerio i opet naslonio na zid. Vrhom štapa pokušao je da sa cipele skine komad leda, koji mu se još držao pete. Ivica čakšira bile su mu iskrzane.

„Jedno svega“, odgovorio je ravnodušno. „Jedva ako se uhvati i stotinu kila. Nije bilo kukuruza.“

„Šteta, šteta! Trebalo je više. Mogu valjati glavu u ovakva vremena. Kod mene ih je pet u oboru. Svaki ovakav“, naduo je obraze i raširio ruke, sitno trepćući kratkovidim očima. „A vi, profesore, sigurno ništa niste mogli da uhranite u varoši?“

Kroz staklena vrata, otud sa stepeništa, provirili su u hodnik uniformisani županijski služitelj i opštinski policajac. Pogledali su, premerili okupljene ljude, sašaptavajući se i dogovarajući o nečem što se ovamo nije moglo čuti. Profesor, onako mršav i nemiran, opet je počeo da šeta hodnikom. Zamorio se i seo na svoje mesto, do popa.

„Doktore!“ pitao je čoveka sa drugog kraja klupe, „oprostite, imate li još koju?“

Doktor je ćuteći izvukao kutiju sa cigaretama, pružio je Plavšiću i ostalima redom. Niko više nije prihvatio. Ni njemu se nije pušilo; usta su mu odrvenela i vratio je kutiju u džep.

„Jeste li čuli za ono u Čurugu?“ upitao je opet gazda Aćim u po glasa čoveka do sebe, kome je, zajedno sa šubarom, jedva dopirao do ramena. Premestio se na drugu nogu. „Ne može biti. Preteruju, mora da preteruju.“

Golemi, neskladni čovek, samo je ćuteći klimnuo glavom. Vrhom štapa i komadom odvojenog leda crtao je nešto i ispisivao po betonu hodnika.

Sekretarica, sva nakostrešena i pomodrela od studeni, pozva ih najzad da uđu. Veliki župan Peter Apatini-Fernbah, u zimskom crnom kaputu, ali bez šešira na glavi, gledao je kroz prozor svoga kabineta, sa rukama zabačenim na leđa, ne pomerivši se sa mesta.

Proderao se, iznenadno, i okrenuo naglo, na peti, kako ne bi imao vremena da sagleda lica ljudi koji su zastali uplašeni i iznenađeni. „Došli ste da se žalite zbog onog u Čurugu i Žablju!“ viknuo je, više zbog sebe no njih radi, baš kao da su oni došli ovamo po svojoj volji, a on zbog njih, po ovom nevremenu. „Nema ništa od toga, da znate!“ drao se, kao na službenika kome se otkazuje posao. „Tako nešto neću ni da čujem! Jeste li razumeli! Buntovnici su kažnjeni po zaslugi, a i ovde će

tako proći ako se brzo ne urazume. I Novi Sad je buntovničko, zmijsko gnezdo, koje treba zgaziti!”

Glas mu je odzvanjao u sobi, podrhtavajući, usamljen, šupalj i neprirodan. I njemu samom neubedljiv. Zastao je i osluškivao mu jeku.

„Pozvali su nas, gospodine župane!” osmelio se profesor. Zagrcnuo se. Fernbah ga je prekinuo.

„Znam, u redu, pozvali su vas da vam saopštim ovo što sam vam sad rekao. I ovo što ćete sad čuti: odlukom kraljevske vlade i ministra vojnog, vanredno stanje i preki sud prošireni su i na Novi Sad. Vama se ova odluka saopštava kako biste uticali na narod da je poštuje. Tako ćete stanovništvu uštedeti nepotrebne žrtve, a i sebi ćete najbolje poslužiti. Od današnjeg dana vi ste taoci i jemci za red i mir. Saopštavam to vašeg znanja radi, a da ste to primili k znanju, potvrdićete mi svojim potpisima, tamo u drugoj sobi.

Razumeli ste šta to znači, nadam se. A sad možete ići.”

Fernbah je zavukao ruke u džepove kaputa. Okrenuo se opet prozoru i sačekao da zatvore vrata. Izvukao je iz fioke nekoliko paketa cigareta i trpao ih u torbu uzdrhtalim rukama.

U predsoblju, dotle, sekretarica je pridržavala prstom jedan kraj hartije i dodavala pero redom, a građani su, jedan za drugim potpisivali. U mesnatim, kratkim i skočanim gazda Aćimovim rukama pero je grebalo, zapinjalo o hartiju i ispisivalo neke svračije noge. Pored imena je dopisao „trgovac seoskom robom, perjem i živinom” i dodao ime ulice i broj kuće.

To je bilo prepodne, a poslepodne, u nedelju osamnaestog januara, dva bataljona Sentandrejske žandarmerijske škole, detaširani u Srbobranu, dobili su iznenadno naređenje za pokret. Slično naređenje primili su telefonom iz Novog Sada i dežurni oficiri u kasarni Pograničnog puka lovaca u Somboru, bataljon žandarmerije u Bečeju, Dvadeseti pešadijski puk iz Kiškunhalaša, Peti pionirski puk iz Segedina, žandarmerijska škola iz Seksarda, jurišni odredi iz Segedina i Kaloče i brodovi rečne flote u Apatinu.

Naređenje je glasilo: „Pokret, odmah!”, a bila je nedelja. Osim stražara, koji su na stražarskim mestima promrzlim nogama cupkali u blatu, dežurnih oficira, koji su raskomoćeni, opruženi na krevetima, dremali u pregrejanim sobama četnih narednika, u kasarnama nikog nije bilo. Janoš Bajšanji, zastavnik Drugog bataljona pograničnih lovaca, mutne glave od sinoćnje, subotnje pijanke, jedva je uspeo da nađe telefon kad je ovaj u poslepodnevnoj tišini iznenadno zazvonio i nastavio da zvrči sve dok Bajšanji nije natrapao na slušalicu. Još nerastrežnjen i bunovan, nešto je mrmljao u slušalicu, tupom stranom olovke beležio je naređenje

na ploči umivaonika, zaklopio telefon, odbauljao do kreveta i pružio se po njemu. U sobi je bilo toplo kao u kupatilu, a napolju je padao sneg i spuštala se magla. Odmah je ponovo zaspa.

U Srbobranu je išlo brže. Žandari, umorni posle jučerašnje racije po bačkim selima, leškarili su i protezali se u spavaonicama koje su zaudarale na znoj i jevtini duvan. U soškama su im u neredu naslagane puške, šinjeli i kape prebačeni preko kreveta, a čizme, blatnjave i ispreturane, sušile su se pored goleme gvozdene peći. Na dugačkim čamovim stolovima ležali su ostaci sinoćnje večere: kožurice sa slanine, izmrvljeni komadi hleba, glavice crnog i belog luka, prazne boce iz kojih je još bazdela rakija i bajoneti na kojima se stisnula mast. Žandari, krupni brkati momci, koji su već dva meseca stalno u pokretu, krstareći jednako po selima, ošamućeni od nesna i mnogog pića, podivljali od stalne pucnjave, vriske dece i zaplašanih seoskih žena, nisu više znali šta čine. Skakali su sa kreveta, češali se iza vrata, tražili čizme, oružje, i psovali.

Sa rečnom flotom išlo je najlakše. Brodovi zbog leda nisu mogli pristajati uz obalu. Sa svom posadom na brodu i sa vatrom pod kotlovima ležali su u sredini reke, na slobodnoj površini vode, i odmah su krenuli.

Pred veče su prve jedinice već počele da stižu u Novi Sad i po mraku se smeštale u kasarne. Žandari Sentandrejske škole stigli su kamionima. Silazeći, lupkali su oružjem i pored oficira iz komande mesta i Grašijeovog ordonansa, koji su im sa upaljenim fenjerima osvetljavali put, uzalud ih umirujući, upadali u kasarne kao krdo u tor. Čulo se kako u pomrčini trupkaju hodnicima, razilaze se po sobama i udaraju stolovima i klupama. Jedna za drugom palile su se sijalice na spratovima.

„Javite im da svetlost smeju da pale samo sa dvorišne strane. Do daljeg naređenja uopšte ne izlaziti iz kasarne. Hrana i sve potrebno biće vam dostavljeno na vreme!” Dežurni oficir saopštavao je to žandarmerijskom kapetanu, na stepeništu, pred ulazom. Činio je to kao da naređuje, pozdravio oštro, propisno, i vratio se na drum, gde su ga čekala štapska kola. Kapetan se popeo još nekoliko stepenica i okrenuo za kolima koja su odlazila. „Prokleti štapski štakor!” rekao je i priprečio u mrak prstom. „Mi da ne izlazimo, a ti ćeš sad s nekom kurvom pravo u krevet!”

Bečejski žandari stigli su tek posle ponoći, vozom, i odmah se smestili blizu stanice, u kasarne sa jugozapadne strane grada: nasuprot sentandrejskim. Brodovi flotile „Dunaj” i „Pešta” zastali su na Dunavu iznad železničkog mosta, te se iz grada nisu ni mogli videti. Zbog Bajšanjijske greške, bataljoni pograničnih lovaca prispeli su tek u ponedeljak oko podne i smestili se u barake na južnoj strani, varoši, kod teretne stanice.

Litomericki i Vašvari, obojica trezni i raspoloženi, radili su u sobi koja je u zgradi komande mesta dodeljena operativnom štabu. Bili su svukli bluže, prebacili ih preko stolica i sad su radili u sportskim, vunenim majicama. Na stoliću pored telefona bio je tanjirić sa nekoliko komada hleba namazanih buterom i, već prazne, dve rakijske čašice. Sveže izbrijani, zarumenjenih obraza, obojica su ličili na studente. Vašvari je upravo odložio telefonsku slušalicu, uzeo krišku hleba i zagrizao. Punim ustima rekao je: „Dobro je, stigli su najzad i oni!” Na planu, koji je ležao prostrt na stolu, označio je crvenim lukom mesto gde su se nalazile barake u koje se, upravo u tom trenutku, smeštao lovački puk. Litomericki je svojom olovkom produžio krak ovog luka, spojio ih s crvenim znakovima koji su već bili obeleženi na karti i napravio tako ceo krug. Novi Sad je bio u obruču. Zatim je i on bacio olovku i belim, snažnim zubima zagrizao hleb.

„Poslepodne ćemo se zato provesti. Ja znam kako!” govorio je žvačući i nemirno okretao brojčanik telefona. „Trebalo samo naći Deaka. Ali najpre da svršimo posao sa vitezom. Halo! . . Halo! .. bači...” javljao se Grašiju. „Upravo ovog časa su stigli! Možete to javiti starom. Krug 'Jedan' je zatvoren! Šta sad radite? Imate li što dobro za ispiranje grla?”

Četvrt časa docnije Graši je to već javljao Feketehalmiju u vili, koju su rekvirirali trgovcu Dajču, Jevrejnu, i sa nameštajem stavili na raspolaganje generalu. Feketehalmi se podigao sa otomana na kome je sve vreme ležao, čitajući jevtin i zanimljiv roman, ostavio knjigu na sto, s hrbatom naviše da se ne bi zaklopila, i na parčetu hartije sitnim slovima napisao nekoliko reči.

Zazvonio je. U sobu je ušao ordonans i odneo poruku. „Odmah, najhitnije!” viknuo je još za njim, dohvatio knjigu i pružio se opet po otomanu.

U šifrantskoj sobi, smeštenoj u istoj kući, u potkrovlju, da bi generalu bila bliže, telegrafist je već kucao izveštaj Budimpešti, a tamo, u generalštabu, dežurni je primao i dešifrovao: „Budimpešta, Generalštab, načelniku Sombatheljiju. Pokreti završeni. Krug 'I' zatvoren.” Zatim je sledilo otvoreno „Ovde Đula, jesi li to ti, Lajoš, debelo prase.” Telegrafista u Budimpešti otkinuo je gornji deo telegrama, smotao ga i bacio u cev da bi ga ova zračnom poštom raznela po golemoj zgradi generalštaba, i kolegi u Novom Sadu otkucao je već unapred pripremljeni odgovor: „Novi Sad, štabu spec. grupe, Feketehalmija. Nastaviti odmah sa operacijom čišćenja. Sombathelji.” A kad je izračunao da je kolega s druge strane već primio tekst, dodao je najpre otvoreno: „Đula, stoko!” a zatim šifrirano: „Nemoj me zaboraviti. Donesi i meni nešto kad se vratiš.”

Feketehalmi, dole, u svojoj sobi, okrenuo se na bok i pogledao kroz prozor. Napolju se smrkavalo. Gde li je samo taj Deak sada? pitao se. Gde li se baš sad morao da izgubi? I opet je uzeo da prevrće listove knjige.

Pukovnika Deaka već dva dana nigde nije bilo.

U to vreme, još u dva sata posle podne, u zgradi varoške policije, u sobi komandanta, višeg policijskog savetnika Đule Zomborija, pukovnik vitez Jožef Graši držao je konferenciju. Za dugim stolom pokrivenim zelenom, mastilom izmrljanom čohom, sedeli su sleva: Đula Zombori, podbulog lica i teških podočnjaka, Jožef Talijan, viši policijski inspektor koji se dan ranije vratio iz Budimpešte pa se to na njemu još izgledom videlo a mirisom osećalo, žandarmerijski potpukovnici Ferenc Foti, iz drugog odseka generalštaba i Bertalan Kun, komandant ekspoziture Kraljevske kontrašpijunaže u Novom Sadu, koji su s Talijanom doputovali iz Budimpešte – prvi s naročitim zadatkom, kako je stalno naglašavao, a drugi vraćajući se sa referisanja, gde je dobio „naročita uputstva“. Sedeli su do Talijana i stalno upadali Grašiju u reč.

S druge strane stola, sučelice policiji, zauzeli su mesta pravi vojnici, komandanti jedinica, držali pred sobom beležnice, zapisivali uputstva, gledali uglavnom samo Grašija, a slušali samo njega. Geza Batori, komandant žandarmerijskih odreda, imao je dobrodušno staračko lice na kome su se oči vazda smejale, a usne, debele, ispupčene i malo posuvraćene, kao da se spremao da zvižduće. Na obrazima, pod kožom, granale su mu se modrikaste žilice. Uopšte, bio je nalik na Grašija; stara vojničina, već odavno dogurao do čina potpukovnika. Nije mogao dalje da napreduje, strpljivo je čekao godine za penziju i izvršavao naređenja tačnije i savesnije od onih koji su tek nedavno izišli iz akademije. Jožef Harkai prisustvovao je konferenciji kao komandant novosadske žandarmerije. Ištvan Vala, predstavljao je Sentandrejsku školu, a Geza Gunde Lovački puk. Jožef Gal, šef odeljenja žandarmerije u Petoj armije sedeo je poslednji za stolom. Flotilu niko nije zastupao, a nije ni bilo potrebno. Dunav je uz obale bio zaleđen i preko njega se ni na koji način nije moglo preći, ni čamcem ni peške, preko leda.

Dok je govorio, Graši se igrao zvoncem koje se pred njim našlo na stolu. Pod pritiskom njegove ruke ono bi iznenadno oštro zazvonilo, trglo i njega i starog Batorija, kome se, izgleda, kao i uvek poslepodne, kad ne bi mogao da privilegne, pomalo dremalo. Uostalom, Graši je već završio svoje izlaganje, objasnio ceo plan akcije i sad se samo diskutovalo; postavljana su pitanja zbog kojih je izgledalo da će se sednica otegnuti još dobra dva časa. Rešeno je da odeljenja Dvadesetog pešadijskog, pionirskog i lovačkog puka drže spoljnu ivicu grada. Žandarmerija, policija, lovci i jurišni odredi obrazovaće tri vrste patrola: istražne, koje će se, pretražujući kuće, kretati ka centru grada, sabirne, koje će preuzimati uhapšene i čuvati ih u određenim zgradama ili dvorištima, i sprovodne patrola koje će uhapšene odvoditi kuda bude trebalo. Policajci, Zombori i Talijan, dostaviće istražnim patrolama spiskove sumnjivih i nepouzdanih građana još u toku dana. I tako dalje. Sve je bilo uređeno i predviđeno, i Graši, već umoran i otupeo, pitao je samog sebe što li se on s ovima ovde toliko nateže i ulaže toliko energije u posao

koji bi se i bez njega obavio, kao i svi poslovi u vojsci koji se nekako, po nekoj sili, sami od sebe obavljaju.

Fernbahov izaslanik Geza Takač, reaktivirani sreski inspektor, ograničeni činovnički pedant, izgleda da ništa nije mogao da shvati, a sve je hteo da zna. Zapisivao je svaku reč i posle je učtivo molio da mu se ponovi ono što je propustio da čuje. Interesovao se čak i za osmrtnice!

„U matice umrlih, nestalih i poginulih treba uneti: 'poginuo prilikom komunističkog ustanka', zbog postupka oko oduzimanja imovine. Uostalom, to je naša stvar. Mi ćemo to već urediti,“ objasnio je Zombori da bi pomogao Grašiju, ali je Takač i to odmah zapisao u beležnicu.

„Dakle“, rekao je Graši, pridigao se i presekao razgovor koji se vodio oko stola. „Da ponovim još jednom: racija će početi po predviđenom planu, prekosutra, dvadeset prvog januara. Akcijom ću ja rukovoditi. Komandujući oficiri javiće se Galu dvadeset prvog u pet časova izjutra. Od njega će primiti dalja naređenja. Sve pripreme imaju se izvršiti u najvećoj tajnosti. Istražne patrole sačinjavaće policajci, lovci i žandari. Sve ostalo: gde će se vršiti koncentrisanje uhapšenih i kako će se postupati s njima, biće saopšteno naknadno, kad o tome odluči pukovnik Deak. Jesmo li se sad razumeli?“

Graši je pogledao put policijske strane stola, a tamo su svi klimnuli glavama. Takač je zinuo da opet nešto upita.

„U pet časova izjutra u Spomen domu!“ presekao ga je Graši i podigao se.

Soba je bila puna dima.

Dole, na ulici, pre no što će ući u kola, Graši se još jednom obratio Zomboriju, koji ga je pratio u stopu: „Vi ćete vašima dati uputstva tek u pet sati izjutra, razume se, ne ranije.“ Zatim je ušao u kola. „No, i to bi bilo uređeno!“ mislio je. „Ostaje još samo da se sve udesi sa Deakom. Ali on je baš sad morao da nestane.“

III

Deak je zaista nestao. U hotelu, gde je odseo, tražio ga je rano izjutra Litomericki i nije ga našao. Dan ranije nisu ga videli još od jutra. Ručao je u kasini pre ostalih, a otada se više nije pojavljivao. U dva maha videli su mu u gradu automobil, ali nisu mogli da ocene da li se nalazio u njemu.

U stvari, Deak je još u nedelju izjutra, odmah posle doručika, uzeo kola i izvezao se. Bio je sam i, naslonjen na sedišta, izdavao naređenja. Dva puta je sporednim ulicama obišao oko grada, prskajući blatom svet, plašeći vrane i vrapce i rasterujući jata gusaka. Pokušao je da pređe preko mosta na kanalu, ali ga je straža ustavila. Šofer je uzalud objašnjavao da je u kolima pukovnik; stražari su imali naređenje da nikog ne puštaju bez propusnice i najzad su pozvali komandira straže. Narednik, protegljast momak, sagnuo se i kad je video oficinske znake na kaputu i mrko pukovnikovo lice, osmehnuo se ljubazno i prisno. Zavukao je glavu u kola i primeo je toliko blizu Deaku da mu je ovaj osetio dah, koji je zaudarao na beli luk i kobasice što ih je narednik maločas u stražari jeo.

„Oprostite, to je zbog racije. Bez specijalne dozvole nikog ne smemo da puštamo iz grada. Vratite se; vama će to u komandi sigurno odmah odobriti.”

Narednik se opet osmehnuo, razvukao usta i cela kola nakadio svojim dahom.

Deak, koji je naizgled mirno sedeo na svome mestu, odjednom je, naglo i bez opomene, siknuo na njega. Narednik, uplašen i iznenađen, jedva je imao vremena da izvuče glavu iz kola, da bi izbegao udarac u lice, i pri tom je žestoko udario temenom o okvir prozora.

„Lažeš, pseto! Kakva racija! Ko te je tome naučio? Vozi natrag!” naredio je šoferu, a ovaj naglo trgnuo kola unazad i gotovo pregazio stražara koji se nalazio

iza njih. „Graši! To mora da je od njega poteklo!” pomislio je, i, vozeći se natrag,-u grad, hvatao svoj uobičajeni mir, a na lice navlačio izraz gađenja i dosade. Narednik na mostu gledao je začuđen za kolima i trljao čvorugu na temenu.

Kola su zatim opet neko vreme rasprskavala blato po sporednim ulicama. Naglo su zakočila i stala tek kad su izbila na drugu stranu varoši. Žandari su stajali skriveni iza ograde i ustavili ih iznenadno.

Dok je šofer pregovarao s njima, Deak je posmatrao kasarnu. Prozori su bili zatvoreni, ćutljivi i hladni, kao zaleđeni. Ništa se iza njih nije videlo i sve je izgledalo tiho, mirno i izumrlo, kao da sad nikog u kasarni nema i kao da odavno nikog u njoj nije bilo. Deak je zadovoljno klimnuo glavom. Od kasarne do stanice, u svakoj ulici koja je vodila iz varoši, stajale su patrolne žandara. Sve je uglavnom bilo u redu.

Provezao se opet kroz grad. Bilo je negde oko podne, sunce se začas javilo, po ulicama je svetlucao sneg. Kroz zadnji prozor kola Deak je posmatrao kako snežnica sa točkova prska pločnike uskih ulica, skutove kuća i prolaznike, koji su se žurno sklanjali u kapije.

Na jednom uglu naglo je zaustavio kola. Pred jednospratnom kućom, opasanom bašticom, stajale su dve devojke. U ulici nikog nije bilo. Jedna od devojaka zadigla je malo suknju; videla joj se noga iznad kolena. Činilo mu se, čak i ona kopča koja je držala čarapu. Komadom hartije brisala je blato kojim ju je automobil maločas poprskao. Primitile su da su se velika crna kola ustavila i stajala tu, u mestu, ne dajući glasa od sebe, nema i tajanstvena, kao da nekog nepoznatog ovde tajno očekuju. Devojka, zbunjena i postidena, spusti suknju i obe se povukoše i nestadoše u kapiji.

Ručao je ranije; pre ostalih oficira. Sekući nožem meso, davao je uputstva šoferu i ordonansu i čim je ručao, izišao je pred kasinu. Kola su ga već čekala.

„Jeste li ih našli?” pitao je šofera.

„Našli smo!”

„Sve je u redu?”

„Da! Ferenc će poslepodne preneti stvari.”

„Ka groblju!” naredio je i kola odmah poslušale.

Bilo je tiho tu, na tom skrajnutom mestu, na periferiji varoši u ovaj prvi popodnevi čas. Na visokim, ogolelim topolama čučale su vrane sunčajući se na slabom zimskom suncu, nepomično zagledane u humke ispod sebe. Nadgrobno kamenje pokriveno je belim kapama snega, koji, topeći se, polako kapa i cedi se niz njih. To je jedini šum koji se čuje.

Deak je išao stazom obilazeći lokvice istopljenog snega. Prošao je prvi deo groblja, gde su se, među pravilno ostriženim grmovima šimšira i čempresa, kočili kameni spomenici bogatijih. Prošao je i siromaški deo s nakrivljenim drvenim krstačama i izišao na prazno i prostrano, neograđeno, maglom omeđeno polje. Tu je stao. Ispod snega virile su samo male krtičje humke i izvaljene strnjike prošlogodišnjeg kukuruza. Dovoljno je mesta da se cela varoš ovde sahrani! Osvrnuo se; nikog nije bilo u blizini. Vrhom čizme uklonio je sneg sa zemlje i petom pokušao da je zapara. Nije se dala. Zemlja je bila negostoljubiva, smrznuta i kao kamen tvrda.

Na izlazu sreće grobara. Starac je išao pogrbljen. Ruke su mu opuštene gotovo do ispod kolena i do lakata umrljane zemljom. Pored nogu skakutalo mu je rutavo psetance, igrajući se. skičalo je od radosti i, nevešto i nejasno, pokušavalo da ga ugrize za krajeve bezbojnih pantalona.

„Ima li iskopanih grobova?” pitao je Deak.

Grobar je bio naglup; jedva je shvatio šta ga oficir pita.

„Nema. Bilo je juče. Potrošilo se i sad je sve zauzeto. Mnogo naroda sad umire, gospodine.”

Deak je klimnuo glavom. „Valjaće iskopati, čiča!” rekao je. „Sami radite? Nemate pomoćnika?”

„Nemamo, gospodine. Sami smo, baba i ja. I evo, ovo!” pokazao je rukom oko sebe. Nije bilo jasno na koga i na šta misli: na psetance ili na redove grobova, humki i spomenika.

„Malo, malo. Poslaćemo vam pomoć!”

„Za nekog vašeg, gospodine?” pitao je starac za Deakom, ali je visoki i ukrućeni oficir već izišao na kapiju.

Spuštalo se veče, nebo je tamnelo. Na grad je padala i već se vukla ulicama dosadna, siva, zimska magla.

Deakova kola, u svom stalnom kruženju po varoši ustavila su se tek na obali Dunava, ispred mosta, na mestu gde je drum izbijao na gradsko kupalište. Preko, na drugoj strani reke, vodio je iz Petrovaradina put za sela; njima su se polako kretala seljačka kola i u nemoj tišini činilo mu se da čuje i škripu njihovih točkova. I ovde je sve pusto. Nikog u blizini sem vrana koje dremaju na vrbama, i čopora mršavih, napuštenih pasa koji se njuškaju i sumanuto se pregone po jarugama i snegu. Po malim barama snežnice opet se hvatao led. Kako se sunce spustilo, naglo je zahladnelo i noć se spremala maglovita, studena i vetrovita.

Nešto sitno kao solika već je padalo s neba i oštre, hladne iglice bockale su ga po obrazima.

Deak ostavi kola i pođe sam ka reci. Od pare koju je izdisao izgledalo je kao da puši. On zadignu okovratnik na šinjelu i zavuče ruke dublje u džepove. Staza je bila smrznuta. Čizme su mu se klizale i morao je da korača polako i oprezno.

Gradsko kupalište žalosno je sad izgledalo. Od prošle godine nije opravljeno, a iz okolnih kuća navraćali su s večeri građani i odnosili daske za potpalu. Letos su se tu kupali vojnici i uprljali i zagadili sve uokolo. Natpis na kapiji iskrivio se, jedva se još poznao, kiša je sa njega sprala zelenu boju, a vetar je pirkao kroz otvore na ogradi sa koje su otkinuti i odneti lakši drveni delovi.

Deak je izišao na prostor ispred kupališta. Sva vrata na kabinama bila su izvaljena i u sumraku se nazirala njihova prazna, žuta utroba.

Dunav je bio zamrznut, koliko je Deak mogao da oceni, bar tri stotine koraka s obe strane reke i samo se još u sredini držao slobodan pojas crne vode. Opresno je izišao na led i udario čizmom. Čuo se tup udar – led je, izgleda, bio toliko debeo da je mogao da održi i natovarena kola zajedno sa zapregom. Pošao je napred. Na ledu, u malim neravninama, pucketala je pokorica. Prešao je stotinak i više koraka, drvene kabine kupališta sasvim je izgubio iz vida. Matica reke proticala je tamo, pred njim, tamna, namreškana, i plakala svoje ledene obale. Vetar, koji je ovde nad vodom jače duvao, lupkao je krajevima Deakovog šinjela i obmotavao mu ga oko nogu. On osta u mestu neko vreme, zamišljen, pa se onda polako okrete i uputi ka obali. Kad je stigao do kola, pao je već mrak. Šofer je u kolima dremao; morao je da mu kućne u prozor da bi ga razbudio.

U gradu su već gorele svetiljke. Ulicama su se još kretali samo vojnici i oficiri. Kolâ se ustaviše na uglu Marocijeve i Balaton ulice. Deak je izišao i zazvonio na vratima kuće.

„Pukovnik Deak”, rekao je kad su se vrata odškrinula i u uskom otvoru pojavila se glava i ruke devojke. „Moje stvari su poslepodne ovamo doneli.”

Devojka ga je propustila i sklonila se u stranu, do zida.

Iz uzanog predsoblja, dok je pažljivo brisao noge o otirač i kapom skidao snežnu prašinu sa šinjela, video je kroz upola otvorena staklena vrata domačine koji su u osvetljenoj i, verovatno, zagrejanj trpezariji upravo sedeli za večerom. Dve devojke – njih je prve ugledao – otac i mati podigli su se od stola kad je prišao; devojka koja ga je pustila stajala je negde iza njegovih leđa, pored vrata.

„Deak!” rekao je pukovnik, sa kapom u ruci i naklonio se.

„Mislim da mi je ovde dodeljen stan?”

„Molim uđite, samo izvolite!” Domaćin, mršav i prosed čovek, sa naočarima na nervoznom licu, okrenuo se devojci koja je još stajala iza Deaka. „Milena, pokaži gospodinu pukovniku sobu! Vaš momak doneo je poslepodne stvari. U vašoj su sobi; moja kći će vam pokazati.”

Deak se ćutke naklonio; šapku u desnoj ruci lako je prineo prsima. Devojka ga je provela kroz uzani hodnik koji je vezivao trpezariju s ostalim sobama kuće. Upalila je svetlost i povelala ga naviše, okruglim drvenim stepeništem. Išla je ispred njega. Belasale su joj se stopale papuča, i suknja joj se u hodu leljala.

Kad je ostao sam u sobi, Deak je svukao šinjel i prebacio ga preko naslona stolice, bliže peći. Moku šapku bacio je na krevet, mali i uzan, devojački, prekriven modrim prekrivačem i belom čipkom. Soba je mirisala na sapun, čistoću i svežinu. Bili su tu još otoman, starinski, sa visokim naslonom, dve fotelje, velika tamna slika u zlatnom okviru, nekoliko knjiga i fotografija na okruglom, jednonogom stoliću. Deak ovlaš pregleda fotografije. Na jednoj se ukipila devojčica, nalik na najmlađu devojku, onu što mu je pokazala sobu. Na drugoj su se držali za ruke domaćin i domaćica, slikani davno pre rata, u smešnim, sad već starinskim haljinama, kakve je, setio se, nekad viđao i u svojoj kući, na tetkama i stričevima. U crnom ramu jedva se nazirala izbledela slika dečaka u marinskom odelu. Prelistao je i knjige. Bili su to gimnazijski udžbenici: algebra i fizika. Obrnuo se onda po sobi; njegove stvari, dva kožna kofera, stajala su desno, pored ormana. Pokuša da ga otvori. Vrata škripnuše i odmah popustiše. Unutra su bile poređane haljine; mirisalo je na dunje i ljubičice. Zavukao je obe ruke u šupljinu ormana, kao da mu ih u utrobu uvlači, među meke i lake tkanine o koje su mu zapinjali nokti. Prineo ih je licu, trljajući obraz o njih i uvlačeći im miris na široko raširene nosnice. Zatvorio je orman i izišao iz sobe.

Dole, u trpezariji, svi ga za stolom upitno pogledaše. Domaćica se čak i pridiže. Deak se opet pokloni.

„Oprostite!” rekao je. „Ovde je toplije i nekako prijatnije, a ja sam celo poslepodne proveo na snegu i dobro prozebao. Molim vas, ne uznemiravajte se i sedite samo. Ako dopustite, ja ću se namestiti ovde, bliže peći.”

Privukao je stolicu i seo. Domaćica je još stajala u nedoumici. „Jednu rakiju biste sigurno popili? Ili možda čaj, to bi vas najbolje zagrejalo.”

Deak je prihvatio. Rakiju je salio u grlo, ali toplu šoljicu sa čajem nije mogao da drži u ruci.

Domaćin ga je pogledao i pogledi im se sretoše. Zatim se, i nehотиčno, domaćinov pogled spusti do šoljice u Deakovim rukama. „Izvolite za sto, biće vam lakše”, rekao je i Deak poslušao, spusti šoljicu na sto i privuče stolicu.

Ćutalo se. Ponekad bi kašičice, mešajući čaj, zveknule o staklo.

„Vi ste ovdašnji, iz Novog Sada?” pitao je Deak. „Ovde ste sigurno na službi?”

„Da, bio sam direktor gimnazije do rata.”

„Gospođice su vaše kćeri?”

„Dve: Milena i Marija. Ljubinka mi je od brata. Oni žive u Somboru.”

Deak je šoljicu prineo ustima i srknuo gutljaj. Dve devojke bile su zaokupljene svojim tanjirićima i mrvama na stolu. Treća, čije je ime poslednje pomenuto, podigla je glavu. Imala je svetlomodne, okrugle oči. Kao dugmad na beloj bluzi.

U sobi je bilo toplo i Deak se istinski osećao prijatno.

„Ja sam iz Arada rodom. Živim, međutim, u Budimpešti, a jutros sam otuda stigao ovamo. Prijatno mesto i mirno, mislim. Zar ne?” pitao je i prijateljski se osmehnuo.

„Bilo je prijatno pre rata, a mirno je i sada.” Domaćin je podigao glavu, a stakla naočari su mu blesnula. „Samo, izmenilo se od nekog vremena. Juče su mi u županiji saopštili da sam talac.” Deak se iznenadio i začudio. „Ništa to nije. Šta će taoci ovde, u pozadini, i u tako mirnom mestu. Civilna posla. Ne može to biti ništa ozbiljno!”

„Ah, svašta se govori”, uzdahnula je domaćica. „Nije čudo što se plašimo. U Čurugu i Žablju...”

„Govori se, govori” prekinuo ju je Deak, narugao se, nasmejao se i odmahnuo rukom.

Otac se podigao, učinile su to i devojke. Ustao je za njima i učtivi, ljubazni pukovnik.

Gore, na spratu, tek što je ušao u svoju sobu, neko je zakucao na vrata. „Slobodno!” javio se Deak, a u sobu je provirila i ušla najmlađa devojka. „Oprostite!” rekla je. „Samo da uzmem svoje stvari.” Iz ormara je izvadila smotak i tražila nešto među haljinama. Deak je za to vreme stajao pored stolića, držao u ruci ram sa slikama i ispod oka posmatrao devojku koja se malo sagnula.

„Vaši roditelji?” pitao je, gledajući u fotografije, kad je devojka prišla stolu. „A ovaj dečak?”

„Pokojni brat. Umro je još pre deset godina.”

„A, tako!” Devojka je podigla jednu od knjiga, a Deak je spustio sliku. Uzgred, lako joj je dodirnuo ruku i sklonio se da bi mogla da prođe.

Kad je pošla, krenuo je za njom ka vratima. Kao da je išao tragom mirisa koji je iza sebe ostavljala. Pružio se onda po krevetu, onako obučen, sa nogama naviše, i zapalio cigaretu. Sutradan se dugo odmarao i izležavao u sobi. Tu je i doručkovao – kafu sa hlebom, koju su mu ozdo poslali domaćini. Spremio se i izišao.

Pred kućom su ga čekala kola. Dva ordonansa su razgovarala sa šoferom i oštro pozdravila pukovnika. Raportirala su i on im je izdao naređenja. Zatim je seo u kola.

Vozio se opet gotovo celo prepodne. Obišao je pozorište i nekoliko dvorana u varoši, kao da je ovamo došao da razgleda znamenitosti grada. Oko podne navratio je u policiju, ali su onda već svi izišli na ručak. Navratio je još jednom, pošto je i sam na brzinu ručao u jednoj gostionici, tražio je telefonom Grašija, a onda, po mećavi koja je počela da sipa, odveo se u svoj novi stan.

Čim je prišao vratima, otvorio mu ih je ordonans, kao da je iza njih osmatrao i osluškivao. On ga samo pogleda, ordonans klimnu glavom i Deak morade krajem tankih, uspijenih usnica da se osmehne. U hodniku ostavi šinjel i šapku; u trpezariji, gde su na stolu stajale boce sa vinom i nekoliko paketa uvezanih kanapom, on zadrža pogled na dvema saksijama sa cvećem, nameštenim na komodi, i ogreje ruke na peći, koja je bila topla, užarena. Gore, u sobi, svukao je čizme i obukao kućne, meke cipele, skinuo je bluzu i ostao u smeđoj, vunenoj majici. Neko je šušкао na vratima. Kucao je. Deak ih otvori. Na pragu se našla sinoćnja devojka, sva uplakana. „Gospodine pukovniče!” jecala je. „Mamu i tatu odveli su pre podne. Pomozite nam, molim vas!”

„Odveli?” začudio se Deak. Pružio je ruku da je uvede i ona je prihvatila. „Dođi, dušo!” Zatvorio je vrata. Privukao je devojku bliže, naglo joj stegao ruku, izvratio na leđa, pošao otvorenim ustima pravo za vrat i počeo da se rve s njom po sobi.

Dva sata docnije, negde između sedam i osam, opet je, namirisani i začestlani, sišao dole u trpezariju. Zavesa su bile spuštene. U sobi su gorele sve sijalice, sto je bio prostrt svečano, za šest osoba; između dva svećnjaka, u kojim su već gorele sveće, ležale su borove grančice. On nasu sebi čašicu rakije, popi je, pa okrenu brojčanic telefona.

Javio se Litomericki. „Sve je u redu, poslaću vam kola. Čekam vas najdalje za pola časa!” Deak je spustio slušalicu, zavukao je ruke u džepove i ušao u susednu prostoriju.

Tu su, u pregrejanoj roditeljskoj spavaćoj sobi, sedele na krevetu dve devojke, svečano odevene, ali blede, uzdrhtale i neme. Treća, najmlađa, ležala je vezana, gotovo naga, u ostavi od kuhinje, na hladnom betonu.

IV

Uveče, negde oko deset časova, vitez pukovnik Jožef Graši, specijalnom telefonskom linijom, koja nije imala veze sa centralom i koja je tek pre dva dana uvedena u Dajčovu vilu, ponovo se javio generalu i obavestio ga da je pokret završen, a sve jedinice razmeštene po kasarnama, gde se sad odmaraju. Dato im je dvostruko sledovanje hrane, čaja sa rumom koliko su htele i toplog vina da se zagreju. „Momci su u dobrom raspoloženju i teško ih je zadržavati u kasarni. U blizini stanice trojici je pošlo za rukom da se provuku pored straže, upali su u jednu kuću u kojoj je bilo devojaka i napravili lom. Morali su ih vezane ostaviti na snegu, u kasarnskom krugu, da bi se rastreznili.”

„Napolju je vraški studeno. Kao što ste sigurno i sami primetili”, dodao je Graši.

Feketehalmi ceo dan nije izlazio, ali je i bez toga znao koliko je napolju hladno i neprijatno. Sa prozora svoje sobe mogao je da osmatra Novi Sad. Pred podne počela je vejavica, vetar je nosio sitan sneg, a na prozorskim oknima počeo se hvatati led. Posilni, koji je sedeo pred vratima, stalno je ulazio da loži peć.

Pripreme za akciju su napredovale – sve je bilo u redu. Graši jedanput, a Foti Ferenc dvaput, bez potrebe i bez poziva, dolazili su da ga o tome obaveste. Na pisaćem stolu, levo, pored lampe, stajale su boca sa konjakom, čašica i načeta kutija sa cigaretama. Pušio je mnogo i, još od podne, pisao pisma. Jedno je već poslao. Drugo ga je zadržalo. Ticalo se finansijskih pitanja za koje je Feketehalmi sam sebe uveravao da ih ne razume još od vremena kad su ga opsedali verovnici i dosađivale mu menice u Maku, Pečuju i Kečkemetu. Žena je tražila da joj hitno

pošalje novaca, telegrafski ili bar po kuriru. Grašijev poziv prekinuo ga je u računanju.

On ostavi pero, pa se bolje naže nad telefon. Učinilo mu se da je u Grašijevom glasu čuo prizvuk podsmeha, kao da ga je prekorevao što ceo dan nije izlazio iz kuće i pogadao šta on, Feketehalmi, ovog časa radi ovde u sobi. Znao je dobro da je Graši juče, a i ceo današnji dan proveo napolju, na snegu; kontrolišući pripreme za akciju, obilazio kasarne, razgovarao sa oficirima, održavao sastanke sa civilima i političkim vlastima i osećao je da je trebalo da i sam pokaže više interesovanja za sve to, pa i da obiđe varoš ili bar neke od komandanata u njihovim kasarnama. Osetio se krivim i nesigurnim. Uhvatio se za poslednje Grašijeve reči i, samoodbrane radi, za svaki slučaj, odmah prešao u napad, glasom pomalo piskavim kao u žene.

„Šta kažete, izvršili napad pre roka. I vi mi to tako mirno saopštavate. Pa, do đavola, šta rade ti komandanti? Zar se tako drži kontrola nad vojskom? Znaju li oni uopšte da se mi nalazimo u ratu? Jesu li oni svesni da bi mogli odgovarati po ratnim propisima? Shvataju li oni da su mogli izazvati uzbunu u gradu, otkriti sve naše pripreme, omogućiti buntovnicima da se sklone i upropastiti tako celu akciju? Uostalom, šta vi radite, Graši, molim vas, jeste li već pozvali na odgovornost te komandante?”

Graši je odmakao slušalicu od uva da mu od Feketehalmijeve piske ne bi pukla bubna opna, pritisnuo je dlanom levak, da ga general ne bi čuo, i opsovao glasno, sočno, vojnički. Feketehalmi se jedva najzad smirio. Izduvao se i umorio.

„Da, dobro ... vrlo dobro. Samo, molim vas, sve mere predostrožnosti obavezno preduzeti još noćas i straže svakako udvojiti. Nikad se ne zna. Jeste li me čuli; nikad se ne zna!”

„Razumem! Biće kao što kažete. Žandari i lovci raspoređeni su oko grada na svakih sto koraka. Ne, razume se da im nije objašnjeno zašto. Rečeno je samo da nikog ne puštaju iz grada do daljeg naređenja. Preko leda se ne može; sredina Dunava je još slobodna. Uostalom, tamo krstare čamci flotile.”

„A u gradu?” pitao je Feketehalmi.

„Sve je mirno. Sa gradskim policijskim vlastima uspostavljen je najtešnji kontakt i obezbeđena je njihova saradnja. Dobijeni su spiskovi nepoželjnih i sumnjivih i nađeni vodiči patrola. Ostaje još da se utvrdi koliko i do koje mere se mogu koristiti lojalni gradski civilni elementi. To treba da utvrdi Fernbah. Sutra će svuda po gradu biti izlepljen poziv građanstvu na red i mir. Deak ga je danas sastavio i već se nalazi u štampi. Komandanti su upoznati sa planom akcije. Ostaje još samo da se patrole upute na polazna mesta. Prekosutra izjutra mogli bismo početi.”

„Znači, možemo javiti da je sve u redu?”

„Naravno, bez brige, kao u Žablju. Imamo već iskustva.”

Graši je prvi spustio slušalicu. Počeo je da šeta po sobi. „Eto, tako mi i treba!” mislio je. „Ko me je terao da ga zovem i da mu se javljam.”

Feketehalmi je opet prihvatio pero i sledećeg časa već je utonuo u račune. Nisu se slagali. Stalno se javljao neki manjak i nikako nije mogao da pronađe grešku.

Doktora Fernbah-Apatinija Petera, iako je zazirao od vojske, ipak ni ona, a ni njen komandant Jožef Graši, nisu mogli da nateraju da neku stvar uradi brže nego što je mislio da bi je po prirodnoj sporosti svega razvitka i državnih poslova napose, trebalo uraditi. Posle razgovora sa Feketehalmijem prvoga dana, odmah po njegovom dolasku, pa i posle neprijatnog susreta i razgovora sa taocima u zgradi županije, on je smatrao da cela stvar, već i njegovog prestiža radi, treba da odele najmanje dva dana. Zato je, uvreden i konačno oslobođen iluzije da u Novom Sadu, otkako je vlast u varoši preuzela vojska, predstavlja nešto više od običnog činovnika, sazvao sastanak uglednijih građana tek za utorak, kad mu je Graši zapretio da će i njega i ostale civile vojnom patrolom dovesti na sednicu, ako bude trebalo.

Listu viđenijih, lojalnih ljudi svih staleža, dostavio je Fernbahu još pre dva dana šef kontrašpijunaže Bertalan Kun, a sam Kun je na svoju ruku, da bi se osigurao i ispitao raspoloženja, sazvao u zgradi Trgovinsko-industrijske komore, uveče, uoči predviđenog skupa, sastanak nekoliko odabranih ličnosti iz toga kruga. Nije pogrešio. Sve je proteklo mimo, u redu, bez sporova i nesporazuma, čak i mimo Kunovog očekivanja. Prisutni: Kalman Nađ, direktor Gradske štedionice, postariji, mršav i spečen čovek, solidni provincijski džentlmen, u čistom, urednom i ispeglanom tamnosivom odelu i svetlim gamašama; Đerđ Seke, industrijalac, krupna ljudina sa snažnim maljavim rukama koje su mu gotovo do lakata virile iz rukava žuto-kariranog sportskog kaputa, i Đula Kremer, takođe industrijalac, Nemač poreklom, kratko, pruski podšišan, mrzovoljan i sav uglat, bili su, u stvari, već upoznati sa svim. Imali su svojih veza, čak i sa Budimpeštom, i očigledno su se unapred sporazumeli. Nisu se čudili, nisu pitali, držali su se poslovno suvo i nije imalo mnogo s njima da se govori. Sekea i Nađa zanimali su samo mlinovi; kad će ih i kako će ih preuzeti od građana koji budu pogođeni racijom. Kremer se interesovao samo za ciglane. Takav je sporazum, očigledno, postigut među kompanijama koje su zastupali i takve su direktive od njih primili iz Pešte. Spora, dakle, nije bilo.

Ferenc Foti, koji je prisustvovao konferenciji da bi se našao pri ruci Kunu i svojom uniformom i činom ostavio utisak na građane, sedeo je malo podalje od

stola, u fotelji privučenoj prozoru, i pušio. Podigao se da otrese pepeo sa cigarete, prošetao je dvaput po sobi i naslonio se na kaljevu peč u uglu.

„Znači, vi ste sporazumni?” upitao je, jer mu se činilo da je sastanak ispao suviše kratak za važnost stvari kojoj je bio posvećen. Izgledalo je da su ovi građani, civili, manje njome uzbuđeni i hladnije je primaju no on sam. Osećao se stoga nekako uvređenim i pozleđenim. Mada je bio viši štapski oficir, našao se sad odjednom u prilici da sa ovima ovde govori gotovo kao sa sebi ravnima, bez uobičajene oficirske nadmenosti. Štaviše, činilo mu se kao da su i oni oficiri neke naročite vojske koja ima svoje sopstvene činove i šarže, svoje odgovornosti i obaveze i sopstvenu, strogu disciplinu. Višu čak i od njegove.

„Da!” potvrdio je kratko Nad.

„I sa merama koje mislimo preduzimati?”

„Razume se. Šta bi se drugo i moglo očekivati. Mada, moram reći, ne znamo tačno šta mislite činiti. To je vaša, a ne naša stvar i, razumećete što ne želimo da se mešamo u to. Pretpostavljamo da je to vojna tajna.”

Bili su lukavi, ti gadovi! Već sad su želeli da sa sebe skinu odgovornost. Više od toga. Hteli – ne hteli da to jasno kažu, ispadalo je da njih, vojnike, smatraju za neku vrstu svojih potčinjenih službenika, određenih da vrše neprijatne, opasne, ružne i prljave poslove sa kojima sami neće da imaju posla.

I Kun je to osetio. „U redu!” složio se da bi prekratio razgovor. „Onda smo gotovi!” i, posmatrajući ih kako sede u foteljama, ozbiljni, poslovni, suvo zvanični, dostojanstveni i sabrani, za razliku od ostalih civila sa kojima je u svojoj službi dolazio u dodir, mahom govornjivih, radoznalih i uplašanih, nije mogao a da prema njima ne oseti i neku svoju profesionalnu, policijsku zavist i poštovanje. Takvi, stvarni i poslovni, ćutljivi i ozbiljni, voleo bi da su i oficiri, pomislio je. Onda bi i njemu, u službi, bilo lakše i jednostavnije.

„Hvala vam, dakle!” rekao je dok su se podizali i oblačili kapute. I zacrveneo se od stida, negde duboko u sebi, što je, čak i vrhovima prstiju, kao svrbež i lake žmarke, osetio želju da im ih pridrži i pomogne im da navuku svoje kapute. „Računam na vašu svesrdnu saradnju i pomoć. Mogu da vas uverim da ćemo i mi sa naše strane sve učiniti. Vaše kuće biće osigurane i obezbeđene. Pa, ipak, ako biste mene pitali, savetovao bih vam da svoje porodice pošaljete na nekoliko dana u Segedin ili u Peštu. Ne mislim samo na moguće i nepredvidljive nesrećne slučajeve. Pretpostavljam da prizori na ulicama neće biti baš najprijatniji, bar ne za oči i poglede dece i mladih devojaka.”

Eto, bar toliko je mogao da im napakosti, da bi ih pomerio iz njihovog mira. Ali ni u tome nije uspeo. Sva trojica samo odmahnuše rukama. Seke je živeo

u Pešti i u Novi Sad je dolazio povremeno, zbog poslova. Nađ je još pre nekoliko meseci, čim su počeli nemiri u Šajkaškoj, poslao ženu i ćerku u Segedin. Kremer je bio samac. Foti, baveći se vojnim poslovima, nije to znao ni pretpostavljao i, posmatrajući ih kako izlaze, sigurnim korakom, sva trojica u tamnim kaputima kao da su uniformisani, ostavljajući za sobom, u sobi, prazninu koja se nije popunjavala, on najpre pomisli, pa posle i glasno kaza Kunu, koji ih je ispratio:

„Jesi li ih video? Da se čovek zaista upita da li to oni možda s nama upravljaju i nama naređuju, a ne mi njima. Ko zna, možda mi sve ovo baš njih radi činimo, a nismo toga ni svesni.”

„Kakvi su, čini mi se, svet bi mirno mogli da unište sa svega tri reči, samo ako bi tako odlučili”, složio se Kun i pokajao se odmah jer mu se činilo da oni nikad ni toliko ne bi govorili. Da nikad ni toliko reči ne bi utrošili. Samo bi ćuteći jednim prstom svega, pritisnuli dugme.

Pola časa docnije navratio je u Komoru doktor Popović, bivši senator, nešto ranije no što su ga očekivali; bilo mu je zgodnije da se sa Kunom nalazi ovde, u zgradi u koju je i ranije poslovno navraćao, no u policiji, u Županiji ili u kasarni. Nije mu bilo pravo što je u sobi zatekao Fotija, koga nije poznavao, ali pošto se ni Kun nije ustručavao, ni on nije mogao drugačije i pred njega je istresao iz torbe referat, kucan na više od stotinu stranica, baš kao trgovački putnik uzorke svoje robe.

Kun je tek ovlaš pogledao i nemarno prelistao desetak poslednjih listova. Interesovali su ga samo spiskovi sumnjivih i nepoželjnih; Popovićevo mišljenje o „političkim, privrednim, društvenim i drugim merama, koje bi u sadašnjoj situaciji trebalo preduzimati radi smirivanja situacije i normalizovanja stanja u Bačkoj” nije ga zanimalo. Popovića, već oveštalog i olinjalog za svega dve godine kako je ostao bez senatorskog zvanja, niti je ponudio da svuče kaput, niti ga je pozvao da sedne. Stojeći kraj stola, držeći u levoj ruci šešir, bivši senator je govorio brzo, sam sebe prekidajući u izlaganju, i prstom pokazivao Kunu najopasnije ličnosti u spisku.

Foti, koji zbuđenog i spletenog civila nije poznavao, sedeći na svome mestu, slušao je bujicu mađarskih reči u kojima se osećao neki strani prizvuk, i više iz zlobe no iz istinskog, profesionalnog policijskog interesovanja, pokušavao da odgonetne ko je taj čovek i u koju bi ga kategoriju mogao svrstati. Zatim, kad je Popović slučajno pogledao na tu stranu i osmehnuo mu se prisnije, kao poznaniku, Foti ga je prekinuo:

„Koje ste vi narodnosti? Da niste možda Srbin?” Popović je, iznenađen, zastao u pola reči, otvorenih usta.

„Pitate mene?” začudio se kako bi dobio vremena da se pribere. „Kako hoćete i kako se uzme. Moja porodica živi već više od trista godina ovde, u mestu.”

Ni on, dakle, nije bio bez lukavstva ni bez pameti. Pa čak ni bez izvesnog ponosa. To što je rekao, značilo je: eto vam, pa sad kako hoćete. Od volje vam je da sami odlučite. Ako sam ja stranac, onda nemojte da tvrdite da su varoš i zemlja vaši!

Kun je ugrabio da zaklopi i skloni referat. „Dobro je! videćemo se sutra kod župana Fernbaha.” rekao je ispraćajući Popovića, gurajući ga gotovo ka vratima i zatvorio ih zatim dobro za njim.

Sednica „Legitimacionog odbora građana” trebalo je da počne u deset časova, sutradan, dvadeset drugog januara, ali se sazivači nisu sakupili ni do jedanaest. Kun zbog tajnosti svoje misije i prirode svoga posla nije mogao da prisustvuje i ovom sastanku i umesto njega trebalo je da vojnu vlast predstavlja komandant novosadske žandarmerije, potpukovnik Jožef Harkai, koji, opet, zbog ugleda vojske nije mogao da dođe na sednicu pre civila. A kako je Harkai računao da će građani u studeni i oblačan dan, kakav je još od jutra osvanuo, zadocniti sigurno bar pola časa, on je rešio da se digne tek oko deset i u opštinu je stigao tačno u jedanaest, sat docnije no što je trebalo.

Sednica tek što je počela. Doktor Apatini-Fernbah sedeo je na čelu stola, na počasnom mestu, nekako žalosnog i očerupanog izgleda: slepoočnice su mu duboko upale, a kosa na zaliscima kao da je prekonoc olinjala. Levo od njega, zadovoljan samim sobom i dobro prospavanom noći, sedeo je skorašnji gradonačelnik novosadski, doktor Mikloš Nađ. Pre četiri dana predao je svu vlast vojsci, zadovoljan što je rešio i poslednju stvar na koju je morao da misli bez uživanja, i koja mu je, u stvari, pomalo kvarila i ona zadovoljstva koja je sam sebi umeo da upriliči. Otkako je postao gradonačelnik uspeo je da sredi svoje finansijsko stanje, koje je, uostalom, i ranije zadavalo više brige njegovim poveriocima, sudskim i sreskim činovnicima, krojačima i trgovcima, no njemu samom. Ipak, bilo je mnogo prijatnije biti siguran i miran i zato je želeo da takav i ostane. Jutros se odvezao u opštinu u novim kočijama, dašćući popeo se na prvi sprat i sedajući na stolicu do Fernbaha, odmah je rekao: da on ima poverenje u vojsku, pa neka ona sama odluči, a on se u svemu s njom slaže – rečenicu koju je u jednom svetlom trenutku našao jutros i uz put je stalno ponavljao da je ne bi zaboravio.

Do Nađa, tu, oko gornjeg dela stola, pored mesta koja su bila rezervisana za vojsku i zvanična lica, okupilo se nekoliko poslovnih ljudi. Fernbah, koji nije znao za sinoćni Kunov sastanak, pozvao je mimo spiska i na svoju ruku predstavnike banaka i industrijske komore. Geza Seldeš, akcionar, sa paketom akcija u svim novosadskim bankama i preduzećima, došao je lično, Seke i Kalman Nađ, koji su znali o čemu je reč i smatrali za suvišno da i danas dolaze, poslali su svoje zastupnike: prvi, doktora Nandora Kuksa, šefa svojih preduzeća u Novom

Sadu, a drugi, Endrea Pusta, višeg bankarskog činovnika. Koranji, zastupnik crkvenih dobara, rascvetana nosa, obučen u neku vrstu sveštene odevce, obično pijan, razgovoran i živ, sada je, začudo, sedeo za stolom dostojanstven i miran, kao i ostali iz grupe oko njega, dajući sastanku pečat ozbiljnosti i težine. Jedino je Đula Kremer, koji se odazvao pozivu, ne znajući zašto ga traže, nervozno treptao očima iza blistavih stakala naočari i, iščekujući da sednica najzad počne, podizao se sa stolice, šetao do prozora i nešto u sebi mrmeljao da ne bi prasnuo od besa što su ga pozvali bez potrebe i što je došao na ovaj sastanak na kome se našao u društvu ljudi kao što su Vilmoš Somođi, činovnik kod „Singera”, Tibor Feher, upravnik „Apolo” bioskopa i još nekih sličnih koji su izgledali kao sitni trgovci ili mesari, a sa kojima on nije hteo ni mogao imati nikakve veze ni posla.

Oni su sedeli na drugom kraju stola, u debelim crnim kratkim kaputima sa krznenim okovratnicima, i razgovarali. Raspravljalo se o cenama masti i o seljacima koji već gotovo dva meseca ništa ne donose u varoš na pijacu. Zatim o tome kako se, ima nekoliko dana, u varoši nakupilo mnogo vojske, o šteti koju vojnici čine lomeći i ložeći ograde sa dvorišta, pa i o delegaciji koju bi trebalo poslati komandantu mesta da traži da se šteta plati. Ištvan Haši, bakalin, kome je sin pre dva meseca otišao na Istočni front i nikako da se otuda javi, bolje je razumevao šta to znači biti vojnik i bio je pomirljiviji, a mesar Martin Robert, koji se zbog svog imena osećao Nemcem, mada nije znao ni jednu nemačku reč, bio je drugoga mišljenja. „Trebalo bi ih bolje zaposliti. Naterati ih da malo prošetaju po selima hvatajući buntovnike. A i ovde u gradu mogli bi nešto preduzeti”, govorio je i smeškao se zagonetno. „Mesa bi bilo isuviše, samo biste vi, čiča Ištване, ostali bez mušterija; vi ste u srpskom kraju.”

„Ne brinite vi za mene. Ja sam sad svoja najbolja mušterija. Sam jedem što još imam u radnji”, odgovorio je Haši mrzovoljno i odmakao se od mesara koji ga je jednako doticao rukama. Činilo mu se da je mesar pijan i želeo je da izbegne kavgu s njim.

Pavle Rapajić, sada Pal, trgovac na malo, inače Kunov špijun među ljudima iz trgovačkog sveta, obučen u pepeljasto, prljavo i izmašćeno odelo, sa crnom mašnom o vratu i znakom žalosti oko ruke, neobrijan, tamne, nezdrave boje lica, podigao se sa stolice i nadneo nad sto da bi bio bliže onima što su razgovarali i da bi mogao bolje da ih čuje. Od Robertovih reči sav se oznojio. Izdavao se za Mađara i otvoreno je držao njihovu stranu, ali nikako nije mogao da se svikne da bez treptanja podnese kad se u njegovom društvu pomenu i opsuju Srbi. Učinilo mu se da su Robert, Feher, pa i stari Haši, pogledali baš njega i ugrabio je priliku da se povuče i uvom okrene sredini stola.

Tu su, s desne strane, sedela dva popa u crnim kaputima i belim okovratnicima, i, izdvojeni odeždom od ostalog prisutnog sveta, razgovarali među

sobom, tiho ćucoreći, klimali glavama i gledali jedan drugom ozbiljno u lice, kao da sem njih i nema drugih u sali. Kao predstavnici crkve pozivani su na sve važnije skupove, i tako su im i sad, držeći se starih spiskova, poslali poziv pogrešno, očigledno, jer im ovde danas nije bilo mesto. Oni to, međutim, kao da nisu ni opazali. Zaneti u svoje razgovore, istinski ili pretvarajući se, niti su primećivali začuđene i ljutite poglede organizatora sastanka, a ni sleganje ramena onih koji su ih pozvali i čudili se otkud su sad ovde. Preko puta njih, zajašivši stolice, razgovarali su gospoda doktori, pravnici, javni beležnici i advokati. Karolj Vagner, koji se najviše bavi psima i lovom, pa i sad na sebi ma kratak sivkast kaput i jahaće čakšire, a zeleni lovački šeširić s peruškom visio mu okačen na prozoru, iza njegovih leđa. Ferenc Šulteš, gradski fiškal, pokazivao je Peteru Vagneru starijem veliku Hortijevu sliku, iznad Fernbahove glave, koju je, kako reče, nabavio srazmerno jeftino u Budimpešti, kuda je nedavno putovao samo toga radi. Tibor Leh, najmlađi među kolegama i najpreduzimljiviji, pegav, s riđim, kratko podrezanim brčićima pod tankim prozirnim nosom, već je iskoristio priliku, privukao se Fernbahu i, šapućući mu poverljivo na uvo, ubeđivao ga u nešto što je po njegovom mišljenju bilo lako shvatiti i još lakše uraditi. Fernbah, jedak još od prethodnih dana, slušao ga je rasejano, uvom samo, gledao preda se i nije mu odgovarao. Šandor Toman, saradnik Regeli Ujsaga, razgovarao je kraj prozora, glasno, da bi ga i drugi čuli, o najnovijim vestima sa frontova, bistreći ratnu situaciju s urednikom A N e p a Šandorom Radnai-Radičevićem, koji je samo klimao glavom i ćutao, jer se plašio da bilo šta kaže pošto ni svoj sopstveni list već više od petnaest dana nije čitao, a nije mogao ni smeo da to prizna.

Milan Popović, bivši senator, pismeno se izvinio; iznenadno je morao da otputuje u Peštu. Uostalom, ovde više nije ni bio potreban. Spiskovi talaca i sumnjivih građana, koje je juče predao Kunu, prekucani i dopunjeni, poslani su već Zomboriju u upravu policije.

Veliki časovnik otkucao je jedanaest, i tačno, kao na znak, pojavio se na vratima Harkai, predstavnik vojske i, sad, najviše vlasti. Naklonio se i seo na čelo stola, ne skidajući šinjel, naprašen snegom, začuđen tobože što su ga svi čekali i nisu ranije počeli sa sednicom kad je bilo poznato da on ima važnog posla, a pitanje o kojem je trebalo da se raspravlja moglo se lako rešiti i bez njega.

„Kao što znate, posle čišćenja, izvršenog u buntovničkim krajevima: Čurugu, Žablju i okolini“, počeo je i, pogledavši Fernbaha i gradonačelnika Mikloša Nađa, između kojih je sedeo, nastavio rečenicom koju je, prateći Grašija, već nekoliko puta čuo. „Utvrdjeno je da je većem broju buntovnika pošlo za rukom da se sklone u Novi Sad iz koga su i potekli konci zavere. Vojska, koja je preuzela vlast i komandu u gradu, izvršiće i ovde čišćenje. O danu i času akcije bićete pravovremeno obavješteni, a od vas se, kao od dobrih i lojalnih građana, traži da pomognete vojsci da ovaj odgovorni zadatak obavi što uspešnije.“

Dva popa, klimnuli su jedan drugom glavama.

„Jasno, od svega srca!” javio se debeli gradonačelnik, koji je uvek, i iznad svega, poštovao vojsku. Pravni zastupnik Koranji ispustio je kroz svoj golemi, rascvetali nos neki glas, najbliži rzanju. Kuks i Pust, obavešteni od svojih šefova, znali su o čemu će biti reči. Čitali su i pretvarali se da su staloženi i mirmi, ali su ih odavale ruke koje su se nemirno igrale bravama kožnih torbi na stolu pred njima.

Trgovci su gledali pitajući. Mislili su da će im Harkai tražiti novaca, stegli su usne, psovali u sebi što su došli ovamo i gledali u stranu da se ne bi sreli s njegovim pogledom i prvi morali da se izjasne koliko su spremni da prilože. Ni advokatima a ni novinarima nije sve bilo jasno. Harkai kome se žurilo, jer je u podne morao da raportira Grašiju da je uspešno završio razgovor sa građanima, najviše se njih plašio, strepeći da će mu oni oduzeti vreme nepotrebnim i suvišnim pitanjima. Nasmejao se ljubazno put njih, požurio da završi i odmah uzeo kapu sa stola da bi i time dao znak da je sastanak pri kraju i da on nema više šta da im kaže.

„Sačinjavaćete legitimacioni odbor građana, sa zadatkom da pomognete vojsci i drugim izvršnim vlastima da odvoje prave od krivih, da zašтите dobre, poštene i rodoljubive od buntovnih i sumnjivih. Tako ćete i nama i ostalim vašim poštenim sugrađanima učiniti najveću uslugu, a u isto vreme izvršiti svoju patriotsku dužnost. Izdaćemo vam naročite propusnice za kretanje po varoši, a zasedaćete u 'Narodnom domu'. Potrebno je da se tamo nadete već sutra izjutra, u osam časova. Tu ćete dobiti dalja uputstva i objašnjenja.” Harkai je sve to izgovorio u jednom dahu. „Ostale pojedinosti saznaćete od Fernbaha”, rekao je i pogledao ovoga gotovo molećivo. „Meni se žuri!” dodao je i već se podigao i odvojio od stola. „Uostalom, mislim da je sve jasno!”

Naklonio se advokatima smeškajući se što je ipak uspeo da im podvali i pobegne. Sam je sebi od toga došao nekako mangupski mladi i dečaćki hitro i lako strčao je niz stepenice. Bilo je jedanaest i po; trebalo je da navrati još u policiju. Kod Grašija je mogao biti na vreme, najviše sa nekoliko minuta zakašnjenja.

Fernbah, koji je do tada neumoljivo ćutao, sveteći se vojnicima za poniženja, nije sad imao kud. Opet su mu podvalili i pobjegli, a on sad mora da vadi za njih kestenje iz vatre. Nadneo se nad sto da bi svima bio bliži i da bi manje morao da napreže grlo. Otvorio je usta i počeo ne mnogo ubedljivo, plašeći se da će baš on naići sad na otpor i opoziciju. „Ne morate baš svi doći odmah u isto vreme. Možete uvesti i dežurstvo. Vi poznajete građane bolje od vojske”, bilo je sve što je izišlo iz njega i zapeo je naglo, kao da je odjednom izgubio glas i volju da govori.

Advokati se primakoše. Šulteš je izvukao beležnicu. „Odbor?” pitao je Karolj Vagner, koji je uvek bio u svim mogućnim odborima. „Znači, treba da se konstituišemo.”

Na dnu stola pijani mesar Robert opet je hvatao Hašija za rukav. „Eto, jeste li čuli! Zar vam nisam rekao! Kao u Čurugu!”

„A što baš mi da ih poznajemo?” usudio se da primeti Feher. „Dobro su oni poznati i bez nas.” Hteo je da kaže: „Što nas u to mešate? Kad bude došlo vreme da se za to odgovara, vi ćete biti ko zna gde, a mi, koji imamo porodice i nemamo kuda da bežimo, mi ćemo posle sve da plaćamo.” Baš to je mislio, ali je video njihove podignute obrve, mesara Roberta kako je načuljio uši i odmah je umesto toga, gledajući uporno svog prijatelja Somodija, rekao glasno: „Trebalo ih jednostavno sve pobiti!” i rukom mu pokazao kako se glave seku.

Nisu više obraćali pažnju na njega. Preduzimljivi doktor Leh stajao je već pored Fernbaha i beležio na parčetu hartije: predsednik, gospodin načelnik Nađ; potpredsednici, gospoda Đula Kremer i Peter Vagner ...”

Napolju na ulici, iznenadno je pisnula sirena na nekim kolima. Trgli su se. Neki su pogledali kroz prozor. Oblaci kao da su se malo istanjili. Jasnije se videla Hortijeva slika u modroj mornaričkoj uniformi iznad Fernbaha.

Kad su se razilazili, po dvojica, po trojica, držeći se pod ruku da se ne bi okliznuli na poledici, Đula Kremer prišao je Fernbahu i, drhteći još od besa, uhvatio ga za lakat: „Slušajte, Fernbah”, rekao je. „Razumećete da se ja sigurno slažem sa onim što je ovde rečeno i mislim da nema potrebe da vam to dokazujem. Želeo bih ipak da vam kažem da me ne bi trebalo uznemiravati zbog svake sitnice. Uostalom, moglo bi vam biti poznato da ja baš nisam tikva bez korena, ni čovek koji ne bi imao gde da se obavesti o stvarima.” Očigledno, mislio je na Kuna i Nemce.

„A ja, eto, moram svuda i zbog sitnica!” mislio je Fernbah odlazeći pogružena lica.

Ištvan Haši duboko je navukao na glavu šešir, ispod koga su mu se videli samo veliki sedi brkovi, i skrivajući se između ostalih da ga mesar Robert ne bi opazio i prišao mu, išao je žurno, koliko je to mogao na poledici.

V

U utorak poslepodne, dvadesetog januara 1942, vitez Jožef Graši telefonirao je potpukovnicima Lajošu Galu i Gezi Gundeu. Lajoš Gal držao je vezu s komandantima svih žandarmerijskih jedinica, novosadskim i onim koje su iz provincije i iz Segedina povučene u Novi Sad i javio i jednima i drugima da budu spremni za pokret i akciju čim prime naređenja i uputstva koja im je već poslao po odredima gradskih policajaca. Geza Gunde preneo je slična naređenja vojsci: lovcima, pionirskom puku, biciklističkom bataljonu u Futoškoj ulici i rečnoj flotili.

Policajci su u žandarmerijske kasarne stigli oko dva časa posle podne. Sa sobom su nosili spiskove i tačno izrađene planove. Svakom vodu žandara bila su dodeljena dvojica: jedan za istražnu patrolu, sa spiskom obeleženih lica, i drugi za sprovodnu patrolu, sa planom grada, na kome su označeni najkraći i najpogodniji putevi do sabirališta. Na planovima su bile obeležene i kuće gde će patrole noćivati i obrazovati privremene čvorove i stanice.

Žandari su već sedeli obučeni, pod oružjem, na krevetima i slamaricama prostrtim po podu. Iz velikih, okruglih gvozdениh peći vodili su dugi sulundari propuštajući dim i čađ koja se hvatala po tavanici. Školske klupe naslagane su uz jedan zid, izlomljene i delom već izložene, a školska tabla pokrivena skarednim crtežima golih žena i muškaraca. Pa i po zidovima su ugljem iz peći našarani sramotni prizori, ispisana razna imena, nazivi jedinica i sočne mađarske psovke. Od dosade žandari su očistili i podmazali oružje i čizme, očetkali odela, i svud po sobi rasturili i izgazili slamu i prljave krpe od iskidanih slamarica. Lica su im zatupela, masna i podbula, kakva bivaju od mnogog bdenja ili od prekomernog spavanja, a svi odreda ugojeni, brkati momci, koji su, već dugo vremena zatvoreni u uzanom prostoru, tesnom za njihove mišice, osećali potrebu da se pruže i

razmašu. Počeli su da se gurkaju i koškaju, da udaraju jedan drugoga i da se rvu po sobi, isprva od šale, a posle i sa strašću. Bilo je krajnje vreme da izidu.

Narednici su se zatvorili u sobu na prvom spratu. Pred njihovim vratima stajao je stražar i svakog ustavljao ko bi pokušao da uđe. Soba je bila pregrejana. Poluobučeni, u samim košuljama, sedeli su u sredini, jašući na panjevima i praznim gasnim kantama, i igrali karte. Ostali su posmatrali igru, razgovarali i prepirali se, a pored peći se gomilale boce i porcije u kojim su ordonansi donosili rakiju.

Oficiri su se bavili u prizemlju, u direktorovom kabinetu i profesorskoj sali. Od deseterice vodnih oficira prisutna su bila samo četvorica. Peti, dežurni, koji je i pored stroge zabrane pustio ostale da izidu u varoš, razgovarao je u direktorovoj sobi sa policijskim narednikom i jednog za drugim, kao zrna iz pištolja, izbacivao iz sobe kurire, terajući ih da nađu oficire kako znaju i umeju i izveste ih da se odmah, trkom vrate, jer će za četvrt časa stići u kasarnu komandant da ih obiđe.

Bio je još mlad, golobrad momak, koji, i pored sablje koju je pasao i oficirskih znakova na okovratniku, baruta nije omirisao. Činilo mu se sad da se u važnom, presudnom trenutku, srećnim slučajem, koji se samo jednom u životu dešava, našao na komandnom mestu i važan, kao da je u pitanju raspored i ishod bitke, izdavao je zapovesti, u isti mah na nekoliko strana. Govorio je odsečno na telefonu, vikao na niže šarže i razdražljivo se obraćao svojim drugovima, koji su ga, mada i oni već uzbuđeni, podsmešljivo posmatrali iz druge sobe.

Zatvoreni između četiri zida, ubijajući dosadu dugog zimskog poslepodneva, oficiri su još do maločas pretresali vesti, koje nisu bile baš najpovoljnije: dva njihova druga, nedavno prebačena na Istočni front, poginula su. Vest o tome stigla je u štab puka gde su zbog sporosti vojne administracije, tu dvojicu još vodili na spisku i tako je Šanji Voltaji, pukovnikov rođak, stojeći pored stola i razgovarajući sa starim, dok ga je ovaj korio i davao mu savete kojih se ni sam nije držao, uspeo kradom da pročita depešu. Vest nije bila prijatna. Suviše ih je podsećala na ono što se i njima moglo desiti. To što im se dotle činilo toliko daleko i nestvarno, sad je odjednom postalo blisko i moguće i zato su radije promenili temu i prešli na prijatniji razgovor o ženama, u kome je ljudima lakše da se slože i koji, kao i reči o vremenu, daje najmanje mogućnosti za nezgodna tumačenja. Činilo mu se kao da su tako i sami pobjegli sa frontova i od sudbine, i pitali se kako bi, budući tako vešti i srećni, i ovde, u ovoj palanci, mogli nekako da ulepšaju sebi život: da njima bude lepo i prijatno, a da to ne smeta starijim oficirima koji bi i život i sve njegove lepote hteli da prisvoje i iz puste zavisti i zlobe zadrže samo za sebe. Ali dok su i o tome govorili, sve vreme su jednim uvom osluškivali šta se dešava u drugoj sobi. Kopkalo ih je da saznaju šta to može da sadrži ta tajanstvena poruka koju je doneo kurir iz štaba, i sve im se nekako činilo

da je s njim i narednjima, koje je sigurno preneo, front pošao njima u susret i dospeo već ovamo, u ovu kasarnu, da ih i ovde potraži i odavde povede.

Ostalih pet oficira vraćali su se dotle iz najbliže gostionice, sami i pripiti, bez kurira koji su i sad još lutali po varoši tražeći ih i zavirujući u sve kapije i kafane.

Za to vreme u dvorištu, pri oskudnoj svetlosti jedinog fenjera, postrojavali su se žandari, i dok su padale tihe komande, sašaptavali se i dogovarali oficiri, zveckalo oružje i šljepkale cokule i čizme u blatu – u žandare se uvlačio neki nemir i uzbuđenje, kao u kerove kad pred lov posmatraju kako se vrše poslednje pripreme, pre nego što će početi hajka, i, već nestrpljivi, trzaju povoce na kojim ih drže hajkači. Oko šest časova krenulo se najzad. Desetina po desetina izlazile su tiho na kapiju. Pridruživali su im se policajci i jedna za drugom nestajale su u pomrčini.

Tako, između pet i šest, čim je pao mrak, izišli su raspoređeni u desetine i vodove: pogranični puk lovaca, Sentandrejska i Saksardska žandarmerijska škola, jurišni odredi iz Kaloče i Segedina, biciklistički bataljon, prvi i drugi bataljon Dvadesetog puka iz Kiškunhalaša i uputili se u raznim pravcima. Pionirski puk iz Segedina, dva bataljona Dvadesetog puka i manji odredi žandarmerije Petog okruga zauzeli su određene položaje na ivici varoši i obrazovali obruč oko grada.

Istražne patrole ustavljale su se na krajnjoj periferiji, kod poslednjih kuća; sabirne patrole išle su ka određenim tačkama u raznim delovima varoši. Studen je stezala i sneg je škripao pod nogama. U mraku su se čuli tihi dozivi i odjekivale glasne komande, kao daleki lavež seoskih pasa u zimskoj noći. Ulice su bile tamne i puste. Svetlost je dolazila samo sa kućnih prozora po kojim se uhvatilo ledeno cveće. Unutra, u sobama, nejasno su se nazirali pokreti ljudi, pucketala je sigurno vatra, prijatno, po domaći, grejući ukućane, i kuća i osvetljeni prozor već su opet uranjali u tamu noći. A napolju, ulicama kojim su prolazili, košava je sve jače zviždala noseći snežnu prašinu. Retke, slabe svetiljke ljuljale su se na žicama, a vojnici, sa podignutim jakama, nagnuti napred, prema vetru, celo veče i duboko u noć krstarili su ulicama.

Istražna patrola Andraša Zeldi, narednika vodnika biciklističkog bataljona, išla je na svoje odredište dugom Futoškom ulicom. Vojnici su gazili sneg i borili se sa vetrom. Držeći se zaklona iza zidova kuća, kao da se prikradaju, napred su se kretali jedan civil i dva policajca, za njima nekoliko žandara iz Seksardske škole, pa prva desetina Zeldovog voda, u svemu oko šesnaest ljudi, ne računajući civile i policajce. Desno, ispred narednika, grabio je redov Janoš Nađ, razmahujući rukama, kao da krči put kroz šiprag i gustu šumu. Golem a neskladan kao da je, rađajući se i rastući pokvario dva čoveka, probijao je struju vetra i narednika Zeldi grejao oblakom pare koju je iza sebe ostavljao. Iza njih, uvek smrknuti, ozbiljni,

ćutljivi i izdvojeni od ostalih, pridržavali su se i pomagali dva seljaka iz Nađ Kanjiže. Poslednji je, daščući, sopćući, stenjući i psujući, posrtao pegavi Imre Kete, vratar budimpeštanskih javnih kuća, i, onako trom, podbulog mesa, kao balon se ljuljao na kratkim nogama i izvraćenim stopalima. Narednik Zeld je znao da nemaju kud, da se u ovoj vučjoj noći drže njega kao stado psa predvodnika i, ne osvrćući se, osećao je da idu za njim.

Na uglu Futoške i Vašarske ulice najzad se ustaviše. Civil uze od policajca džepnu lampu i osvetli broj kuće. Četiri krupna žandara, željni da što pre uđu, širokim plećima su već pritisli kapiju, a Kete i Nađ, nestrpljivi, kao da se iz vode spasavaju, izdizali su glave i pružali vratove, provirujući preko njihovih leđa.

Vrata se otvoriše. Civil i policajci dogovarali su se i sašaptavali s nekim na ulazu. Oni što su stajali iza njih toliko su ih gurali da su prve ubacili u hodnik. Zatim su se svi, kao krdo u toru, našli u toploj, dobro osvetljenoj prostoriji. Bila je to prostrana kuhinja koju su brzo ispunili. Golem štednjak, sav u belim pločicama bio je vreo, sa tavanice je visila bela lopta sijalice. Vrata u dnu kuhinje zatvorila su se – na njih se brzo iskralo čeljade koje ih je pustilo da uđu.

„Tako” rekao je civil. „Sad ćemo se ovde odmoriti.”

Skinuo je kožni kaput, izneo ga u hodnik i ostavio na vešalicu, kao domaćin kad umoran, vraćajući se sa posla, dolazi kući na večeru. I baš tako, domaćinski, zajašio je stolicu pored štednjaka i pružio ruke da ih ogreje.

Smeštali su se i ostali, kako ko, na stolice, na klupicu i na sanduk za drva. Mokre šinjele prebacili su preko naslona stolica i povešali po klinovima na zidu da se suše. Oružje su ostavili uza zid, u uglu do vrata, i začas se kuhinja pretvorila u stražaru. Na podu su se skupljale lokve blatnjave snežnice, koja se slivala sa čizama i cokula. Vojnici su trljali ruke i promrzle uši. Žandari su već pušili i prostorija se brzo punila dimom i isparenjem mokre odeće.

Nađ se odvojio od narednika i detinjasto radoznalo igrao se žutim, kao zlato svetlim ručicama na štednjaku. Jedna je naglo popustila, poklopac pećišta se spustio, udario ga po ruci, i Nađ odskoči uplašen i kao oparen. Posmatrao je čudnu, nepoznatu, opasnu zverku koja ume da skoči, ogrebe i ujede. Onda je oprezno prišao, zavukao ruku u topli taman otvor, kao da je uvlači u nečije ždrelo i izvukao otuda nešto nalik na tepsiju. U njoj se našao krompir, isečen, pečen, spremljen za večeru i izmešan sa mesom koje je cvrčalo na masti. Nađ se okrenu, da bi video da li ga ko posmatra, uze prstima krišku i žestoko opeče jezik. Civil, koji beše nekud nestao, vrati se sa nekoliko boca; za njim je išao policajac noseći dva velika hleba. Vojnici biciklističkog bataljona napipali su u hodniku, desno, vrata ostave i tu, sa police, digli ceo venac luka, teglu turšije i poveći komad slanine sa klina. Sve su to poneli u kuhinju. Tamo se već sedelo za stolom, čaše su izvađene iz ormana,

krompir se kusao kašikama, pravo iz tepsije, a mast je kapala po stolnjaku. I oni se proguraše i uhvatiše mesto. Rasekli su glavicu luka, zagrizli kao u jabuku, i prihvatili se mesa i krompira na stolu.

„Prijatno! I živeli!” podigao je čašu civil koji je znao gde se šta može naći u kući. Doneo je još nekoliko boca rakije i vina, nasuo sebi i nazdravio starešinama i svim ostalim, kako li se zovu, koji, evo, i na druge misle i daju i drugima da žive.

„Pukovniku Grašiju! Njemu pre svega!” dodao je narednik Zeld. „Bez njega ne bi ni ovoga bilo, a ni onoga što će sutra biti.” Desnom rukom zagrlio je Nađa i uhvatio ga za kosu. „Pij, Nađ!” Zabacio mu je glavu i u otvorena usta nasuo punu čašu rakije.

Na kuhinji se otvoriše vrata. Nečija čupava glava proviri, i, uplašena. odmah se povuče. U toploj prostoriji poteče razgovor.

„Služio sam ovde neko vreme kao baštovan i vratar, pre no što sam prešao u policiju”, rekao je civil zavaljujući se u stolici i zevajući. „Patakijevi”, objasnio je. „Jevreji. Držali su doskora gradsku sodaru. Stari je umro lanjske godine. Oko stomaka i zadnjice bio je širi no viši. Sad je samo baba gore u kući; drži i nekog suludog slugu, subotara, koji joj čuva kućice. To je on provirivao i dolazio po večeru.”

Opet je zevnuo. Dremalo mu se i osvrnuo se po kuhinji tražeći mesto gde bi mogao da privilegne. Narednik i policajci zauzeli su sto. Pred njima je bio raširen plan varoši kroz koji se već probijala mast sa stolnjaka. Dva žandara stajala su iznad njih i, zainteresovani, proveravali po planu svoja vojna znanja stečena u školi u Seksardu.

Sedeći u uglu, do peći, vojnici su, siti i dokoni podrigivali i, da bi ubili žestinu u stomaku, jednako se još nalivali rakijom. Neki su se već spustili na pod i spremali se da legnu. Dva brkata seljaka iz Nađ Kanjiže pevušili su i između dve pesme tiho razgovarali.

„Nađ je jutros u kancelariji čuo zastavnika kako je govorio da ćemo posle ovoga ići kući. I zlatne krstove ćemo dobiti. Neki spomendan ili spomenicu; tako je nešto rekao.”

„Slagaće. I u Žablju su nam to obećali”, odgovarao je stariji mirmo i ozbiljno. „Znam ja to još od prošloga rata. Te prestaće danas, te pobićemo sutra, pa je trajalo pune četiri godine, sve dok ja nisam rekao: 'Zbogom! Dosta mi je!' i otišao kući. E, moj dragi, velika je Rusija. Samo od Černovica do Kijeva ima godina dana da se ide peške.”

„Dobio sam pismo”, žalio se mlađi. „Ilonka je bolesna. Marton sve više pije, tuče majku, a svinje niti ko hrani, niti ko pazi. Ako nas ne puste posle ovog

bar nedelju dana na odsustvo, ja ću zaista sam otići. Nađ kaže da je pročitao u novinama ...”

„Nađ! Čuvaj se ti, Imre, toga Nađa. On je narednikov... znaš šta. A sem toga, on i ne ume da čita.”

Stariji je ispod peći izvukao komad drveta i golemim nožem počeo da ga delje. Onda je opet zapevao dubokim glasom, a mlađi ga je pratio.

„Hej, Dunavo! Hej, Dunavo!”

Narednik je sklonio plan. „U redu, sutra, dakle!” rekao je i udario šakom po stolu. Čaša sa vinom se preturila i polila ga po rukavu. Pirgavi Imre Kete, koji je stalno nekud izlazio i vraćao se, klataći se prišao je naredniku, izvadio iz džepa maramicu i ženskim maznim pokretom, koji je naučio u Budimpešti, od žena po javnim kućama, obrisao ga. Maramica je bila bela, gospodski optočena čipkom. Naredniku se pogled ustavi na njoj, podiže oči na Ketea, a ovaj se zbuni i brzo je vratio u džep. Pošao je do brkatog vojnika i nagnuo se tamo nad njim, tobože da bi video šta to delje.

Nekoliko vojnika već je spavalo na podu. Kete sačeka neko vreme pa opet iziđe, prođe mračnim hodnikom, u sobi natrapa na otoman i pruži se po njemu obučen. Uskoro mu bi hladno pa ustade. U pomrčini pokuša da podigne ćilim, ali se splete i pade preko nekog čoveka koji je ležao na podu. Ovaj se samo promeškolji u snu i opsova. Kete poznade Nađev glas, napipa rukom pokrivač kojim se ovaj pokrio, skide ga s njega, ponese do otomana, pokri se i zaspao.

Znak za uzbunu je, prema Grašijevom planu, trebalo da bude dat neposredno pred početak akcije, uveče, u utorak dvadesetog januara, „da bi se tako, i tim simboličnim znakom trube, pojačalo oduševljenje boraca i njihova rešenost za borbu”, kako je to u svom poznatom govoru još prvoga dana kazao Feketehalmi. Ali je Litomericki, kome je bilo povereno da organizuje celu stvar, udesio da sve počne tek u samu zoru dvadeset prvoga, pre znaka za ustajanje.

„Tako će bolje delovati. Preko noći vojnici bi prespavali bes i ohladili se”, objasnio je Litomericki Harkaju, koji se radije držao Feketehalmijevih naređenja. „Naspavan vojnik je dobroćudan. Probuđen iz sna, naplatiće svoju zlovolju na drugima. Preuzimam na sebe svu odgovornost za izmenu naređenja!”

Noću između dvadesetog i dvadeset prvog januara, svuda po ulicama izlepljene su objave kojima je, „zbog mučkih, izdajničkih napada na vojsku i mirno stanovništvo, izvršenih od strane buntovnih elemenata” zabranjeno, do daljega, izlaženje iz kuća bez specijalne dozvole i objavljeno da je u varoši proglašeno opsadno stanje. Na svakom drugom telefonskom stubu bio je prilepljen po jedan proglas, a pred samu zoru, negde oko pet časova, kad još nikog nije bilo na

ulicama, sišao je Litomericki iz svog stana da bi iza bivše banske palate, gde je bilo određeno zborište, rasporedio svoju vojsku. Momci, jedna četa vojnika, jedva su se nazirali pod svodovima i u kapijama, gde su se sklonili od vetra i mraza.

I Litomerickog je studen počela da štupa u nosnicama. On podiže okovratnik, pritisnu krzno o sledene uši i oceni da je moralo biti bar trideset stepeni ispod nule. Pozdravio se kratko sa poručnikom Zeldijem. Taj momak mu se dopadao! Nije mogao imati više od dvadeset pet godina. Lepuškast je, crn, dobro građen i, što se Litomerickom najviše svidelo, poletan, smeo i odlučan, oslobođen svih unutrašnjih problema koji bi ga razdirali i sputavali. Na njega se čovek mogao osloniti. Sveže obrijan, utegnut kaiševima, stajao je već na mestu, a vojnici su mu bili spremni.

Odred „buntovnika“, kojim je rukovodio Jožef Harkai, trebalo je da se koncentriše tu, u blizini, pred „Narodnim domom“, da bi izvršio „napad“ na Županiju, bio odbijen od straže, gonjen i uništavan po ulicama Novog Sada.

Dom je bio blizu, pet je već prošlo, a od Harkaja ni traga ni glasa. On je bio tačan u sledenju naređenjima, ali je uvek zakašnjavao sa izvršenjem. Litomericki je početak uzbune pomerio na svoju odgovornost, a naređenje je moralo biti izvršeno pre zore. Bio je već nestrpljiv i svakog je časa pogledao na fosforni broјčanik svog sata. Nije ih bilo. Ništa se nije čulo. Do đavola!

Kao i obično u odlučnim časovima, pala mu je na um misao, koju je, mada malo neobičnu, prema sopstvenom iskustvu, uvek trebalo slediti. Verovao je u svoje instinkte i u svoju srećnu zvezdu. Pozva Zeldija i nešto mu šanu, a ovaj se nasmeja i klimnu glavom, vrati se vojnicima i izvede četvu iz dvorišta. Napolju je još bilo tamno, ali su se po ulicama već nazirala bleđa, neispavana lica kuća. Prvi vod, sa Zeldijem, odimah se odvoji i zaobiđe Dunai ulicom, drugi, sa Litomerickim, uputi se kroz park i oba, prikradajući se, izbiše pred Dom upravo u času kad je stigao Harkai i primio raport od svog ađutanta Duška Alojoša. Litomericki ga nije video, ali mu je čuo rapavi glas i kašalj kojim je Harkai izjutra čistio grlo od duvana koji je preko dana popušio.

Litomericki uze od najbližeg vojnika bombu, otkide sa nje jezičac i baci je u pomrčinu, pravo pred sebe, što je dalje mogao. Eksplodirala je strašnim treskom, na svega dvadesetak koraka od Harkajevih „buntovnika“. Na svetlosti eksplozije Litomericki je za čas ugledao prestravljena lica vojnika i video neke kako odmah polegaše po zemlji. U istom času odjeknuli su rafali iz Zeldijeve mašinke i ceo prostor pred Domom izmeša se i zakuva jekom i dobovanjem prave bitke. Raspoređeni u strelce, ljudi Litomerickog i Zeldija ležali su po ulicama i u parku pred Domom, na snegu, i gađali iz pušaka kao u istinskoj borbi. Zeldi je i ovog puta položio ispit. „Bravo!“ radovao se Litomericki. „Sad će dobiti svoje. Pokazaćemo im kako se vodi računa o tačnosti. Zapaprićemo im sad čorbu!“

Iznenadjeni opkoljavanjem i vatrom „neprijatelja”, Harkajevi „pobunjenici” odmah su razbijeni. Predviđeni napad je osujećen, a vojnici, naterani u bekstvo zaista su bez reda, kao zečevi, trčali ulicama koje su od Doma vodile na sve četiri strane grada. Oko njihovih glava zujali su meci; čulo se kako udaraju o zidove kuća. Ponekad bi sasuli i neki prozor. Ljudi Litomerickog kao da su se istinski ostrvili. Od pucnjave pala im je krv na oči i pucali su nišaneći pravo u meso.

U tom krkljancu Litomericki je razabrao Harkajev glas. I pored sve tajnosti ovog poduhvata, Harkai je, sa „buntovničkog, neprijateljskog fronta” vikao čistim mađarskim jezikom: „Litomericki, stani zaboga! Jesi li poludeo. Stoj! Stoj! Ne pucajte! Prekini sa vatrom!” ali ga niko nije slušao i niko više nije za nj mario. Ni njegovi sopstveni vojnici.

Borba je već odmicala sporednim ulicama. Harkajevi ljudi bežali su šorovima. Ponegde, uplašeni i zbunjeni pucnjavom, građani bi upalili za čas svetlost i odmah bi je utrnuli, jer je Litomericki iz puške koju je uzeo najbližem vojniku, gađao svaki osvetljeni prozor i, kao na vašarskim streljštima, gasio po sobama upaljene sijalice. On ugleda gde pored jednog prozora promače neka oficirska kapa. Učini mu se da je to Harkai, pa podiže opet pušku ka ramenu. Sačeka da Harkai naiđe na sledeći osvetljeni prozor. Nanišanio je i nije mogao da se uzdrži da ne okine. Čuo je samo gde se sasuo prozor, izgleda da nije pogodio. Litomericki zametnu pušku na rame i pođe polako natrag, put svoga stana. Svoj posao je obavio i završio s uspehom. Novosadskim ulicama, sve dalje i dalje i sve slabije, odjekivala je pucnjava. Počinjalo je da sviće.

U jednoj pekari, iz čijih je razbuktalih peći tek izvađen hleb, zaseo je poručnik Marton Zeldi s četnim narednikom i grejao se. Nekoliko vojnika, određeni da prilikom „napada” budu „ranjeni”, u međuvremenu su od gladi, i od zabave, otkidali tople komade hleba, a narednik im je, redom, nameštao zavoje oko ošišanih, okruglih glava i ruku.

Kad je borba prošla dugom Futoškom ulicom i doprla do poslednjih kuća, upravo se toliko razdanilo da je čoveka bilo moguće poznati sa nekoliko koraka. Na kući Patakijevih, na uglu Futoške i Totove ulice, jedan zalutali metak razbio je prozor sobe u kojoj je spavao Kete. Probuđen iza sna skočio je kao oparen i, onako bunovan, poleteo u kuhinju. Jedva je otvorio vrata koja je neko pritisnuo leđima. I ovde su čuli pucnjavu, a civil i policajci, koji su izišli na ulicu da vide šta je, nisu se vraćali. Prasnula su još dva pucnja pred samom kućom. U kuhinji skočiše na noge i uskomešaše se i oni koji su do tada oklevali. Potrčaše da uzmu oružje. Žandari su prvi istrčali i napolju, na kapiji, našli civila i policajce. Uzbuđeni, nešto su im dovikivali i mahali rukama da pridu i požure.

„Buntovnici, komunisti! Noćas su napali Županiju. U Dvadesetom puku ima mrtvih i ranjenih. Dvojicu oficira ubili su dole, pred pekarom. I sad leže unutra, rascopanih glava.”

Zapraštaše još neki meci. Kete, sa preostalima, izlete na vrata. Ulicom su, kao u streljačkom stroju, trčali vojnici pod šlemovima, sa puškama u rukama, zastajali samo da opale metak i izbace čauru, pa nastavljali da trče. Vetar je nosio snežnu prašinu, i Kete je jedva mogao da drži oči otvorene. Ipak, on vide kako se dva žandara spustiše na kolena i u klečećem stavu otvoriše vatru na kuću ukoso preko puta. Jedan civil, onaj sinoćnji, što je s njima večerao, otkači bombu i ubaci je kroz prozor. Narednik Zeld, tek što beše navukao šinjel i izleteo pred kapiju, povika: „Napred momci! Odande su pucali, iz one kuće! Napred, pobiti ih treba!”

„Pobiti, pobiti! Udri ih, udri!” vikao je policajac, izvukao je pištolj i, prazneći u trku ceo šaržer, poveo ih sve ka kući sa zelenim kopcima.

Kete, koji je u Čurugu već učestvovao u sličnim akcijama, dobro je znao šta je u pitanju i povukao se natrag. Požurio je kroz hodnik, čuo neki lom u gostinskoj sobi, provirio u nju i zatekao debelog Nađa kako obija vrata na ormanu i teškom pepeljarom udara po bajonetu koji mu se zaglavio u bravi. Kete potrča uza stepenice, na sprat, i upade u sobu.

Za jednim stolićem spazi suhu, postariju ženu, koja brzo zatvori fioku i uhvati za ključ da ga obrne. Kete se seti kako se dole, u prizemlju, Nađ mučio oko vrata ormana, pa pritrča, u prolazu dohvati sa police teški bronzani svećnjak i zamahnu njime. Žena zinu da vrisne i, razrogačenih očiju, uprtih i njega, spusti se na kolena još pre no što je stigao do nje.

Četvrt časa docnije Kete je, sa puškom o ramenu, naglo odebljao i nadošao, kao prekonoc uskvašen, u šinjelu koji mu se naduo na prsima kao da je pamukom postavljen, oprezno izišao na vrata. Osmotrio je ulicu, video kako vojnici, trčeći, upadaju u susedne kuće i uputio se za njima.

Vetar je duvao i okretao sneg u kovitlac. Na jednom zidu, upola odlepljen i već pocepan, visio je komad jutrošnje naredbe, treperio i lepršao na vetru.

VI

Nikolić je stigao u Novi Sad iz pravca Sombora, poslepodne, kad se već mračilo. Mrtav umoran, gladan, loman, neispavan i blatnjav od pešačenja po bačkim selima poslednjih dana. Legitimacije su mu, međutim, bile u redu.

Na stanici su, na sporednim kolosecima, počivala dva duga voza puna vojnika koji su provirivali iz kupea i furgona. Na peronu su se okupili oficiri u punoj ratnoj spremi, izukrštani kaiševima pištolja, dvogleda i futrola geografskih karata. Imao je utisak da nekog ili nešto iščekuju. Pušili su, razgovarali i stalno se osvrтали.

Gomilice vojnika i civila ubrzano su se kretale ka izlazu. Reka ljudi iznela ga je na kapiju. Ni legitimaciju mu nisu tražili. Samo mu je postariji, pogrbljen, jektičav železničar ljutito i mrzovoljno iščupao iz ruke kartu koju je zaboravio da ispusti.

Na spoljnoj kapiji, svega nekoliko koraka desno od nje, trebalo je da ga sačekaju žena i jedan drug, ako su primili dopisnicu koju je pre tri dana poslao iz Sombora. Ramenima je prokrcio put i pošlo mu je za rukom da se progura. Bili su tu, odmah ih je poznao, a oni njega tek s mukom.

Pošli su žurno. Bez reči, pa i bez pozdrava. Spuštalo se veče i po ulicama je vetar gonio sneg. Činilo im se da bi im razgovor pomeo, spleo i usporio korake, i čutali su zaneti u misli. Čudno se osećao posle toliko vremena ponovo u gradu, u svom gradu čiji svaki prozor i svaki zid poznaje. A opet, sad mu se sve čini nekako izmenjeno, novo i nepoznato. Ko su, na primer, ti retki ljudi što sad žurno grabe ulicama? Ta usamljena žena koja je prošla pored njih, uvijena u krznenu kaput; tri

čoveka što razgovaraju na uglu, sabivši glave; starica koja na ramenu prti sirotinjski zavežljaj a iza sebe vuče dete, koje, umorno i maleno, ne može da je sledi; policajac koji se kao putokaz isprečio na raskršću i čovek što s rukama u džepovima kaputa već neko vreme stalno ide za njima, prateći ih?

Sveta je, u stvari, bilo malo na ulicama, čak i u centru varoši, ali on, koji je poslednje dve nedelje proveo na salašima, navikao na seosku usamljenost, nije to ni primećivao. Na trgu su naleteli na četvu postrojenih vojnika i jedva su se između njih nekako probili. Pred većom državnom zgradom, ranijom poštom, šetala je udvojena straža; na kapiji su se videle ukrštene prepreke od bodljikave žice, a iza njih, učinilo mu se, provirivale su cevi mitraljeza. Prošli su još nekoliko koraka i onda skrenuli dva puta ulevo, oštro i naglo, da bi videli da li ih ko prati. Stali su pred jednom kućom, osmotrili levo i desno, čak i zastrte prozore preko puta, i ušli sve troje odjednom.

Kuća je bila nova, stepenište čisto, vrata na stanovima bela, ukrašena mesinganim pločicama. Na vrhu stepeništa drug je jednim jedinim obrtajem ključa otvorio vrata, koja kao da su, nezaključana, popustila pod pritiskom njegove ruke. Upalili su svetlost. U stanu je bila tišina, stanari su se odselili još pre dve nedelje i veliko ogledalo u predsoblju prazno se odsijavalo tamnim, olovnim sjajem. Ništa se nije čulo; ni pod nije škripnuo pod njihovim nogama. I stepenište iza njihovih leđa bilo je tiho. Od ulice ih je delilo nekoliko zidova. Izgledalo je kao da su ovde sigurni. Moglo se odahnuti.

Marija je otvorila vrata sobe i ušla ne paleći svetlost. Bilo je neobično kretati se tako, na prstima, tiho i oprezno kao obijač po tuđem stanu, sudarajući se sa nameštajem u pomrčini. Spustila je polako roletne, vratila se i upalila svetlost. Svi predmeti dobili su odjednom čudan, žučkast sjaj. Po površini stola, pokrivenoj tankom skramom prašine, ostajao je iza njenih prstiju svetao trag. Vazduh je bio ustajan; u odavno neprovetrenom stanu glasovi su umirali bez jeke.

U sobi je, međutim, bilo toplo. Vatra je gorela u peći. Drug koji ih je dopratio seo je na usku stolicu ne skidajući sa sebe kratki kožni kaput. To je on bio toliko pažljiv da ih tako dočeka, znajući da će stići promrzli i umorni. Pogledali su ga: crna, grgurava kosa, jake, guste obrve, lice ogrubelo od vetra i debele, ispucale usne, koje nije smeo da razvuče u osmeh da ne bi pozledio tek zamlađenu kožu. Krupne, crvene šake, sa debelim prstima kratko podsečenih noktiju, počivale su mu mirno u krilu. Nikolić je premestio pištolj u zadnji džep pantalona i obesio kaput u predsoblju.

Marija je sela pored peći. Htela je nešto da mu kaže, a on joj mahnu rukom da ćuti. Osluhnuo je, pošao u drugu sobu i prišao prozoru. Dole, na ulici, čuli su se koraci. Neko je glasno razgovarao.

„Šta ima novo, Crni?“ pitao je. „Da nije izvršena neka krupnija akcija? Mnogo je vojske, a ulicama jednako krstare patrole.“

„Ništa naročito. Koliko ja znam danas ničeg nije bilo. Prekjuče je podmetnuta bomba pod dalekovodni stub. Sve je inače, uglavnom, u redu. Radimo!“

„Kako su Jaša i Toza?“

„Dobro su!“

„Štamparija?“

„U redu je. Radi, dobro je sklonjena.“

Napolju su odjeknula dva otegnuta zvižduka, neko je trčao ulicom i glasno psovao na mađarskom. Nikolić je opet počeo da šeta po sobi.

„Slušaj, Crni“, rekao je. „Nađi još večeras Jašu. Ne dopada mi se što se toliko kreću. Na stanici sam video dva voza krcata vojnicima. U varoši ih ima na svakom koraku. Nešto se, izgleda, dešava i sve mi se čini da opet nešto pripremaju.“

Crni se podigao i u nedoumici pogledao Mariju, koja se spremala polako i kao preko volje. „U redu. Naći ću ga. Biće najbolje da Marija ostane ovde. Sam ću se brže i lakše provući.“

Osećao je da mu je bila zahvalna i nije smeo da je pogleda u lice. Nikolić je klimnuo glavom. Crni je pružio ruku i pozdravio se.

U peći je puckala vatra. Od vetra koji je igrao oko dimnjaka čas se budila, čas bi zadremala. Donja vratanca peći palila su se i gasila u polumraku sobe. Noć je napolju zaista šumela i vrila od glasova i koraka.

„Čuješ li? Kreću se nekud. Opet prolaze.“

Crni je sišao niz stepenice i polako otvorio kapiju. Povukao se odmah i priljubio uz vrata. Ulicom su žurno prošla tri žandara; dah im je gotovo osetio na licu.

Sačekao je da im zamre bat koraka. Stajao je u kapiji i posmatrao ulicu.

Pod lampom, koja se na raskršću ljuljala na nevidljivoj žici, videlo se kako se sneg okreće u kovitlac. Ovde, na ulici, zvižduci, glasovi i koraci patrola čuli su se još jasnije. Put do ugla bio je sad slobodan. Mogao ga je pretrčati neprimećen, ali baš kad je hteo da se otisne, raskršćem je prošao vod vojnika. Išli su u vrsti, pogureni kao da kreću na juriš. U gradu se zaista nešto dešavalo, nešto se spremalo i valjalo je požuriti. Podigao je jaku na kaputu, navukao kapu na glavu i pretrčao preko ulice, zatim još nekoliko koraka, koliko ga je delilo od ugla, i sklonio se u

kapiju. Niko nije dolazio. Samo je lampa, ljuljajući se na vetru, jače škripnula i udarila u žicu na kojoj je visila.

Na sledećem raskršću hteo je da skrene ulevo, ali je morao da zastane. Iza samog ugla stajale su dve patrole, palile cigarete i razilazile se suprotnim pravcima. U desnoj, većoj, razabrao je uniforme i oznake žandara i vojnika lovačkog puka; napred su išla dva policajca i civil u žutom kožnom kaputu. I njima su bile podignute jake na kaputima, glave su zavukli među ramena, cigarete su pušili ne izvlačeći ih iz usta. Išli su žurno i nisu se obazirali. Crni krenu za njima.

Trebalo mu je noćas više od sata da pređe put koji je inače prelazio za manje od pola časa. Držeći se sporednih ulica, izbegavajući šira i veća raskršća, prikradajući se od kuće do kuće i skrivajući se po kapijama, stigao je do cilja tek oko deset, kad je Jaša, zabrinut, već odavno izišao da ga traži. Sat na crkvi otkucavao je praznim, metalnim zvukom, beskrajno dug niz otkucaja. Čekao je da on završi svoje, i onda, priljubljen uza zid, zakucao na prozor iznad sobe. Uzalud. Niko se nije odazivao. Pokušao je da otvori kapiju; bila je zaključana. Udario je o nju nekoliko puta nogom. Ni to nije pomoglo. Odgovorila mu je samo jeka. U kući nije bilo nikog.

Čekao je neko vreme, sakriven u kapiji, da bi se odmorio, odahnuo i smislio šta sad da radi. Žmukićev stan bio je daleko, čak na drugom kraju varoši. Krenuo je, i uz put, na dva mesta, onako na sreću, tražio omladince. Ali ni njih nije našao. Plašeci se da su žandari pred kućom, nisu mu otvorili. Na sledećem mestu provirio je kroz prozor neki čovek, grubo ga oterao i zapretio da će pozvati policiju.

Idući slobodnije i krijući se manje, žurio je ulicama koje su sad bile mirnije. Uхватило ga je neko uzbuđenje; činilo mu se da će zadocniti, da će ga stići neki nepoznati čovek koji ga, još nevidljiv, prati iza ugla. Počeo je da ga podilazi znoj, osećao je kako mu kaput postaje sve teži a noge se, i protiv volje, sporije kreću, nemoćne, kao u snu kad nas neko juri.

Stigao je najzad, umoran i zadihan. Kucao je na prozor, pokušao da otvori kapiju i, hvatajući golom rukom za oluk koji je na studeni pržio kao žar, dohvatio se vrha zida i prebacio u dvorište. Zalajao je pas. Sagnuo se i pod otiračem napipao ključ. Otvorio je vrata i ušao u memljiv hodnik. Idući naslepo, udario je o orman i gvozdeni umivaonik. Desno, iza tankog zida, neko je staračkim glasom pitao: „Ko je? Jesi li došao, Stanko? Sta radiš napolju do to doba, dete?” Nakašljao se, promrmljao je nešto nejasno, napipao vrata sobe i otvorio ih. Niko se u njoj nije čuo. Krevet je bio neraspremljen, prazan; starinski otoman isto tako. Ni ovde nikog nije bilo. Seo je da se odmori i predahne.

Izgubio je sasvim račun o vremenu. Činilo mu se da bi moglo biti između jednog i dva sata po ponoći, ali je bilo više. Mnogo više. Negde daleko odjeknuo je pucanj, zatim još jedan. Čuo se prasak bombi i vez mašinki. Ulicom je u punom trku protutnjao odred konjice, pod prozorom su opalili dva metka. „Stoj, stoj! Drži ga, tamo, iza ugla!” čulo se na mađarskom i prosuo se ceo rafal. „Počelo je. Počelo je!” shvatio je, skočio i prišao stolu. Užurbano je pipao, našao olovku i u pomrčini, na koricama neke knjige, krupnim neveštim rukopisom ispisao: RACIJA i, ne obazirući se više na štropot i staričin glas iz kuhinje, izleteo je na vrata, potrčao kroz dvorište i prebacio se preko zida na ulicu. Znao je još samo za Mirkovićev stan. Ne baš tačno – svega je jednom pratio Jašu od najbližeg ugla – ali se nadao da će ga ipak naći i počeo je da trči iz sve snage, sredinom ulice.

Protrčao je tako nekoliko stotina metara, začudo neopažen i neometan. Ponadao se gotovo da će uspeti i stići, samo ako noge i dah izdrže. Na jednom raskršću učinilo mu se da je neko viknuo za njim. Skrenuo je za ugao i produžio ne osvrćući se. Na svetlosti ulične lampe ugledao je, na desetak koraka pred sobom, gomilu žandara. Uskočio je u prvu kapiju i priljubio se, pripio uz vrata. Začudo, bila su otvorena, popustila su pod njegovim pritiskom, preturio se i udario o pod. Našao se u tamnom hodniku.

Nisu ga приметили. Čuo je kako razgovaraju pred kućom. Trojica su ušla i krenula odmah uza stepenice. Ostali su čekali napolju.

S mukom je zadržavao dah. Disao je kratko, na širom otvorena usta da bi bio tiši. Žandari su se zabavili na spratu; ozgo se čula njihova lupa i vika. Dvojica su se polako vratila i sišla na kapiju. Umirio se u svom uglu. Čuo je kako žandar u pomrčini pipa oko vrata, tražeći bravu, i osetio kako ga po prsima dodiruje nečija ruka. Prsti su prvo petljali oko dugmadi njegovog kaputa, proveravajući koje je najviše olabavilo da bi mogli da ga otkinu; kao da traže vočku, dovoljno meku i zrelu da bi mogli da je uberu. Stajao je baš tako, nepomično i neživo kao drvo, nemoćan da se krene i nemajući čime da se brani. Ako, mislio je, neka samo otkine, ako mu je baš stalo da se dugmićima igra, to će biti najmanja šteta. Ali su prsti, od dugmeta do dugmeta, pošli naviše, pipajući slepački, prešli preko njegovog lica i ustavili mu se u kosi koju su počeli da mrse. Druga ruka ga je uhvatila za rukav, a prsti prve još su polako i mirno, ne žureći se, tražili pod bradom vrat koji su maločas preskočili, baš kao da su hteli da se uvere da li ga ima. Sagnuo se i zubima iz sve snage zagrizao u nju. Odbio se od zida, u isti mah izmahnuo slobodnom levom rukom i kolenom udario o nešto meko. Dohvatio se vrata i otvorio ih. Postava kaputa zapela mu je za bravu, dobio je po glavi udarac koji ga je za trenutak ošamutio, okliznuo se, pao, i žandari su ga stigli. „Ko će obavestiti naše?” pitao se. Znao je da on neće. Uostalom, nije više ni imalo šta da se obaveštava. Učinili su to već sami žandari upadajući u kuće i pucajući po ulicama.

Naklopili su se na njega kao psi na ranjenu, malaksalu zverku. Kao da je svaki hteo da od njega otkine parče mesa, ili bar komad tkanine za uspomenu, i kao da se plašio da ga ni to neće od drugih zapasti. Izmahivali su i udarali kundacima poput drvoseča, ni sami ne znajući da li to oni stenju ili on dahće pod njihovim udarcima. Gazili su ga i igrali mu po pruženim rukama kao da su želeli da ga celog uteraju u sneg i kroz pločnik u zemlju

Izjutra, oko sedam časova, svega desetak minuta ranije, da bi se što manje zadržavao na ulici, Nikolić je izišao i tiho zatvorio vrata stana. Na stepeništu je još bio mrak, ali su stakla prozora već bledela; negde daleko svitalo je. Sa drugog sprata, kroz razbijeno okno, strujao je po stepeništu hladan vazduh. Zahvatila ga je studen i stresao se.

Dole, u prizemlju, bilo je sasvim tamno. Na kapiji je napipao bravu, uvukao ključ i oprezno ga okrenuo. Vrata su škripnula, otvorio ih je brzo, jednim zamahom, kao da ih raskida i opet zatvorio iza sebe. Ali samo za čas. Ruka mu je zastala na bravi. Uskočio je opet u hodnik i potrčao uza stepenice. Napolju je već svanulo i, koliko je u onom jednom jedinom trenutku mogao da vidi, s jedne i s druge strane ulice stajali su poređani vojnici, sa šlemovima na glavama i s bajonetima na puškama, kao dvostruka ukrštena bodljikava ograda. Učinilo mu se da su se neki pomerili i viknuli za njim. Možda se prevario? Možda ga ipak nisu primetili? Na trećem spratu vrata su bila odškrinuta. Iza njih je stajala Marija. Pratila je, osluškivala njegove korake i gledala ga sad nemo, raširenim očima. U poluotvorenim ustima zastala joj je nedorečena reć.

„Zaključaj, lezi, i pokrij se! Nećemo otvarati ako dođu. U kući misle da je stan prazan. Racija je! Vojnici stoje jedan do drugog duž cele ulice.” Pošao je do prozora i osluškivao.

Dole su zaista već udarali o vrata. Čuli su se glasovi i topot koraka koji su se razmiledli stepeništem.

Vratar, iznenađen, stajao je pored otvorene kapije i drhtao u samoj košulji. Desetak žandara, koji su kao bujica provalili, tutnjali su po kući. Dvojica su pritisnuli vratara uza zid hodnika.

„Ko stanuje na prvom spratu?”

„Ištvan Varga, lekar.”

„Na drugom?”

„Kemenji, beležnik.”

„Na trećem?”

„Sad nema niko. Stanovali su Gajićevi, profesori, ali su otputovali još pre dve nedelje.”

„Ko je izlazio iz kuće jutros?”

„Ne znam, nisam video.” Bled, kućepazitelj je podigao ruku ka licu da bi se odibranio od udaraca.

Njegova žena, krupna, prsata Madarica, izišla je iz svoje sobe, provirila u hodnik, podbočila se, onako raščupana, u flannelskoj noćnoj košulji, i počela da psuje žandare.

„Hoće li mi vaše žene posle čistiti stepenište?”

Žandari su izlazili gledajući ženu iskosa. „Ćuti, kujo!” procedio je put nje poslednji, podigao na vratara šaku, kao da će ga ozgo udariti i, onako pognutog, saterati poput klina u zemlju. Predomislio se. „Dosta ti je što trpiš ovu vešticu!” rekao je i izišao.

Žena je nastavila da psuje.

„Ćuti, jesi li poludela. Vidiš li šta se dešava napolju?”

„Baš me briga šta čine napolju. Ovde sam ja gospodar. Ja ovde zapovedam!” rekla je, pa i ona provirila na ulicu i odmah, istoga časa, smirila se i začutala. Napolju, dokle god se videlo, na svaka tri koraka stajali su žandari i vojnici, mrki, u šlemovima, a tu, nedaleko, posred ulice, ležala su na snegu dva civila, pruženi nauznak, kao dva tamna, zgužvana odela, prostrta po zemlji.

„Hajde, ulazi!” rekla je suvo i povukla za rukav muža, koji nije mogao da odvoji pogled od ulice, provirujući nosom kroz mali prozor na vratima. „Hajde. Čuješ li šta ti kažem!” i oboje se na prstima vratiše u svoju jazbinu.

Gore, na trećem spratu, pošto su se udaljili koraci i zatvorila kapija, Marija se podigla sa otomana i sela. On se odmakao od prozora.

„Ovog puta je prošlo! Plašim se samo da se na ovom neće svršiti. Ovde, u kući, čovek se oseća kao u mišolovci. Zid – kucnuo je prstom po duvaru – zid, a pred vratima žandari. Napolju, na salašima, bar je bilo prostora i vazduha oko nas.”

„Ko zna da li je Crni noćas uspeo da im izmakne?”

„Da. I ja se to pitam.”

Prišao je Mariji i položio joj ruku na rame. Čas dalje, čas bliže, s raznih strana čulo se puškanje. Oboje su opet sedeli jedno pored drugog. Pucnjava u varoši nikako nije prestajala.

Bilo je oko jedanaest časova kada se na ulici ponovo začulo lupkanje cokula i zveckanje oružja. Nikolić se naglo podigao i prišao prozoru. Patrole žandara udarale su u vrata susednih kuća. Na ulici, okružena žandarima i vojnicima, koji su je gurali, ravnali i zbijali puškama, komešala se gomila civila: muškaraca, žena i dece. Od njegovog daha počela se po studenom staklu prozora hvatati para. Žurno je obrisala rukavom.

„Evo ih opet!” rekao je Mariji.

Patrola je prišla kapiji i počela da udara. Vrata su se otvorila i gore, na trećem spratu, moglo se čuti kako se žandari penju sa sprata na sprat.

Zakucali su. Začudo miran, pošao je da otvori, a u sebi još nije odlučio da li treba da to učini.

U predsoblje su odmah upala petorica: četiri žandara i jedan podoficir, i odgurali ga u sobu. Lica pod šlemovima bila su im mrka, ogrubela od vetra. Pružio im je legitimaciju i mirno, između dvojice žandara, gledao u začuđenog vratara, koji još nije verovao da nekoga može biti u stanu.

Legitimacija je glasila na ime Veber i bila propisno izdana u Somboru. I slika i pečat bili su na mestu.

„Nemac?” pitao je podoficir.

„Da!” potvrdio je Nikolić i uzeo legitimaciju.

Četiri žandara gazila su po stanu. Iza njih su ostajali blatnjavi tragovi na podu. Marija je, pokrivena ćebetom, ležala na otomanu.

„Legitimaciju!” tražio je žandar.

Oklevala je trenutak i najzad pružila ruku za torbom. Ne dižući se, dohvatila ju je i otvorila. Pogledala je žandara. Njemu su usta bila stegnuta, a vrat tamnosmeđ, snažan i mišićav kao u konja. Pružila mu je legitimaciju i prijavnicu.

Žandar pogleda legitimaciju i vrati je. Zatim je razgledao prijavnicu i zadržao je u ruci.

„Kod mene je u redu”, rekao je podoficir i salutirao. „Izvinite!”

„Kod mene nije”, javio je žandar gledajući ženu na otomanu.

Ona se malo pridigla na laktove.

„Prijavnica glasi na drugi stan. Podignite se!”

Gotovo je, pomislio je Nikolić. U policiji će je poznati.

Žandarmerijski narednik stajao je pred njim oklevajući, ne znajući šta da čini. Ozdo, sa drugog sprata, stigao je i jedan oficir. Čim je ušao, pogled mu se ustavio na Mariji, koja je sad sedela na otomanu.

„Šta je ? Brže, šta rešavate? Ko je taj?”

„Gospodin je Nemač!” objasnio je narednik.

„A ova?” pitao je oficir nervozno i iz žandarove ruke uzeo prijavnicu.

„Sad se ne sme čekati”, pomislio je Nikolić, i prišao oficiru.

„Molim vas, samo nekoliko reči”, rekao je nemački. „Objasniću vam. Ja sam Veber, kao što vidite”, pokazao je legitimaciju i vratio je opet u džep. „Gospoda se zove drugačije i jasno je da mi nije žena. Njen muž je u zarobljeništvu. Vi ste mlad, obrazovan čovek, i razumećete našu situaciju.”

Oficir je razvukao usta u osmeh, naklonio se i pružio Mariji prijavnicu. „Izvolite, gospodo!” rekao je podsmešljivo. Na vratima se okrenuo. „Zbogom, gospodine, oprostite i prijatno!”

Žandar se mrgodan, preko volje, odvojio od Marije i izišao. Poslednji je krenuo narednik i sa vrata ju je još jednom ljubopitljivo i drsko premerio.

Nikolić je navukao rezu. Bili su opet sami. Žandari su silazili niz stepenice.

Marija je još drhtala. Od uzbuđenja i od stida. Podigla se sa otomana, s osećanjem da je zaista, tu, na njemu, učinila nešto neprilično i sramotno, pred svedocima i stranim svetom. S nekim gorkim gađenjem i prema njemu, i prema svima koji su je doveli u taj položaj, prešla je u drugu sobu, samo da bi, trenutak bar, mogla da bude sama i da na miru, neviđena, proguta sopstvene suze. One što su se ronile niz lice i one unutrašnje, nevidljive, što su joj se odvaljivale niz grlo. Naslonila je glavu na prozor.

„Branko!” javila se odmah. „Dodi ovamo! Dodi odmah ovamo!” Žandari su pohvatane ljude, žene i decu, gonili ulicom, nekud put Dunava, kao krdo crnih, mirnih ovaca po belome snegu, okruživši ih i uokvirivši sa svih strana, gurajući ih i požurujući kundacima i cevima pušaka. A svet je išao ćuteći, nekako mirno i dostojanstveno, nogu pred nogu, gledajući preda se da nekog ne bi nagazio, kao na tuđoj pratnji, i ni glas se otud nije čuo između njih. Niko ni da vikne u pomoć, ni da se javi onima koji ostaju. Ni jedan pogled se nije podigao i ni jedno lice se nije videlo ozgo, da bar začas blesne, baš kao da su se svi stideli onog što se dešavalo. Samo su promicali tamni, crni šeširi, kape i marame, i povorka je polako odmicala po snegu.

Marija se naglo okrenula. Videla je zgrčeno muževo lice i stegnute šake. Stala je pored njega, kao da želi da ga zadrži, da i on ne krene za njima. Manja od

njega podnela mu je i podmetnula svoje uplakano lice sa upaljenim jagodicama i dodirivala ga isturenim vrhovima grudi. Stajali su tako jedan trenutak nemo, pripijeni, upijeni, zagledani jedno u drugo, pijući jedno drugome gorki dah, ne podižući i ne pomerajući ruke mrtvo opuštene niz telo, ne spajajući prinete usne. Zatim su pogledali po sobi.

Svi ormani bili su otvoreni, razvaljeni, a utroba im rasuta po podu. Creva čarapa, zgužvanih, zgaženih, gomila prosutih haljina, još su se grčili na podu. Na stoliću, gde se maločas nalazila poveća kutija sa srebrnim priborom za jelo, ostalo je samo četvrtasto, svetlije mesto, po kome još nije pala prašina.

Mirković je stanovao u Kisačkoj ulici, u blizini poveće prizemne zgrade, u čijem se dvorištu od nekog vremena smestila husarska konjička jedinica.

Spavao je u zadnjoj sobi, iza dućana, u prostoriji koja je nekad, ranije, služila kao ostava i magacin. Domaćica je sa devojčicom ležala u sobi sa ulice i celu noć nije mogla da zaspi od topota i rzanja konja koji su izlazili i ulazili u susedno kasarnsko dvorište, od straža što su se jednako dozivale, i od onog stalnog, neprijatnog: „Stoj! Ko ide!” koje je odjekivalo baš u trenucima kad bi se sve drugo umirilo. Zatim bi se opet čuo topot kopita, udaranje gvozdene kapije i razgovor patrola koje su se kretale ulicom. I devojčica se uznemirila. Okretala se na svom ležaju i kroz san jaukala, kao da je u vatri.

Čim se razdanilo, žena se podigla i prišla prozoru. Preko puta, pred kasarnom, stajala je udvojena straža pod šlemovima i dalje, duž cele Kisačke ulice, videle su se straže na svakom uglu. Razbudila je devojčicu. Tutnula joj u ruku kofu za vodu i poslala je na ulicu. Onda je u zadnjoj sobi razbudila Mirkovića i Jašu, koji je sinoć dockan navratio i ostao ovde da noći. Ulicama se kretalo mnogo patrola; bilo je opasno i nezgodno u ovako kasne časove ponovo izlaziti na ulicu.

Obojica su ležali obučeni, na širokom sanduku za brašno. U sobi je bilo tamno. Svetlost je dolazila iz dućana, kroz zavese na staklenim vratima i kroz mali prozor koji je gledao u još mračno dvorište. Zadnji zid prostorije, od poda do tavanice, pokrивao je golemi žuti bakalski orman sa mnogim rafovima i fiokama obeleženim belim, apotekarskim pločicama.

Podigli su se odmah i pošli za njom u kuhinju. Zaista cela ulica bila je posednuta vojskom i žandarima. Po zidovima, telefonskim i električnim stubovima izlepljene su noćas neke objave i sad su se belele na njima kao krpe snega i ručnici istaknuti i izvešani u znak predaje. Čuli su se koraci patrola i glasan razgovor koji se približavao. Žurno su se povukli u zadnju sobu.

U kuću je uletela devojčica. Ceo kraj je bio opsednut i nikud se, ni kroz dvorišta, nije moglo proći. Žandari su obilazili kuće i vršili pretres. Pošlo joj je za

rukom da sa plota otkine proglas, da ga strpa u kofu, i vrati se pre patrole koja je već nailazila.

„Sklanjajte se brzo!” povikala je mala. „Eto ih, sad će na kapiju!”

Žandari su zastali pred kućom i dogovarali se. Domaćica ih je posmatrala iskosa, kroz prozor, nazirući im samo vrhove kapa i cevi pušaka. Htela je da vidi hoće li proći. Ulazili su. Već su prolazili kroz dvorište. Mirković i Jaša jedva su imali vremena da otvore orman, pomere dasku na njegovom zadnjem zidu i uvuku se u sklonište, u uzani prostor između ormara i zida. Žandari su već lupali na vrata. Domaćica je, oklevajući i osvrćući se, pošla da im otvori, a devojčica je na otvor navlačila vreću sa brašnom i zatvorila orman.

Dvojica ilegalaca osluškivali su u svom tesnom skloništu šta se dešava u kući. U kuhinji su žandari ispitivali domaćicu.

„Zašto niste odmah otvorili?”

Njen odgovor se nije čuo. Škripnula su vrata i po koracima su poznali da su ušla dva žandara i da sad stoje tu, u sobi pred njima. Palili su svetlost.

„Šta ti tu radiš?”

Glas devojčice je osetno podrhtavao dok je odgovarala. Spavala je u ovoj sobi, kazala je, a dvojica u skloništu setili su se da su u žurbi zaboravili da sklone posteljenu koja je ostala prostrta na sanduku na kome su noćas ležali.

Žandari su tumarali po kući. Podigli su poklopac sanduka, jedan je udario o nj nogom. Drugi je otvorio vrata ormara. Iz kuhinje ga je neko zovnuo. Pošao je da vidi šta je. Kad se vratio, devojčica se još tresla kao prut.

„Što drhtiš?” pitao je žandar i opet prišao ormanu.

„Nemojte”, zamolila je. „To nam je sve što imamo.”

Mirković i Jaša zadržavali su dah. Jaša je podigao pištolj u visinu prsa. U pomrčini iza ormara nije se znalo šta žandar u sobi radi. Možda je našao neki trag, koji su ostavili uvlačeći se u sklonište, a možda je maločas, kad su ga zvali izlazio i u dvorište i primetio da je soba manja nego što izgleda spolja. Da li je već shvatio da se neko iza ormara krije i podigao mašinku, spreman da puca bez reči i bez opomene. Izbušice ih, kao tanku dasku pred njima, koja ih samo odvaja ali ne može da ih zaštiti. Mirković je uhvatio Jašu za ruku da bi ga zadržao. Čulo se kako se koraci udaljuju, zatvorila su se vrata od sobe, kuhinje, predsoblja, i najzad je udarila kapija na dvorištu. Čekali su. Sitna, brašnjava prašina i smrad miševine golicali su ih u nosu, davili i terali na kašalj i kijanje. Tu negde mora da su se legli pacovi. Domaćica je polako i bojažljivo odškrinula orman i sklonila vreću.

„Otišli su!” rekla je, a glas joj je još podrhtavao.

Izvukli su se i u prednjoj sobi prišli prozoru. Na ulici su i dalje, ukrućene, stajale straže. Iz kofe su izvukli proglas. Veliki župan Apatini-Fernbah tražio je da se sačuva mir i red, zabranjivao da se izlazi na ulicu i naređivao da se spuste zavese i zatvore kapci na prozorima.

„Ovo liči na raciju u Čurugu”, kazao je Mirković još jednako šapućući. „Trebalo bi se odmah povezati sa našima.”

Jaša je klimnuo glavom. „Crni je sinoć išao da sačeka Nikolića i nije posle došao da se javi. Plašim se da ih nisu uhvatili.”

Sedeo je na sanduku. Pored njega ležala je, pritisnuta njegovim pištoljem, gomila složenih letaka. Kaput i kosa bili su mu naprašeni brašnom i natrunjeni paučinom. Mirković ga je požurivao udarajući ga po ramenu.

„Hajde, diži se, da vidimo šta ćemo!”

VII

Apatinijevu naredbu štampanu krupnim slovima, mogli su građani toga jutra pročitati i sa svojih prozora, ne izlazeći na ulicu.

U kući pod rednim brojem 9, u Segedinskoj ulici, prvi ju je spazio mlađi brat Gros, kad se, pošto je pucnjava malo uminula, osmelio da glavu pomoli kroz prozor. Preko puta, na zidu kuće mesara Roberta, ispod velike firme sa koje ga je gledala naslikana glava vola, kao beo čaršav, visilo je naređenje. Ulica je na tome mestu bila uska i naređenje se lepo, sve do potpisa pod njim, moglo pročitati i sa prozora njihove kuće.

Joška Gros odmah je to rekao bratu. Ovaj, mrzovoljan i uvređen, kakav je bio od nekog vremena, slegnuo je samo ramenima kao da mu, eto, i to prebacuju, kao da je on i za to kriv, i kao da je i to naređenje neko od ukućana izmislio samo da bi mu još više napakostio i zagorčao mu i danas nečim život. Očutao je i, vukući za sobom desnu, u kolenu ukrućenu nogu, prešao u drugu sobu. Stari Matija, njegov tast, podigao se odmah i kratkim, brzim koračićima otrčao do prozora i zatvorio kapke. To isto učinio je i u susednoj sobi, vratio se i, zadovoljan, likujuć i lukavo namigujuć, kao da je nekog nadmudrio i namagarčio, seo je u svoju fotelju. Gotovo! Pljesnuo je i otesao rukama. Nema više naredbe! Izbrisana je! I to tako lako i jednostavno, sa svega nekoliko pokreta ruke. Hokus-pokus-preparatus! Čiribi-čiriba! Sad ga vidiš, sad ga ne vidiš! Opet smo, dakle, sigurni, ovde, u našoj kući i šta nas se tiče šta napolju radi Apatini i ostale slične budale.

Grosovi su živeli u mirnom, skrajnutom delu grada. Svuda su oko kuća bile baštice sa cvećem, u dubokim jarcima leti su se kupale patke i šetale ulicom,

gegucajući se, kao snaše nedeljom seoskim šorom. Njihova kuća bila je prizemna, kao i susedne, ali već malo rabatna. Lep se odvaljivao i krunio sa zidova, a drvena ograda se nakrivila. Iza kuće nalazilo se dvorište sa šupom za drva, bunar i čekrk, mala bašta sa nekoliko leja seoskog cveća i dve-tri granate jabuke.

Stariji brat Andrija nije mogao da se skrasi ni u susednoj sobi. Izišao je u hodnik, zavirio u ostavu i kuhinju, i pošto ni tamo nije imao šta da traži ni šta da nađe, opet se vratio u gostinsku sobu. Tu je ipak bilo toplije i prijatnije. Znali su i ukućani da sad nema šta da bira, niti igde da se skloni. Zato su ga i mučili, tvrdio je on, svesni da će morati da se vrati ako ljutit iziđe. U kafani, u kojoj je nekad pio kafu, čitao novine i igrao preferans, sad su sedeli vojnici, a u njegovoj poslovnici u Miletićevoj ulici, zastupništvu „Paromlina”, sigurno su se već legli miševi po uzorcima brašna. Otkako su došli Nemci, on više nije ni otišao tamo. Zašto bi? Sta bi imao tamo da traži sem brašnjavih i prašnjavih uspomena? Niti bi mu ko od mušterija svratio, niti bi imao šta da proda. Samo bi mu iz susedne gostionice upao u radnju neki pijanac da ga vređa. Ili bi sve vreme morao da gleda kukasti znak, bojom i sapunom već ispisan na staklu izloga. Ustajao je zato dockan, i polako, zamišljen, pio kafu, šetao po dvorištu, a kad se vreme pokvarilo i sneg pao, prestao je i da izlazi. Jednako se motao po sobama, smetajući i dosađujući svima u kući.

Ana je zaplakala odmah, čim je čula za naredbu, onako, za svaki slučaj, pre no što je i mogla da shvati o čemu je reč. Stajala je pored peći, držala kraj kecelje na ustima i ridala tako da su joj se tresli obrazi, ramena i krupne grudi. Ona je oduvek znala samo za suze, za tegle i ostavu, za kokoške i piliće, za decu i svoje roditelje – starog Matiju i Julišku, koji su doskora držali u Rumenačkoj ulici radnju sa gušćjim perjem i spavali u istoj prostoriji, iza zida od žutog kartona. Otkako je rat počeo, prešli su kod kćeri i zeta i njegovu kuću odnekud smatrali svojom. Spavali su u bivšoj sobi staroga Grosa, sedeli na počasnim mestima za stolom i žalili se uvek na ručak: što nije bolji, što nije pripremljen onako kako su navikli i kako su ga oni spremali nekad u svojoj kući. Kao da se nije znalo gde su i kako su ranije živeli, i kao da se i po mirisu koji se kroz kartonski zid širio po radnji nije osećalo da su se hranili škembićima i crevcima koje je Juliška kupovala kod kasapina pred podne, kad bi se sve druge mušterije podmirile, kad je i ta jevtina roba bila jevtinija i kad niko, kako je verovala, nije mogao više da vidi šta kupuje. Sve im se sad nekako činilo da ih ovde, u zetovoj kući, nedovoljno cene, čak i potcenjuju kao siromahe i uljeze. Zato su i davali sebi veću važnost pričama koje su izmišljali o svojim, nekad uglednim roditeljima, i velikim poslovima koje su ranije vodili. Svakog dana, od dugog vremena, pregledali su kuću i baštu i sasvim domaćinski, kao da je u pitanju veliko, ugledno imanje, grdili što u lejama nije posejano povrće, što više voćki nije na vreme zasađeno u baštici i žalili se da ne mogu očima da gledaju kako se tako ravnodušno dozvoljava da kuća propada. Oboje su sasvim podetinjili za nepunu godinu dana. Kao da nisu razumevali šta se

napolju oko njih dešava ili kao da nisu hteli da vide šta se zbiva. Lice starog Matije dobilo je neki gramzljiv izraz; bio je uveren da je kadar da ceo svet nadmudri i prevari. Ni on već mesec dana nije izlazio iz kuće, ali je o svemu bio obavješten.

„Prekjuče su Plavšića zvali u Županiju. Bio je i čiča Aćim kod Fernbaha. Proglasili su ih za taoce.”

„Sve lepše i lepše!” rekao je Joži.

Stari Matija se pokajao što je toliko rekao. „Pa šta mari? Šta će im od toga biti? A nama je još bolje no njima. Uvek se u mutnim vremenima pokaže da je bolje biti običan no ugledan građanin. Nas niti ko zove, niti ko traži. Sad se lepo vidi da sam imao pravo što mi nikad u životu nije bilo stalo do počasti i položaja. I najzad, kad direktor Plavšić, gazda Aćim i prota Jovanović mogu da budu taoци, možemo i mi ovako, s mirom, u kući.”

Joška je pogledao starijeg brata, a ovaj je iskrivio lice, kao da ga je naprasno zboleo zub ili stegao išijas u bedru, što je značilo da su mu i takvi razgovori neprijatni i da bi najviše voleo da se čuti. Ana se naravno, spremala da opet zaplače, pokazivala je susednu sobu, dajući znak da se govori tiše, da deca, bože sačuvaj, ne bi što čula, a starac i baba usplahirili su se i lica su im se zarumenela.

Uopšte, u kući se nije živelo najbolje. Od seljaka se nije imalo šta kupiti. Na pijacu i u radnje se nije smelo odlaziti, a starac i starica čas su štedeli i sakrivali i ono čega je još bilo u ostavi, a čas su, proždrljivi i gramzljivi grabili za sebe sve do čega bi došli. Andrija nije hteo ni da pokuša da nešto uradi. Uvređen, jednako je govorio: „Mene su isterali. Ja sam svoje odslužio. Mene niko više ne traži, nikom više nisam potreban”, i slične gluposti. Ostalo je, dakle, da se neko drugi brine o svima.

To je radio Joška, jer nikog drugog više i nije bilo i jer se ostalim ukućanima činilo da je najprirodnije da se on o svima stara.

Pomogao mu je Palfi Šandor, s kojim je nekad davno išao u školu, i pre izvesnog vremena slučajno ga sreo na ulici. Ranije, kad bi se našli, još su se zvali prijateljima. I Palfijev otac je, kao i Grosovi, bio iz Kule; držao je onde sedlarsku radionicu. Palfi je nekad bio zaljubljen u najmlađu Grosovu, pokojnu Miciku, a Joži joj je doturao njegova pisma kad bi, leti o raspustu, obojica došli na selo. Sad je Palfi bio kapetan, podebeo, te ga je Joži jedva poznao. Bio je veterinar i radio je u komandi mesta. Pozdravili su se, zagrlili i poljubili. Usta su im se zadržala na obrazima duže no što su to obično činili, a Grosova su još i zadrhtala.

Palfi je, međutim, bio u dobrom raspoloženju, prisan i srdačan.

„Zdravo, Joška, pajtaš!” Držao je prijatelja za laktove, na korak od sebe, i opet ga privukao bliže, na prsa. „Kako si, Joška, dragi?”

A on se snebivao i ustručavao. Palfi je bio kapetan i činio mu se u uniformi nekako tuđ i zvaničan.

Prošetali su, zatim, dobar komad puta, ne mareći za svet i prolaznike i ne videći nikog oko sebe, utonuli u razgovor o uspomenama, svaki ponesen svojim sećanjem, kao stari prijatelji koji o sadašnjosti nemaju jedan drugom šta da kažu. Kao ljudi koji su se izgubili u gužvi i u vremenu, i sad se traže i poznaju po boji glasa, po nekom komadu odeće ili crti lica, što im se još zadržalo u pamćenju i urezalo u sećanju. Tako su se nekako i razišli toga dana.

Sutradan ga je Palfi sačekao i našao na istom mestu, u blizini pijace. Prišao mu je odmah, pravo, i pre no što je prijatelj uspeo da ga primeti.

„Čekao sam te!” rekao je. „Juče smo se rastali, a nisam stigao ni da te pitam kako živiš. Sta rade Andrija i njegovi? Na pijaci je, vidim, sve skupo, a nema ništa ni da se nabavi. Nama je, međutim, dobro. Zaista ni u čemu ne oskudevamo. Dobijamo svega.” Palfi je govorio brzo, i Joška je, između bujice njegovih reči, jedva uspeo da procedi nekoliko uzdržljivih objašnjenja, koja su, i protiv njegove volje, zvučala kao žalbe.

Poslepodne doneo im je vojnik kantu masti i oveći paket s brašnom, dvopekrom i šećerom – od kapetana Palfija, a dvoje starih imalo je opet prilike da trijumfuje. Ni ljudi ni stvari nisu baš tako crni kakvim ih je Joška slikao i nije trebalo stvarati unapred takvu paniku.

Palfi, s kojim se Joška posle nalazio gotovo svakoga dana, govorio mu je to isto. On se setio da je Joška prvoga rata, kao dobrovoljac, služio kod ulana i bio čak i ranjen. Udesio je da dobije neku pomoć u vojnom okrugu, nabavio mu propusnicu da bi slobodno, u svako doba, mogao da izlazi na ulicu i tešio ga kako je znao i umeo.

„Vodi se rat na severu i na jugu”, govorio je. „I nije čudo što su ljudi postali nagli i nervozni. Posle, kad se rat svrši, sve će to ostati iza nas kao daleke i neprijatne uspomene kojih nećemo želeti da se setimo. Ljudi će opet postati prijateljski raspoloženi. Biće zadovoljstvo prošetati u njihovom društvu ili posedeti poneki prijatan čas pred kafanom, popiti s njima pivo i odigrati partiju karata ili šaha, kao u stara, dobra, predratna vremena. Ovo sad”, tešio je Jošku, „vreme je vojničina od karijere. Ali red je da se i oni istutnje i iskoriste svojih pet minuta. Posle, za sledećih dvadeset godina, opet će ih gledati i uzdisati za njima samo kuvarice.”

Palfi je govorio mnogo i brzo; reč je stizala reč. Psovao je župana i gradonačelnika koji su obični lopovi. „Moj Joška”, kazivao je, „kad naiđe poplava, onda voda svašta iznese na površinu. Pozdravi tvoju malu bratučedu; ona je sigurno nalik na pokojnu Miciku.” I Palfi pruži prijatelju svoju debelu mesnatu, veterinarsku ruku, koja je uvek mirisala na karbolnu kiselinu.

Posle su se viđali sve ređe. Palfi je govorio sa manje dobrodušne uverenosti, pod očima su mu, od nesanice, tamneli i bubrili podočnjaci i malo je omršaveo. Žalio se da mnogo radi.

Joška je mislio da ga Palfi izbegava. Ne bi ni bilo čudo; u gradu se moglo svašta čuti, a iz provincije su stizale najgore vesti.

Najzad, jednoga dana, na ulazu u park, gde su se slučajno sreli, Palfi je to i priznao. Uhvatio je Jošku za ruku i poveo ga sporednim stazama. „Stid me je”, govorio je, „da ti pogledam u lice zbog svega što se dešava.” Videlo se da je uzbuđen i Joška je hteo da ga uteši njegovim sopstvenim rečima.

„Bojim se da ovaj rat nije kao drugi”, odgovorio je Palfi. „Dobro bi bilo da oputujete nekud.”

Sedeli su tako, ćuteći, još neko vreme na klupi u parku, posmatrali su studenu, olovnosivu vodu u bazenu i poslednje uvelo lišće koje je padalo s ogolelih grana. Palfi se podigao da ide. „Samo u trećem konjičkom imam šezdeset obolelih konja”, rekao je i otišao.

Videli su se posle toga baš onoga dana kad je pao prvi sneg. Vreme je bilo zimski studeno, a neprijatno vlažno; sneg, izmešan sa kišom, topio se kako je doticao zemlju. Pod nogama je šljepkala lapavica, a Palfi je izgledao još mračniji no prošli put. Pozdravili su se i on je kratko rekao: „Feketehalmi-Cajdner stigao je juče ovamo s komandantima pukova. Neće biti dobro, čini mi se: nešto se sprema.”

Zaista je tako izgledalo. U gradu se skupilo mnogo vojske. Naoružanog sveta bilo je na svakom koraku, a najviše i najčešće žandara. Šušvalo se i govorilo da su se u Šajkaškoj, naročito u Čurugu i Žablju, dešavale neke nelepe stvari, a mesar Martin Robert, koji je stanovao u istoj ulici, zastajkivao bi uveče, kad bi se pijan vraćao kući, pred domom Grosovih i, pridržavajući se za natrulu i klimavu ogradu, pokazivao skromnu, oronulu kuću, koja se pred njegovim golemim mesarskim prstom smanjivala kao đače koje su uzeli na ispit. Okolnom svetlu, koji se brzo sklanjao i pretvarao da ga nije čuo ni video, vikao je: „Ovde će za koji dan stanovati Robert!” i odlazeći, posrćući, dodavao bi: „Videćete, biće uskoro puna radnja mesa.”

Joška je pokušavao da kod kuće opet povede razgovor o odlasku, ali su svi ustali protiv njega. Ana je, naravno, odmah počela da plače. „Mi nikom ništa našao

nismo učinili”, govorila je šmrcajući i slineći. „Zašto bi nas neko dirao?” Stari Matija sumnjičio je Palfija da želi da prisvoji kuću. „Ovakvu kuću! Ovakvu kuću!” ponavljao je prinoseći ustima tri prsta, skupljena u kupu, i ljubeći ih. „Ko ne bi pozeleo ovakvu kuću?” pitao je, jer se ni njemu, posle onog ćumeza u kome je ranije živeo, nikako nije odlazilo odavde. Tvrdio je kako sad nikom više ne treba verovati. „Vi samo slobodno idite”, govorio im je „a ja i baba ostaćemo u kući. Ako ustreba, ovde ćemo i umreti.”

Ana je posle ovoga, razume se, počela još glasnije da rida i uzbunila i decu koja su se igrala u susednoj sobi. Andrija je počeo da se žali kako ga uzeta noga žiga i celo su se veče Ana, baba, starac i deca bavili njime, žalili ga, parili mu nogu i trljali je kamforom.

Dva dana docnije Palfi je Jošku tražio kod kuće. Pokazalo se da je zaista bio dobar drug i nije žalio da se kompromituje. Bio je bleđ, ruke su mu nervozno drhtale, govorio je da mu se žuri i nije hteo da uđe. Razgovarali su na ogradi, gde su svi mogli da ih vide.

Palfi je tražio da otputuju odmah. „Joži, pajtaš”, govorio je uzbuđeno, „treba putovati odmah. Još večeras, inače će biti kasno. Sa Cajdnerom nema šale; on je više od pola Namac. Kažem ti, spremaju se strašne stvari.”

Činilo se da Palfi drhti. I Joška je podrhtavao od uzbuđenja, a suze su mu bile u očima. Palfi ga je uhvatio za ruku i tutnuo mu nešto u šaku. „Propusnice!” Rekao je. „I upamti, još večeras, inače će biti kasno. Ja sutra putujem u Suboticu i nećemo se skoro videti.”

Od uzbuđenja zaboravili su da se poljube. Kad je Palfi otišao i iščezao iz vida, Joška Gros je pogledao u šaku. Pored propusnica bilo je tu i novaca, ceo svežanj zelenkastoplavih novčanica. Pognute glave, gledajući u vrhove svojih cipela, vratio se kući.

Razume se, ni tada, te večeri, a ni sutradan, nisu otputovali.

Brat Andrija pogledao je propusnice i rekao da on nije navikao da kao lopov putuje s lažnim ispravama. Ana je pitala: „Kuda da bežimo i kako da bežimo sa sitnom decom?” „Zaista, kuda da bežimo?” prihvatio se sad i Andrija te slamke. „Na koju stranu? Pa svuda je još gore!” Ni Joška nije umeo drugačije da im odgovori sem ovim pitanjem: „A kud beže ostali? Verujem da ipak ima neko mesto na svetu gde miran i pošten čovek može da se skloni.”

Na tome se razgovor te večeri i završio. A prekosutra je zaista bilo kasno. Niko nije smeo izaći iz kuće, kapci na prozorima morali su biti zatvoreni. Bila je čiča zima i vetar je vijao sneg ulicama, ljuto je zviždao, treskao vratima na ogradi i mesarskom firmom na Robertovoj kući preko puta.

VIII

Odmah posle uzbune žandari su počeli da se okupljaju u „Narodnom domu.“ Sklanjajući se od studeni, ispunili su hodnike, kao putnici, zimi, čekaonice stanica. Oko sedam časova počeli su da stižu i činovnici iz policije. Pod miškama su nosili velike registre. Jedan deo žandara razišao se, ostali su se razmestili na ulazu, po salama i u dvorištu iza Doma. Pred zgradom su stajali poredani u dva reda.

Oko osam, pošto se sasvim razdanilo, najzad su stali da pristižu i članovi Legitimacionog odbora građana. Ištvan Rajc i Jožef Blažek, obojica trgovci, navikli da rano ustaju kako bi na vreme otvorili svoje dućane, stigli su prvi. Rajc je držao gvoždarsku i užarsku mešovitu radnju i prodavao seljacima kose, klince, konopce, plavi kamen i petrolej. Sa zelenim lovačkim šeširom, u kratkom sivom kaputu, postavljenom krznom, u žutim, somotskim pantalonama, zavučenim u kratke čizme, kao da se opremio na seoski vašar gde će ceo dan provesti na snegu. Zastao je pred Domom, pogledao naviše, u zastavu nad kapijom, zatim preda se, kao da joj se klanja i odmerava da li će kapija biti dovoljno velika da bi mogla da ga primi, i pažljivo obrisao noge o gvozdene šipke pred ulazom.

Blažek je držao trgovinu u centru, u Hortijevoj ulici, i, zabrinut zbog pucnjave koja ga je pred zoru razbudila, otišao je najpre da obiđe svoju radnju. Tačno je naslutio. Radnja, istina, nije bila opljačkana, ali su puščani meci razneli veliko staklo na glavnom izlogu i svuda uokolo ležala su na zemlji njegova parčad. Takvo staklo nije se moglo više lako nabaviti i šteta je bila velika, ali je gore bilo

to što je radnja sad, u stvari, ostala otvorena, a roba se sama nudila prolaznicima. Blažek zavuče glavu u izlog, gde su među kršem i lomom ležale igle, dugmad, češljici, venčići za mlade, modre i bele vrpce i ostala roba. Nešto od toga, koliko je moglo da stane, strpao je u džepove kaputa, a ostalo: marame, ukosnice, dva ženska steznika, ubacio je kroz razbijeno okno u radnju. Ulazeći na vrata Doma, mrk, sa uzdignutim okovratnikom, gledao je u crna stopala Ištvana Rajca, koji se pred njim peo uza stepenice, a rukom je, u nabijenom džepu, opipavao lastiš, ukosnice i šupljikavo tkivo čipaka, jednako misleći na svoju radnju i na lopova koji će je još danas sigurno orobiti.

Žandarmerijski oficir na ulazu uputio ih je na levu stranu, gde su na vratima gimnastičke dvorane smešteni stolovi. Za njima su već sedeli agenti i prilježno preturali registre. Iza njih, na uzdignutom mestu, nalazila se duga klupa na koju su posadili Blažeka i Rajca, te su se na njoj, ovako izdignuti i istaknuti, osećali kao na pozornici, dok su im se noge, ne dohvatajući pod, ljuljale u vazduhu.

U mekim, krznom postavljenim cipelama, koračajući starački dostojanstveno, stigao je pogrbljen, opuštenih surih golemih brkova, stari Haši. Past i Feher, koji su dugo bili činovnici, došli su tačno u osam, kad su inače stizali u kancelarije, a minut ili dva posle njih mesar Martin Robert, naduven i podbuo, zakrvavljenih očiju od pića. Novinari Toman i Radnai zastali su na ulazu, razgovarajući s oficirima da bi se što duže s njima zadržali i izbegli da se pridruže trgovcima, pretvarajući se da ne vide odborsku klupu i one što su već sedeli na njoj. Preduzimljivi advokat Leh, koga nisu ni primetili kad je došao, sedeo je, međutim, već sa agentima i, aktivniji i zaposleniji od njih, listao knjige i nešto im objašnjavao.

Blažek se sagnuo prema Rajcu.

„Videćeš, Kremer, braća Vagner i ostali advokati neće ni doći!”

Haši, koji mu je sedeo s desne strane, okrenuo se i pogledao ga.

„Doći će oni da nas vide kad mi budemo sedeli na optuženičkoj klupi i kad nam noge budu ovako visile u vazduhu.” Još je nešto promrmrljao sebi u brkove i opet zavukao glavu u otvor kaputa. Bilo je hladno i studen je dopirala sa ulice.

Negde iza osam stigao je najzad i Harkai. Besan i još zaduven od trčanja. Šinjel mu je s leve strane bio vlažan i umrljan blatom. Pogledao je rasejano po predvorju, uzgred je klimnuo glavom predstavnicima odbora na klupi, u prolazu rukavicom udario po licu gipsanu bistu, koja je stajala u jednom udubljenju, provirio na vrata manje sale i skrenuo desno u hodnik, pre nego što je iko stigao da mu priđe i da mu se priključi. Leh i agenti su seli, novinari se okrenuli svojim oficirima, Blažek i Rajc opet su zavukli ruke u džepove i glave u okovratnike.

Istražne patrole trebalo je da počnu sa legitimisanjem i odvođenjem ljudi oko sedam časova izjutra, ali su, u stvari, počele da dejstvuju ranije, odmah pošto je dat znak za uzbunu i borba se razgorela ulicama. Prvi hapšenici stigli su tako u Dom već negde oko osam i po časova, ali su zadržani neko vreme u parku, jer sve još nije bilo spremno, a žandari i oficiri na ulazu nisu još dobili naređenje da ih puste da uđu.

Najpre su uveli tri seljaka. Njih je patrola zatekla kako se, zbunjeni, osvrću po praznom prostoru pijace. Dotali su jutros kola bundeva na prodaju; straže na prilazima varoši, koje su imale naređenje da svakoga puštaju u grad, a nikog napolje, propustile su i njih. Promrzli, tražili su uzalud neku otvorenu gostionicu u kojoj bi se mogli ogrejati i zastali tako pred proglašom prilepljenim na telefonski stub. Predosećajući zlo od mrkih žandara, koji su ih tu iznenadili i povelili, jednako su se osvrtni, očekujući da ih neko oslobodi i spase, zbijali se jedan do drugoga i pritezali rukama uza se kratke suknene kapute. Harkai, koji ih je video pred Domom, prolazeći kroz park, pogledao ih je s prezirom i mržnjom, kao regrute kad su mu ih s proleća i jeseni dovodili u kasarnu.

Oterali su ih odmah u malu salu. Vrata su se zatvorila za njima. Agenti su podigli pera, zamočili ih u mastilo i opet spustili na sto. Ništa nisu stigli da zabeleže. Svejedno. Nije ni bilo važno.

U maloj sali lutkarskog pozorišta seljaci su se u čudu osvrtni. Oko sebe, razgledajući u polumraku tajanstvene redove praznih stolica, pozornicu, pokrivenu tamnocrvenom zavesom, i lustere koji su iznad njih visili sa tavanice, preteći da će im se sručiti na glave. Prišao im je narednik i ćutke, bez opomene, jednim zamahom ruke pokušao da svoj trojici skine šubare sa glava. Instinktivno, seljaci su se sagnuli da bi izbegli udarac, a treći, mlađi, pošao je rukom da je zadrži i prihvati. Nevidljivi vojnik, koji je stajao iza stuba, zbacila mu je puškom na pod i pri tome mu oštrom mušicom sa vrha cevi poseče prste i propara kožu od slepoočnice do temena. Seljak se uhvati za glavu, jauknu i krv mu zalila oči. „Sedi!” komandovao je narednik i seljaci se nevoljno spustiše na sedišta. Napolju, u holu, čuli su prigušeni krik i odobrili glavama. „Tako, počelo je!” Stari Haši, na klupi Legitimacionog odbora, uspravio se, osluhnuo i savio se još niže.

Stizali su i drugi hapšenici. Isprva su polako, jedan za drugim, prilazili stolovima i ćuteći polagali legitimacije pred agente. Zatim su počeli da navaljuju u većim gomilama i s manje reda, gurajući se da što pre uđu, kao da su u varoši, pred radnjama sa hranom. Sa šeširom na glavi, ali već bez naočara, bez mašne, sa rukama vezanim na leđima i svežom brazgotinom na licu, stigao je doktor Ivanić, jedan od deseterice Apatinijevih talaca. Njega nisu ni privodili stolu. Harkai, stojeći uz bistu u udubljenju zida, kao njen dvojnik, samo je klimnuo glavom i doktora su ugurali u malu salu, u kojoj su već sedeli seljaci. Ranjeni mlađić

skliznuo je sa sedišta na pod, a glava, umotana u šal, natopljen krvlju, ležala mu je u očevom krilu. Doktor je ostao u polutama, pored samih vrata, u nedoumici, ne znajući kud bi i šta da čini. Svega nekoliko časaka docnije ponovo su se otvorila, kroz njih je glavačke uleteo čovek i udario o pod kao vreća. Vrata su se zatvorila, čovek se podigao polako, ječeći i seo na najbližu stolicu.

Kroz mali otvor, koji su na čohanoj zavesi letos progrizli moljci, probijala se sa zastrtih prozora tanka traka prozračne svetlosti na kojoj su nemirno igrala zrnca prašine. Kao u zamračenom bioskopu, presećala je salu i bledožutom svetlošću obojila čoveka koji je pognut, gologlav, razbarušene kose, sedeo u središtu osvetljenog kruga. Doktor se polako smestio do njega.

„Ko ste vi?“ pitao je sebe radi, da bi saznao kakvu vrstu ljudi ovamo dovode, i začudio se: glas mu je bio promukao, nekako tuđ i ni sam ga nije poznao.

Čovek ga je pogledao iskosa i stidljivo zakopčao dugmad na svom zimskom kaputu.

„Nisu mi dali da se obučem“, žalio se i prignuo skute oko nogavica pidžame. „Bosog su me terali po snegu.“

Stariji seljak, nagnuo se napred i pružio doktoru šal. „Na, neka se uvije ovim!“ rekao je i opet se povukao. Iz džepa je izvukao kožnu kesu sa duvanom, smotao cigaretu, zapalio je i pušio mirmo, u tišini.

Doktor se okrenuo onome do sebe. „Razvežite me, molim vas!“ Čovek je pokušao da to učini, ali su mu ruke odviše drhtale, a promrzli, odrveneli prsti nisu ga slušali.

„Celim putem tukli su me kundacima. Izgubio sam papuče uz put“, požalio se i najzad razvezao doktoru ruke. „Dajte mi to da uvijem noge. Sve su ispreturali po kući. Ne znam šta su uradili sa mojima. Sta mislite, na šta će ovo izići i šta će uraditi s nama?“

„Ne znam!“ rekao je doktor. I svi su zatim ćutali, osluškujući šta se napolju dešava, očekujući otuda odgovor.

Oko devet časova u Domu je već bilo nekoliko stotina zatvorenika. Neke su dovozili kamionima, po pedeset i više odjednom, druge su terale sprovedne patrola pred zapetim puškama i puškomitraljezima.

Ispred Doma je bilo živo, kao na železničkoj stanici: stizali su i automobili, dolazili i odlazili kuriri na motociklima, javljale se i svraćale patrola ostavljajući zatvorenike. U predvorju i u hodnicima zgrade bila je gužva. Zatvorenici su nosili sa sobom ćebad, zavežljaje sa posteljinom, odećom i hranom. Drugi, cele porodice sa ženama i decom, verujući da će biti proterani preko reke i granice, u Srem ili u

Srbiju, poneli su najvrednije stvari iz kuća. U Domu, odmah iza ulaza, rastovarivani su, sve im je to uzimano i ostavljano na gomilu. Na stolu, koji je tu namestio Bertalan Kun, gomilale su se na prostrtom čaršavu šarene hartije stotinarki i hiljadarki, nabubrela i izmašćeni kožni novčanici i srebrn novac, zamotan u krpe, maramice i čarape. U oveloj kutiji, izmešani kao u fiocijuvelirske radnje, preplitali su se satovi, narukvice, prstenovi i dukati. Dva agenta primala su sve što im je ko dao, a zatim bi, besno okrećući hapšenike, čupajući i trgajući odeću na njima, pretresali uhapšene ljude koji su drhtali od studeni i onog što su videli i doživeli uz put po ulicama. Treći agent beležio je na hartiji šta je kome uzeto, tobože da bi uhapšenima sve bilo vraćeno kad budu pušteni, a, u stvari, činio je to po Kunovom naređenju, da agenti i žandari ne bi nešto sakrili i prisvojili. Uskoro je, međutim, počelo da stiže toliko sveta da se pred zgradom našla gomila hapšenika kao da su se ovde skupili na zbor i kao da će se svakoga časa na gornjim prozorima pojaviti neki od viših oficira i gradskih velikodostojnika da im održi govor. Moralo se raditi brže. Sva tri agenta pomagali su sad hapšenicima da izvrću i prazne sopstvene džepove, a opljačkani ljudi, primećujući da niko više ne beleži šta se kome uzima, pogađali su šta to znači i bleđeli od tog saznanja. Hrap izmešanih stvari na podu podsećala ih je na gomilu ispreturanih, smrznutih leševa, rasutih na snegu, a hitre ruke agenata, kao mesarske u klanicama, već su ih obrtale i opipavale, klizeći im besramno niz telo. Dva žandara, prihvatili su ih, izvrtali im ruke naopako i gurali ih ispred sebe kao da će orati njima ili im glavu odmah položiti na panj, tamo, u drugoj prostoriji, u koju su ih odvodili. Hajdi, Kunov narednik, stajao je pored ulaznih vrata, sa zadatkom da motri šta agenti čine sa novcem i satovima. „Ne treba ih smetati da uzimaju!” objasnio je Bertalan Kun. „Glavno je da nikom ništa ne doture, a što se kod njih nađe u džepovima, lako im je uzeti.”

I agenti za prijavnim knjigama prestali su da ih listaju i da beleže imena. Nisu više stizali; toliko su navaljivali oni koji su žurili da uđu. Četvorica dežurnih na klupi Legitimacionog odbora sedeli su još jednako na svojim mestima i mahali nogama ispod sebe ne bi li ih malo zagrejali. Uostalom, niko ih više nije gledao, niti ih je išta pitao. Žandarima i vojnicima nije do njih bilo stalo, a hapšenici, izbezumljeni i obnevideli od udaraca koji su pljuštali sa svih strana, nisu imali kad da ih primete. Stari Haši je čuteći posmatrao šta se dešava. Ništa od svega toga nije razumevao. Umesto buntovnika o kojima je juče, na konferenciji, govorio župan Apatini-Fernbah, sad su se pred njim ređale cele porodice njegovih poznanika i mušterija, i Haši obori pogled u vrhove cipela, da ne bi morao da ih vidi, da im se javlja i pozdravlja ih ako bi ga spazili i poznali. Mesar Martin Robert dosadivao se na svome mestu. Postalo mu je tvrdo na klupi. Istegao je svoje mišićave noge u čizmama i tesnim pantalonama, podigao se i, njuškajući između sveta, otišao do agenata koji su vršili pretres. Pokušao je da se i on umeša u posao, ali ga je narednik Hajdi grubo oterao i tako, ne znajući šta bi, opet je krenuo na svoje mesto.

Leh je radio za ceo odbor. Kad bi klimnuo glavom, hapšenika bi slati u veliku salu; kad bi podigao palac, ubacivali bi ga žurno u dvoranu lutkarskog pozorišta. Mesar se nadneo nad njim i njegovim spiskovima i dobro ga nakadio dahom. „Sad razumem”, rekao je svojim odborničkim kolegama, smrznutim i ukočenim na klupi. „One što odlaze u malu salu još danas će — kvrc!” zviznuo je, mesarski stručno pokazao ubledelom Rajcu kako se zavija šija, udara po vratu, odmah ispod temena, i kolje. „One iz velike sale, njih će tek sutra!” Malo podalje i po strani stajala su dva novinara i uporno razgovarala sa okupljenim oficirima koji su ih slušali i trpeli samo zato što je i njima tako bilo zgodnije; da ne bi morali da se umešaju u ono što su već obavljali žandari i policija. Dva fotografa, nišaneći u gomilu okom, škljocali su s vremena na vreme svojim fotografskim aparatima.

U neko doba navratio je u Dom i Apatini-Fernbah, mračan, ozbiljan, sumorna i brižna lica. Samo je provirio u hol, rasejano klimnuo glavom poznanicima i odmah otišao. Gradonačelnik Nađ, javio se telefonom negde oko deset časova, pitao je brižno šta se dešava u varoši, i od žandarmerijskog oficira, koji je slučajno podigao slušalicu, tražio da mu se zakune da su buntovnici zaista suzbijeni, pohvatani i pobijeni, i u ime grada i gradske uprave izrazio svoju zahvalnost jedinicama vojske i žandarmerije. Žena, kojoj su baš u tom trenutku oteli dete iz naručja, počela je da se otima, da viče i da vrišti, i oficir, koji je izgubio strpljenje slušajući dugi Nađev govor, ne znajući koga bi utišao pre, spustio je naglo slušalicu, prekinuo razgovor i ženu, kad je naišla pored njega, iz sve snage udario nogom.

Nađ je uhvatio uvom samo deo krika i, uplašen, žmirnuo je, trgao se, kao da su na njega zamahnuli, i ostavio slušalicu. Ali nije imao mira. Posle pola sata opet se javio oprezno i ovoga puta nabasao na zlovoljnog Bertalana Kuna, saopštio mu da će odmah doći, tek što nije krenuo, i spustio slušalicu još na vreme da ne bi čuo kako ga je Kun opsovao, gadno i prostački. Najzad, pošto je negde oko jedanaest provirio kroz prozor i osmotrio situaciju na ulici, sa koje se još ponekad, s vremena na vreme, čuo pucanj ili rafal mitraljeza, zaključio je da će uskoro vreme ručku i da sad više i nema smisla izlaziti iz kuće. To je opet javio u Dom, objasnio da njegovo prisustvo nije neophodno, da je zauzet važnim gradskim poslovima i da će verovatno doći poslepodne – ako bude trebalo.

Ferenc Šulteš i braća Vagner, Peter i Karolj, advokati i ugledni članovi Legitimacionog odbora, sedeli su u toploj kancelariji, na spratu Doma. Došli su šetajući, posle doručka kad je vetar popustio, i, nastojeći da ne vide dežurni deo Legitimacionog odbora, koji je ukočen od studeni sedeo u holu, prošli su predvorjem razgovarajući i popeli se na sprat. Tamo su našli Harkaja, koji se i sam ovamo povukao da se ogreje i osuši i sad je odavde, nadnoseći se s vremena na vreme na prozor, pomoću telefona i kurira upravljao akcijom, koja se, pokrenuta, sama od sebe, sopstvenom energijom, kretala sad napred i razvijala po svojim

zapletenim i nejasnim zakonima i pravilima. Šinjel, obešen preko naslona stolice, sušio mu se pored peći. Naglo razgrejan, raskopčao je bluzu i dlanom trljao pomodreli, dlakavi vrat. Na stolu pred njime našla se boca sa konjakom, na uvu je držao slušalicu i razgovarao sa Deakom. „Sve je u redu, gospodine pukovniče! Od jutros do dvanaest časova prošlo je kroz Dom više od hiljadu i po hapšenika. Ne čini vam se dovoljno? Razumem, ali to ne zavisi od mene. U velikoj sali stalno sedi nekoliko stotina ljudi, a i mala je puna. Potrebno nam je najmanje dvadeset kamiona sa patrolama i ostalom pratnjom svako pola časa. Razumem, biće kao što vi kažete. Možete biti sigurni!”

Harkai je glavom pozdravio advokate i namignuo im kad su ušli. Spustio je slušalicu, popio iz boce gutljaj, da pročisti grlo, i tešku šaku položio na sto.

I advokati su raskopčavali svoje kapute. Ne skidajući kapu, Vagner stariji opkoračio je stolicu, a Šulteš, zaturivši šešir na teme, zajašio ugao stola. „Dobro je! Stvar se razvija po planu!” zaključio je i neponuden nasuo sebi čašicu iz Harkajeve boce. „Nazdravlje!” podigao ju je prema Harkaju i okrenuo se zatim Vagneru, koji je sa prozora posmatrao šta se dešava pred Domom. „Slušaj, Peter! Zar ne misliš da bi posle ovog trebalo menjati i opštinsku upravu? Pokazala se nesposobna i nedorasla zadatku.”

Vagner je ćutao, odbijao dimove i gledao dole, na ulicu, i u park preko puta, u kome je vrilo kao u mravinjaku.

Pred Dom je upravo stizala nova gomila hapšenika. Muškarci, žene i deca, pretovareni zavežljajima. Vagneru pogled zape o devojkju, koja je zastala na kraju povorke, oklevajući i opirući se, odmahujući glavom i raspletanim kosama. Jedan vojnik uhvati je za ruku. Objašnjavali su se, devojka se otela, istrгла ruku i vojnik nagio podiže pušku. Do Vagnera je iznenada dopro prasak, stakla su se zatresla, kao da će prsnuti. Trgnu se, odmakao od prozora, šešir mu je pao na pod. Podigao ga je, otro rukavom obod i nemarno pošao ka stolu za kojim je Šulteš još govorio. Vagner mlađi ćutao je sve vreme i nervozno čupkao pero na svom lovačkom šeširiću.

Dole, u holu Doma, posao se naglo pojačavao. Grupe su pristizale jedna za drugom. Agenti su oduzetim stvarima već ispunili prostoriju u kojoj su ranije sedeli vratar i biletar i počeli da pune hodnik pred nužnikom. Nakit i novac stresli su sa stola u prostrto ćebe i, s Kunom, koji nije skidao očiju sa njih, odneli sve to na prvi sprat, u sobu gde je sedeo Harkai. Smotano i svezano ćebe ugurali su u orman, Kun je obrnuo ključ i poneo ga. Harkai pogleda za njim i glasno, da bi i advokati mogli da čuju, reče: „Svinja!”

Među dežurnim članovima Legitimacionog odbora više nije bilo Martina Roberta. Otkako se, sedeći na klupi i promaji, rasanio i otreznio, premestio se na

stolicu do Leha. Zabavljao se dižući umesto njega palac, terajući ljude u malu salu, a kad mu je i to dodijalo, podigao se i umešao među gomilu u holu.

Popeo se stepeništem do velike sale i pokušao da otvori vrata. Stražar mu je video traku sa kukastim krstom na rukavu, propustio ga i pošao čutke za njim. Od silnog naroda nisu se u sali više razaznavali redovi sedišta ni prolazi među njima. Samo su se naslućivali i u gluvoj tišini čulo se kako nevidljive stolice krckaju pod težinom koja ih je pritiskala. Sve je bilo kao u zagušljivoj čekaonici železničke stanice pred dolazak voza koji sve treba da poveze.

Ljudi su ćuteći gledali preda se, držeći na krilima zavežljaje koje su uspeli da sakriju i unesu u salu. Pušili su poslednji duvan i grizli usne. Zene su bezglasno plakale i otirale pocrvenele, upaljene oči. A svi su, muškarci, žene i deca, u gusto nabijenoj gomili, pažljivi i utišani, gledali u istom pravcu, licima okrenuti pozornici i zavesi, koja se nikako nije podizala u toj nemoj, najnapetijoj i najuzbudljivijoj pozorišnoj predstavi na svetu, ne pokazujući, ali jasno dajući na znanje šta se iza nje krije i šta bi se pokazalo pred očima gledalaca ako bi se podigla.

Razmičući svet i probijajući se kroza nj kao kroz gustu šikaru, Martin je gazio po nogama i rukama i u prolazu vrškom čizama, gađao muškarce i žene u meke slabine.

Izišao je na druga vrata i krenuo u mađu dvoranu. U njoj je bilo manje sveta. Prozori su zastrti i zamračeni zavesama od guste crvene čohe. Na zidovima gore samo slabe crvene sijalice, kao u sali rendgenologa, i zaista se čini kao da ovde sve miriše na karbolnu kiselinu, a odiše nekom strepnjom s kojom ljudi ulaze u hramove i u predsoblja lekarskih ordinacija. Ovde je i mnogo studenije, a ljudi sede na svojim mestima, pažljivi, mirni i tihi – niko ni da se zakašlje – kao utonuli u molitve. Kad novog čoveka uvedu ili ubace na vrata, odmah mu prilazi žandar i, kao razvodnik u bioskopu, odvodi ga na slobodno, upražnjeno mesto. Kad se popuni jedna strana, žandari je celu podižu, na smenu, jednu pa drugu, levu pa desnu, izvode je na sporedan izlaz i otuda pravo u dvorište. Tu ih po četrdeset trpaju u kamione, a sledeći već sedaju na upražnjena mesta. I tako dalje. Jutrošnjih seljaka, doktora i čoveka u pidžami već odavno nema u njoj, a sve se to smenjivanje obavlja mehanički, hladno, pravilno, i bez uzbuđenja, kao u dve vodene komore ustava koje se naizmenično pune i prazne pretakajući vodu iz jedne u drugu, iz šupljeg u prazno.

Prolazeći hodnikom, Martin Robert, izvežbanim čulom svoga zanata, oseti prijatan miris pržena mesa. Glad ga iznenadno ujede za stomak. Seti se da je već prošlo podne i da od jutros ništa nije jeo. Žandar, koji ga je ćuteći, kao senka, pratio u stopu, otvori jedna vratanica, pa i Robert upade za njim u sobu, a oni što su se već u njoj nalazili pohitaše da je opet zatvore. U uzanoj pozorišnoj berbernici, s

čijih su zidova još visili perčini i perike, a pred ogledalima ležao krš boja, šminke i prljavštine tri žandara se okupila oko upaljenog primusa, na kome je nekad grejano tutkalo i topljen vosak, i sad su na njegovim šipkama, kao na roštilju, pržili parčad mesa i slanine. Meso je cvrčalo, nanizano na ispravljenim ukosnicama, mast se pušila, a žandari su umašćenim i ogaravljenim rukama otkidali komade hleba koji je, već obojen, ležao među šminkom. Usta su im bila puna mesa, koje, onako živo i žilavo, nisu mogli da sažvaću ni da progutaju. Nasmejali su se, ćuteći ponudili nesebično Roberta i njegovog pratioca, i ispod čekinjastih brkova, koje su povukli naviše, pokazali krupne zube i crvene, krvave desni.

Žandar je prihvatio meso bez reči, a i Robert za njim. Progutao je nekoliko parčadi, koliko da utoli prvu glad, u tri-četiri gutljaja popio pola pljoske rakije i vratio se u hol.

Tu se na izgled ništa nije izmenilo. Još izdaleka, prilazeći, video je na klupi iznad agenata, istaknute kao da će se tu slikati, članove Legitimacionog odbora: Rajca, Blažeka i Hašija. Pokušao je da se probije do njih, ali ga je neko žestoko nagazio. Robert samo jeknu, oslobodi pritisnutu nogu i iz sve snage, šakom, udari čoveka pred sobom. Ovaj vrisnu i okrenu se. Robert mu pogleda deo udarenog, već crvenog i naglo oteklog lica, a Haši, koga je jauk trgnuo iz obamrlosti podiže glavu i u čoveku poznade čiča Lajoša Abrahama, posednika, svog prvog suseda i takođe člana Legitimacionog odbora.

I drugi se okrenuše na tu stranu. Starac je i dalje vikao i zapomagao koristeći trenutak tišine.

„Pustite me! Čujete li? Pomozite mi! Orobili su me, tuku me, a ja sam Mađar!”

Doktor Leh, kome su se agenti obratili u nedoumici, očekujući da on odluči, pogledao je starca kome je sa čela, preko zatvorenog oka, tekao tanak mlaz krvi.

„Abraham? Ime mu je sumnjivo. Jevrejsko. Sad se svi izdaju za Mađare.”

Oklevao je, ne znajući šta da uradi, a žandari su dotle starca, koji se još opirao i branio, podigli i već odvukli u malu salu bivšeg lutkarskog pozorišta. Haši, koji je sve to pratio pogledom, podigao se i, dok se Robert vraćao na svoje mesto, prošao je pored njega ne osvrnuvši se, neopažen izišao na vrata i niz stepenice na ulicu.

IX

U gradu se, u međuvremenu, nastavljala racija.

Istražne patrole prebirale su kuće, polako se krećući prema centru. Na spoljnjem obruču, koji je opasivao varoš sa svih strana, stražari, skriveni iza prozora, motrili su ko se kreće ulicama, iz puškarnica pucali bez opomene na svakoga ko bi pokušao da se iskrade i izvuče iz opsade. U gradu, sve bliže centru, po ulicama i dvorištima, jednako se čula pucnjava, kao da se u varoši zaista vodila borba, a vojnici su izletali iz kuća i pretrčavali ulice pognuti, uzimajući i osvajajući na juriš, u streljačkom stroju, jednu za drugom. Zatim su otuda, iz zauzetih kuća, izvodili civile – zarobljenike i taoce – gonili ih i gurali kundacima, terajući ih ispred sebe, kao da se štite od napada i metaka.

Patrola narednika Mihalja Garaja, dva žandara Seksardske žandarmerijske škole i tri vojnika biciklističkog bataljona, od sedam pa do deset sati izjutra, prošla je Sentomaškom ulicom od broja 1 do 63. Na raskršću, na kome je seče Hunjadijeva, zviznulo je nekoliko zalutalih metaka i prohujalo im iznad glava. Pognuli su se i potrčali još nekoliko koraka. „Ovde se, bogme, zaista može poginuti! Kako to pucaju, majku im blesavu!” viknuo je Garaj i pretrčao preko raskršća. „Ovamo momci! Ovde iza ugla je mirno!”

Garaj je bio na Istočnom frontu kontuzovan i lakše ranjen. Otud se vratio tek pre mesec dana. Činilo mu se da je i ovo donekle nalik na pljačkanje tek posednutih ruskih gradića i sela, samo mnogo sigurnije i slobodnije. Tamo se zaista pucalo, a ovde je opasnost bila tek prividna, da bi pojačala draž igre. Sve vreme, od

ranoga jutra, Garaj je trčao pred patrolom, lak i mišićav kao vuk predvodnik, i uživao što drži pušku čvrsto u ruci. Levom je pritezao bombu, koja mu je zveckala o pojasu, a iza sebe je čuo topot vojnika kojima je dobacivao kratke, oštre komande. U njemu se razgarala strast za borbom i lovom, a žandarima su gorele oči i obrazi.

Ustavio je patrolu. Momci su se naslonili na zid da bi odahnuli. U poprečnoj ulici mitraljez je opet stao da štekće, a Zoltan Kiš, koji se držao Garajevog rukava i nikad dosad nije bio u borbi, počeo je bojažljivo da se obazire. Činilo mu se da će ga mitraljez prikucati uza zid, pa će ostati tako da visi na njemu razapet kao Hristos na raskršću seoskog šora. Do njega su stajali hapšenici koje je patrola sprovala, teško i ubrzano dišući. Starijem čoveku u crnim čakširama i smeđem prsniku bez kaputa, bio je rascepljen rukav košulje i niz šalku mu se cedila krv. Ranjen je maločas metkom! Do njega je dahtala krupna, prsata žena, pribijajući glavu uza zid, kao da će je u nj uvući, a uz nju se pripio tanak, rid i pegav mladić, uskih ramena, u tesnom plavom kaputu, bled, gotovo zelen u licu.

Stajali su svi tako neko vreme zatvorenih očiju, gonio i gonjeni, oslušujući bubnjanje sopstvenih srdaca u grudima i uznemireni dah onih oko sebe. Zatim se sve umirilo. Ni pucalo se više nije. Kiš oseti za čas na licu topao dodir blagog zimskog sunca, koje se probilo kroz oblake i osvetlilo zid uz koji su stajali. Ovde je zaista bilo bezbedno i prijatno. Ni studeni vetar se u ovom zaklonu nije osećao. Podigao je pogled iznad sebe, u nebo, i u veliki natpis na zidu koji se pružao duž cele kuće.

„Naredniče!” zamolio je. „Da se ovde odmorimo malo?”

Garaj je kundakom već udario u vrata gostionice. Prsnulo je i sasulo se iza njih neko staklo. Najzad su se iznutra otvorila. Provirivao je gostioničar, sitan i kratkovid, postariji čovek u naočarima, nalik na crkvenjaka ili malog seoskog krpu; sem modre gostioničarske kecelje ništa na njemu nije bilo od njegovog zanata. Stajao je na vratima i drhtao. „Vilmoš Feher!” rekao je svoje ime. „Mi smo zaštićeni, kao Mađari!”

Već su bili u gostionici, i Garaj je prilazio šanku. „U redu, u redu, baći! Ko te sad za to pita. Daj odmah nešto da se pojedje i popije, ali brzo, dok nismo zaboravili ko si i šta si. Ove u dvorište!” naredio je Kišu i vojnicima koji su se osvrtni po gostionici ne znajući šta bi sa zarobljenim civilima, pitajući se da li da ih posade za susedni ili za svoj sto i počaste pićem.

Oklevali su trenutak; nije im se ponovo izlazilo na sneg i studen. Onda su shvatili narednikovu komandu, skleptali ih i žurno izgurati na zadnja vrata, rušeći uz put stolice i stolove. Napolju je opet počelo da puca, želeli su što pre da se vrate u toplu i bezbednu gostionicu u kojoj je Garaj sa žandarima već jeo i pio. Osvrnuli

su se po dvorištu, tražeći neki zid, i onda sve troje civila trčeći povelili do šupe, postavili ih tamo i izmakli se nekoliko koraka. Žena je stajala u sredini i dok je gađao, sa okom na mušici, Kiš je video kako je obgrlila čoveka i mladića do sebe. Kratka suknja podigla joj se pri tome i između nje i crnih čarapa pokazao se beo, pedalj širok komad kože na debelim butinama. Nije bila mlada, noga je bila usaljena, pa ipak mu privlačila pogled. Žena je pala, pružila se postrance, modra suknja joj se podigla još više uz butinu, i Kiš se još jednom osvrnuo na tu stranu pre no što je ušao u gostionicu.

Posle dva minuta svi su već sedeli opet za stolom. Čekali su ih čokanji s rakijom, kobasica, slanina i sitan, suv, uzvištao sir, koji je u grlu palio kao paprika i tražio da se zaliva pićem. Gostioničar Feher drhtao je iza šanka. Njegova žena, dvadeset godina mlada od njega, vadila je hleb iz peći.

Garaj se raskopčao, zavalio u stolicu i iz džepa izvukao golem sat na srebrnom lahcu. Važno, kao oficir busolu, pogledao je kazaljke koje su se polako sklapale poput klešta raka. „Ima vremena”, rekao je. „Možemo se odmoriti ovde!” i naredio čiča Feheru da zabravi vrata i zastre prozore. Narednik, žandari i vojnici, sedeli su sad u polumraku i, već razgrejani, jeli i pili. Gostioničar Feher jednako je ćutao i drhtao; čulo se kako mu cvokoću zubi. Civilni su mu bili susedi, ponekad, nedeljom, i njegove mušterije.

Pošto je ispraznio sve tanjire, Garaj je obrisao usta stolnjakom, ruke jednu o drugu, podigao se i otišao u sobu iza gostionice. Tamo je zatekao gostioničanku kako ispod kreveta izvlači platenku sa rakijom, i odmah ju je, onako sagnutu i od pozadi, uhvatio oko pasa. Nije se branila. Naprotiv. Nameštala se i pomagala mu, a pola časa docnije pila je i ona sa patrolom u gostionici, sedela u krilu narednika Garaja, koji je ruke držao pod njenim suknjama, a kad je opet pošla da natoči rakije, krenuo je za njom u sobu najpre jedan žandar, pa onda i drugi. Podigao se zatim i Kiš, kome su se pred očima još belele butine koje je maločas video u dvorištu, ali nije dospeo daleko. Posrnuo je, uhvatio se za stomak i počeo da povraća.

Načelo se već i poslepodne kad su najzad krenuli iz Feherove gostionice. Gostioničarka ih je ispratila i pokazivala im rukom kud će sad ići. „Tamo, kod onih je dobro. Naći ćete i novaca!” Upućivala ih je ka kući na kraju ulice i terala uplašenog Fehera da ih isprati i pokaže im put.

Pred kućom se brekćući ustavio kamion. Sa njega je skočio oficir i prišao im.

„Šta se tu dešava? Šta ste tražili u gostionici?”

„U dvorištu!” popravio ga je Garaj i pokazao puškom iza sebe.

Oficir ga je gledao mrko i podozrivo.

„A sad?”

„Tu, preko puta!”

„Dobro, samo brže! Da mi niste sedeli po kućama!” Oficir je stao na papuču i već se peo na kamion.

Patrola je pretrčala preko ulice i uletela u pekara. Kiš je, u prolazu smrvio kundakom staklo na ulazu. Jocu Brankova, pekara, koji je otuda motrio šta se radi na ulici, Garaj je sustigao na vratima zadnje sobe, kundakom ga u trku oborio na zemlju i razbio mu glavu o jedan od ona tri stepenika koji su vodili naviše. Ženu su našli tu, u hodniku. Podigla je ruku da bi zaštitila glavu i zaustila je da vikne. U polumračnoj sobi stariji žandar otvorio je vatru iz mašinke u glave koje su se nazirale u krevetu. Kiš je razbijao prozore i kundakom odbijao kapke. Obio je orman, izvukao mu i istresao utrobu, ali ništa vredno nije mogao da nađe. U prolazu, trčeći kroz hodnik, sagnuo se do žene, koja je tu ležala, zavukao joj ruku u nedra, izvukao otud novčanik i spremio ga u džep.

Morao je da preskoči pekara i krv koja se razlila stepenicama. U radnji, pored tezge, ležala je na podu fioka, a u njoj i oko nje rasuto nekoliko novčića. Garaža i ostalih nije više bilo. Ni u radnji, ni na ulici.

Kiša opet uhvati strah. Sav se povi, uvuče glavu u ramena da bi bio manji i potrča sleđenim, opustelim šorom.

Istoga dana, predveče, oko sedam časova, patrola lovaca i žandara, sa oficijom na čelu, ušla je u Rumenačkoj ulici u stan nekog ćelavog, omalenog čoveka, sa tužnim očima i upaljenim belotrepim kopcima. Na sebi je imao siv, vuneni džemper, na nogama tople, smeđe papuče. Bio je samac; sam u stanu. Jedna mačka umiljavala mu se oko nogu, druga se protezala na sanduku pored peći. Pitali su ga ima li bliže rodbine. Odgovorio je da nema. Pitali su ga ima li novaca i imovine kod sebe, i rekao im je da nema. Pitali su da li ima bar dalje rodbine u varoši, a on je samo odmahnuo glavom i zatrepao očima. Hteli su da znaju kako se zove. Zaustio je da im kaže, ali mu jedan od lovaca nije dao da dovrši. „Šta ćeš onda i ti kad nikog i ništa nemaš!” rekao je i pritisnuo obarač.

U istoj ulici upali su žandari u gostionicu Miće Poljanskog. Tu je za stolovima već sedelo nekoliko pijanih vojnika sa belim čalmama oko glave. Govorili su da su prošle noći ranjeni u borbi sa buntovnicima, i da, iznemogli, ne mogu dalje da krenu. Pozvali su žandare da im se priključe i sednu za sto, da bi se odmorili s njima. Pili su svi još oko pola časa. Žandari su sedeli ćuteći, na kraju stola, sa puškama među kolenima; vojnici su pevali, pušili i razbijali čaše.

Zovnuh su Poljanskog. Tražili su da se sagne do njih da bi bolje video ono što će mu sada pokazati. Zatim su, kikoćući se, počeli da odmotavaju sa glava zavoje i začuđenim, iznenađenim žandarima, i uplašenom, uznemirenom Poljanskom, koji nije razumevao kuda sa tom šalom smeraju, a zazirao je od onog na šta bi ona mogla izići, pokazali i podneli pod nos svoje kosmate, neozleđene glave. Smejali su se, nudili Poljanskom i žandarima da im opipaju temena, kako bi se uverili da su zaista čitava, savijali zavoje i spremali ih u džepove da bi im se našli u drugoj prilici. Žandari su i dalje ćutali, ispili čaše, podigli se i između zbunjenih vojnika, bez reči, dohvatili Poljaniskog pod pazuha i povelu ga.

Nisu mu dali ni kaput da obuče. Išao je pred njima gologlav, sa rukama podignutim uvis. Povelu su ga u dvorište, malo podalje od kuće, i tu ga ostavili na snegu.

U Damjanićevoj ulici ušli su u stan nekog Milana Tanovića. Lovac se namerio na Tanovića u hodniku, uhvatio ga za ruku, izvratio je, okrenuo ga, prineo mu pištolj temenu i opalio. U kupatilu se neko brzo zaključavao. Vojnici su udarali u vrata i tražili da im otvore, a onda im je dodijalo da se oko njih petljaju i kroz dasku, onako nasumice, prosuli u susednu prostoriju nekoliko rafala iz mašinke. Otud se čula samo jeka pucnjeva. I ništa više. Nije ih zanimalo ko je u njoj ostao zaključan; otišli su žurno iz kuće.

Na ulici su se okupili lovci oko kola koja su izdavala hranu i piće; paprikaš, hleb i toplu rakiju.

Nailazile su i patrole iz susednih ulica. Damjanićevom ulicom je dolazio kamion i stao ne gaseći motor. Sa njega su poskakali vojnici. Džepnom lampom osvetlili su broj kuće. Na vratima je pisalo „Pataki i Kardoš”, krupnim crnim slovima na žutom, sjajnom mesingu.

„U redu, ovde su. Ulazi!” javili su. Ostali su prilazili.

Posle nekoliko trenutaka već su se vraćali. „Dobro su ih udesili seksardski žandari! Pazi, taj će ti se prosuti iz ćebeta”, govorili su, izvlačeći iz kuće leševe i ubacujući ih u kola.

„Koliko ih je bilo?” pitao je jedan sa kamiona.

„Sedam, koliko se sećam.”

Prebrojavao je. „U redu je, svi su tu! Hej, momci! Ima li kod vas šta da se vozi?” pitao je patrolu koja je upravo izlazila iz susedne kuće.

„Ima, možete ih pokupiti! Gore su, na prvom spratu.”

Patrole su se razilazile. Kamion je krenuo ka Rumenačkoj ulici, a lovci, s oficirom na čelu, produžili su u Aradsku ulicu i upali u kuću okruženu baštom.*Tu im je bilo određeno konačište te noći.

Osim Crnog, koga su uhvatili u samu zoru, pre no što je ikog uspeo da obavesti i upozori, niko od ilegalaca nije pao prvoga dana, sem jednog kurira, koji je, ne znajući za raciju, došao iz Žablja i naleteo na patrole kod prvih kuća. Bio je naoružan. Branio se pištoljem i bombom, ubio dva vojnika, a jednog ranio. Tako Harkai i Litomericki, nepredviđeno, ipak nisu ostali bez žrtava, koje su, u običnim vojničkim sanducima, sklepanim od čamovih dasaka, izložili pred Županijom, iskitivši ih granama iz susednog parka jer nije bilo vremena da se traže venci i cveće.

Ostali ilegalci bili su oprezni. Krili su se pod lažnim imenima, imali su dobra skrovišta, a pucnjava na ulicama i ono što se dve nedelje ranije desilo u Čurugu i Žablju objavili su im i objasnili šta je u pitanju.

Stevan Smiljanski prošao je najsrećnije. U kuću, u kojoj je stanovao pod lažnim imenom, upala je patrola tek pred večer, kad su žandari i vojnici već bili umorni i klatili se na nogama. Bilo im je teško da se penju na četvrti sprat. Došli su do drugog, upitali kućepazitelja ko stanuje na sledećim i poslali dva vojnika da provere. Ovi su se popeli na treći. I njima je bilo dosta penjanja i vratili su se izvestivši da nikog sumnjivog nisu našli. Smiljanski, koji je sa prozora posmatrao šta se dešava i osluškivao korake kako se približuju, spremio se da odmah, ne čekajući, puca. Bio je uveren da ga je neko odao. Kad je čuo da se patrola spušta, vratio je pištolj u džep i odmakao se od vrata, koja je utvrdio stolom, stolicama, koferima i svim što je još od nameštaja našao usobi i u kuhinji.

Maru Seleš tražila je istražna patrola već izjutra, oko devet časova. Narednik lovačkog puka, visok i lep čovek, namerio se na nju na stepeništu, još trezan, odmoran i neostrvljen. Tražio je od devojkice obaveštenje o stanovnicima kuće, ulice i kvarta i pokazao joj spisak na čijem se čelu nalazilo lažno ime pod kojim se ovde krila Jovanka Selenić-Dušanović, koje on, onako dugo i neobično, nije mogao da izgovori. Neko ju je, znači pratio i prijavio.

Narednik je stajao nekoliko stepenika ispod nje i posmatrao je, malo nakrivivši glavu, da bi je celu bolje video. Odmahnula je rukom. U kući nikog nije bilo pod tim imenom koje su pomenuli. Govorila je čistim mađarskim jezikom. Popela se još korak dva, otvorila vrata stana i ponudila narednika da uđe. Oklevao je, ustručavajući se zbog prljavih, zablacenih čizmama i dugo je pažljivo otirao noge pred vratima. Krenuo je za njom, posmatrajući joj struk, seo na ivicu stolice, a dva žandara, koji su, zavidljivi i nepoverljivi, ušli za njim, namestili su se i ukrutili na otomanu kao svedoci. Popili su po nekoliko čašica rakije, narednik je sve vreme bio učtiv i razgovoran, a žandari, ocenjujući da bi ovde mogli suviše

zatrajati, nisu hteli da izidu da ne bi narednika ostavili sama sa devojkom. Stalno su ga požurivali, tražeći da se ide, i najzad se narednik digao, kao da je završio božićnju ili novogodišnju posetu, pozdravio se učtivo i kad je polazio, malo jače stegao ruku devojci. Ispratila ih je do kapije, da ne bi svraćali u druge stanove. Na prvom spratu živela je porodica sa spiska, na drugome sudija sreskog suda koji bi je mogao odati.

Ilija Nešin i Žmukić, sa svojim omladincima, umalo nisu nastradali.

Nešin, koji je ceo dan čitao i pisao, zabavljen i zanet poslom, niti je video šta se čini na ulicama, niti je čuo pucnjavu i viku po kući. Bio je sam u stanu, obuzet mislima koje su svojim paperjem ispunile svu sobu i odvojile ga od celoga sveta. Niko se nije javljao i, srećom, niko nije navraćao da mu smeta. Ni žena koja je svakog dana pred podne dolazila da mu spremi sobu i pripremi ručak. Sedeći neobrijan, u debelom sportskom puloveru, navučenom preko flanelske pidžame, u okrpjenim kućnim čakširama i vunenim, seljačkim čarapama, da bi ga čuvale od studeni koja ga je najviše napadala s nogu, opasao se još i čebetom i, ređajući na hartiji redove, ispunjavajući stranicu za stranicom, u grozničavom raspoloženju i s osećanjem da nikad nije bilo mirnijeg, plodnijeg i srećnijeg dana, čuo je samo slatki zvuk škripavog pera, ne primećujući ni koliko je vremena od jutra prošlo.

Tek kad su drugi put zalupali na njegova vrata, podigao se da vidi ko je i, rešen da nikom ne otvara i nikom ne dozvoljava da mu danas smeta, privukao se nečujno i polako podigao poklopac gvice na vratima. Zbunio se i spleo. Dotrčao je u sobu i, ko zna zašto, rukovođen instinktom koji pomaže slabim, neveštima i zbunljivim, dohvatio je naočari sa stola. Poleteo je u kupatilo, ne znajući još šta će tu i šta tu traži. Otvorio je uzani prozor sa strane svetlarnika, ispeo se na prozorsku dasku i, sa smelošću plašljivih i neveštih, tu, na trećem spratu, uhvatio se za zardali oluk, uspuzao na krov, i, kao tekunice u zemlju, zavukao se glavom u sneg i sakrio u njemu. Kad su provalili vrata i ušli, zatekli su prazan, zapušten stan, prašnjav i hladan kao da već mesec dana niko u njemu nije boravio. Na stolu, u tanjiru, našli su nekoliko suvih korica hleba, malo pepela od cigareta, a nigde nije bilo naočara, bez kojih Nešin – oni koji su ga poznavali bili su u to sigurni – nikud nije mogao kročiti.

Ipak su pregledali sve, zavirili u ormane, pod krevet, i pokupili sve hartije koje su našli na stolu.

Sa Žmukićem i njegovim omladincima bilo je drukčije. Noć uoči racije držali su sastanak na samom kraju varoši. Zadržali su se, a izjutra rano, kad su primetili šta se sprema, već je bilo dockan da se razidu. Ceo kvart bio je posednut vojskom i žandarima. Imali su uza se dve mašinke, pištolj i nekoliko bombi. Odmah su izišli u dvorište. U velikoj šupi zavukli su se među drva, pokrili se njima i ostavili dva mala otvora da im služe kao puškarnice. Oko podne provirili su

žandari na vrata i ovamo, ali nisu pretresali drvljanik. Tako su tu ostali do večeri, a onda, provlačeći se kroz dvorišta i držeći se senki kuća, razilazili su se na razne strane.

Po Grašijevom i Deakovom planu trebalo je da se racija prvoga dana završi najdalje do sedam časova. Naređeno je da se sve istražne i sprovodne patrole, dva časa pošto se smrkne, nađu na određenim prenoćištima, ali se i ovog puta pokazalo da naredbe, i kad su vezane za pretnje, nisu uvek dovoljne da obezbede izvršenje.

Jedan deo patrola stigao je do određene mete, prešao polovinu puta do centra grada i izbio na liniju koja je na planu Litomerickog označena plavom olovkom ili je veći deo sišao sa predviđenog pravca ili je daleko zaostao, pljačkajući i pijući po kućama i gostionicama. Te patrole niti su htele, niti mogle da se vrate na svoja jutrošnja polazišta, u kuće i kasarne iz kojih su krenule, a bile su još daleko od cilja koji im je označen u planu. Tako su i po pomrčini produžavale da vrše raciju, tražeći, u stvari, prijatan stan u kome bi mogle lepo da prenoće. Tako se pucnjava produžila i trajala do posle jedanaest časova. Tada se utišala.

Sa tim patrolama, koje su jednako tumarale po ulicama i kućama, imali su posla i odredi pod direktnom Deakovom komandom. Šoferi kamiona, koji su krstarili ulicama sakupljajući leševe, morali su stalno da drže ruke na sirenama da ne bi zgazili nekog pijanog vojnika i bili obasuti plotunima iz pušaka.

Još oko deset časova, kad se dan već smirivao, upala je jedna patrola u stan Đorđa Milića i povelala sa sobom njega, ženu, pa i devojkicu koja je kod njih služila. Po mraku su ih doveli na obalu Dunava, izveli na led i gurnuli u vodu. S ključevima, koje su našli u Milićevom džepu, vratili su se u njegov stan u Varadinskoj ulici, otključali kasu, odneli što je u njoj bilo i ostavili je onako otvorenu i orobljenu na stolu.

Polu sata docnije iz iste ulice, svega dve-tri kuće dalje, Đula Kremer, industrijalac, istaknuti član Legitimacionog odbora, tražio je telefonom Harkaja u Domu. Telefon je dugo i uporno zvonio i probudio potpukovnika, koji je dremao u kancelariji, s glavom na stolu. Kremer je bio uplašen i vikao je u telefon nešto što sanjivi Harkai nikako nije mogao da razume.

„Ko? Kako? Ne razumem. Šta kažete? Gde lupaju? Harkai, ovde!”

Dole, na teškoj kapiji Kremerove kuće, pucale su daske i krhalo se staklo. Zvono sa kapije jednako je zvonilo. Kremer, koji ni svetlost nije smeo da upali, jer su još maločas pijani vojnici pucali sa ulice u prozore, stajao je u pomrčini u sobi, kraj telefona, i uplašen, dršćući, u dugoj noćnoj košulji, zaglušen zvoncem i lupom, nije mogao da razabere šta je Harkai na drugoj strani žice mrmrljao sebi u bradu.

„Provaljuju mi u kuću. Čujete li? Sve će nas noćas pobiti! Đavo da vas nosi kad ste nesposobni, pa ni to niste umeli bolje da organizujete.”

Od besa i straha Kremer već više nije znao šta govori, kome se i kako obraća. Harkai se od uvrede razbudio i snašao tek kad je čuo da njega grde i psuju.

„S kim govorim?” pitao je još oprezno. „Ko to zove? Ko je tamo?”

„Kremer, do đavola! Đula Kremer, jeste li najzad razumeli? Pošaljite nekog ovamo, ali odmah, automobilom, jer će mi inače ovi vaši banditi razbiti i provaliti vrata. U Varadinsku ulicu broj 8, ali najhitnije!”

Lupa na kapiji je, međutim, prestala. Pijani vojnici i žandari izgleda da su najzad odustali od namere da ga noćas orobe i ubiju i verovatno su pošli da traže neka mekša vrata. Ili su ih u međuvremenu već probili i, ko zna, možda se sad penju uza stepenice i još malo pa će početi da razvaljuju i ova vrata iza kojih se on sada nalazi? Od te misli pobledeo je, ohladio se, i sasvim mu je nestalo daha.

„Vi ste! Kremer!” iznenadio se Harkai, koji je u prvi mah, navikao da ga starešine grde, pomislio da to zovu Feketehalmi ili Graši. Sad i on počeo da se ljuti i psuje. „Vi ste! Pa šta hoćete od mene u ovo doba? Gde vam je čuvar, do đavola! Što vas on ne odbrani? Dobro, ne vičite toliko, poslaću vam već nekog. Ništa vam neće biti.”

Žandar, koji je Kremeru bio dodeljen kao obezbeđenje, baš je u tom času ušao u sobu. U pomrčini, Kremer ga nije poznao. Učinilo mu se da je hodnik pun žandara ubica i da ovaj, što je već ušao u sobu, drži pištolj u ruci. Vrisnuo je. Ispustio slušalicu i pružio ruku da se odbrani. Harkai, koji je na drugom kraju varoši još ugrabio da čuje deo toga krika, pre no što se veza sa treskom prekinula, pomislio je: „Gotovo je! Udesili su ga! Ne вреди sad više ni da šaljem kurira tamo.”

Čuvar je, međutim, zastao na vratima, klataći se, pijan ili bunovan. Promrmljao je nešto nejasno. Verovatno je došao da javi da je oterao napadače i opet je izišao, a Kremer, pribavši se, poleteo je ljutit za njim. Setio se da će ozepsti u noćnoj košulji, okrenuo se, i, dršćući od studeni, vratio se u svoju sobu. Uz put je zaključao dvojna vrata i teški naslonjač u spavaćoj sobi navalio na treća, koja su vodila u kupatilo. Kad se pucnjava najzad sasvim stišala, Novi Sad su pritisli mrak i magla, koja je, izmešana sa sitnim snegom, za koji se nije znalo da li pada sa tamnog neba ili ga vetar podiže sa zemlje, kuljala pustim ulicama, plaveći i potapajući niske, prizemne kuće jednu za drugom. U njima su, iza zatvorenih kapaka i spuštenih zavesa, ležali budni ljudi i u neobičnoj, neprijatnoj tišini, posle dnevne buke, osluškivali kako im srca udaraju u prsima. Čitali su, plašeći se da glasnom rečju ne naruše tišinu i ne izazovu novi talas pucnjave, psovki, jauka i urlika. Samo su, ne usuđujući se ni glavu da pokrenu, krupnim, naraslim i potamnelim očima, prebirali po sobi, nemušto pitajući ostale ukućane: „Šta to bi?”

i „Šta se to uradi?“ ne tražeći i ne želeći glasan odgovor. Jer, niti im je bio potreban, niti im je mogao pomoći.

U svojim staništima, pregrejanim i zagušljivim, ispunjenim dimom i smradnim isparenjima, pruženi na ćilimovima i dušecima skinutim sa kreveta, ležali su nabijeni, jedni do drugih, podoficiri, žandari, policajci i vojnici, prevrtali se u snu i hrkali. Zaudaralo je na alkohol, na stomačnu kiselinu, na obojke koji su se sušili pored peći, na skvašenu odeću i obuću, i od more, koja ih je davila i uznemiravala im san, raskopčavali su okovratnike i bluže tražeći vazduha, i jednako zapomagali i jaukali u snu.

U Županiji, iza osvetljenih prozora, još su sedeli i radili Litomericki i Vašvari. Prvi je telefonom razgovarao sa pukovnikom Deakom.

„Napravili smo vam posla! Sta kažete? Jeste li ih mogli sve pokupiti? Ništa ne mari ako neki i ostane do sutra u jarku. Delovaće kao primer, podsticaj i opomena!”

Deakov odgovor se nije čuo. Litomericki se smejao. „Dobro, vrlo dobro! Znači tek sutra stupate u akciju. No, videćemo šta ste izmislili. A Ferenc bači?” pitao je za Feketehalmija. „On sigurno pretura po pismima i piše sto i prvo otkako je došao ovamo, u Novi Sad. Znete li gde je Graši? Mogli biste navratiti ovamo da popijemo nešto.”

Vašvari je sklopio i sklonio hartije. Podigao se od stola. Litomericki je spustio slušalicu. Posao je bio završen te večeri. Noću je nekoliko ljudi na raznim stranama pokušalo da se iskrade iz varoši i prebaci preko Dunava, na drugu obalu. Neki ranije, a neki docnije, kad se sve umirilo, prikradali su se reci, klizajući se po glatkoj površini leda sa koga je vetar oduvao sneg. Stizali su do matice, koja se, i pored studeni, još nije zaledila. Ko u pomrčini ne bi na vreme nazreo crnu ivicu slobodne vode i čuo lagano brujanje reke, propadao bi u njen ponor. Ostali su se vraćali putem kojim su došli. Kod Petrovaradinskog keja primetila je straža neke i otvorila na njih vatru. Prihvatili su je mornari sa šlepa zaleđenog uz obalu. U severozapadnom delu grada nekoliko manjih grupa pokušalo je da se izvuče iz obruča prokradajući se kroz dvorišta. Na putu, koji je išao starim nasipom, većinom su izginuli. Sutradan je svega nekoliko tragova vodilo iz varoši u polje, snegom celcem. Usamljene pešačke stope gubile su se u magli i nestajale u daljini.

Deakovi odredi čistili su ulice i puteve; trebalo je da do jutra budu slobodni za sutrašnju akciju. Na snegu su ostali samo krvavi tragovi, izgubljeni ili bačeni delovi odeće: kape, šeširi i šubare, rukavice, marame i cipele. U zabitnijim delovima grada, na periferiji, gde je bilo tamnije, zaostao je po jarkovima i poneki leš. Na starom nasipu, kod poslednjih kuća, ležao je jedan na ivici puta. Iz daleka videla se samo crna tačka na snegu. Bio je to leš žene. Sredovečne, skromno

odevene, u modrom, iznošenom i izbledelom kaputu. Glava joj je bila zabrađena crnom maramom. Na nogama je imala crne, proste, pamučne čarape i plitke, iznošene cipele sa izlizanim, iskrivljenim petama. Ležala je sa licem u snegu; video joj se samo deo uva i bledožutog obraza. Jednu ruku je savila oko glave, drugu je pružila napred. Izgledala je kao čovek koji je pao po zemlji od velikog očajanja i goleme neke žalosti.

Vetar ju je naprašio i gotovo zameo snegom. Noću je nasipom prošlo nekoliko patrola i saonica koje su kupile mrtve. Nju nisu primetili. Ali danju se videla jasno i ko god je tuda prolazio, morao je na njoj ustaviti pogled.

X

Po oceni načelnika štaba akcije, generalštabnog potpukovnika Litomerickog, čiji izveštaj je već rano izjutra bio na stolu komandanta kombinovanih jedinica, pukovnika Grašija, „racija se prvoga dana razvijala mirno i normalno, bez naročitih i značajnijih događaja”, ali se i sa priložene karte grada jasno videlo da su istražne patrole, krećući se od spoljne ivice varoši, označene crvenim krugom, svega na nekoliko tačaka dospele do plavog kruga i cilja koji je trebalo dostići još prvoga dana. Istina, na dva-tri mesta bio je taj krug čak i prekoračen, ali su brojevi i izveštaji sa toga sektora pokazivali da je tu čišćenje bilo površno i nesistematsko, da su patrole, žureći se ka centru, išle bez plana, preskakale neke kuće, naročito one koje su im se činile siromašnije i neuglednije, a kad bi naišli na lepše i bogatije, upadale su i u stanove prijatelja i uglednih građana (u kuću člana Legitimacionog odbora Kremera, na primer, koga umalo nisu ubili i orobili). Pri tome su suviše ljudi sprovodile u Dom, koji je bio toliko kreat, da se u njemu, krajem dana, nalazilo još oko dve hiljade zatvorenika i ni jednog više nije mogao da primi. Zaključak je glasio: patrole treba da nastave pročešljanje bržim tempom, u akciju valja ubaciti nov talas patrola, da bi uradile ono što su prve propustile da učine, dati im veću slobodu akcije i narediti da odlučnije postupaju na licu mesta, kako se Dom ne bi pretrpavao, tim pre što je uloga Legitimacionog odbora više formalnog no stvarnog karaktera. Domu, i ostalim sabirnim centrima, naročito armijskoj kasarni, neophodno je dodeliti veći broj kamiona i žandara za sprovodne jedinice i patrole, radi bržeg evakuisanja hapšenika. Nužno je, takođe, obezbediti veći broj radnika, kola sa zapregom i kamiona za uklanjanje i odvoženje likvidiranih. Ili pronaći neki brži i zgodniji način likvidiranja, koji ne bi angažovao toliko ljudi i prevoznih sredstava, tim pre što se u toku noći zemlja još više smrzla,

a jame je na groblju, sa raspoloživim ljudstvom i lošim alatom, toliko teško bilo kopati da su se tu već nakupile cele gomile smrznutih, nezakopanih leševa.

Čitajući izveštaj, Graši je uzgred, prinoseći slobodnom rukom ustima čašu toplog, rumom začinjenog čaja, beležio na listiću hartije: „Usvojiti Deakov predlog i hitno ga o tome izvestiti. Bolje osigurati kuće naših ljudi. Harkaja ograničiti na Dom. Nesposoban je! Usvojiti predloge Litomerickog o uvođenju drugog talasa patrola. Kamiona nema! Odakle da ih sad stvorim? Legitimacioni odbor ubuduće nepotreban. Župan Fernbah može se sad p... na njega!” I još niz sličnih ličnih primedaba.

Popio je još jedan gutljaj i telefonom pozvao Gezu Batorija, žandarmerijskog potpukovnika, i Đulu Zomborija, policijskog savetnika, da odmah dođu u njegov štab i tu ostanu za sve vreme racije. Lajošu Galu, koji ga je izvestio da su se policijski spiskovi osumnjičenih i nepouzdanih pokazali nedovoljni i neoprostivo mršavi, javio je ljutito da još iste večeri nabavi bolje; od policije, od žandarmerije, od doušnika, od bilo koga, ili da ih sam sačini kako zna i ume.

Grašijeve primedbe i naređenja dostavio je specijalni kurir Litomerickom. Nova konferencija bila je zakazana za deset časova uveče, a pozvani su svi komandanti samostalnih jedinica.

Izvršavajući naređenje, potpukovnik Gal je nabavio nove spiskove od Harkaja, kod koga su, kako se utvrdilo, ležali zaključani u fioci pisaćeg stola još od pre dva dana, kad ih je primio od šefa ekspoziture kontrašpijunaže Bertalana Kuna i zaboravio da ih preda dalje, na korišćenje komandantima istražnih patrola. Učinio je to sad Gal umesto njega, i žandarmerijski oficiri su još isto veče u opštinskoj kući, u pregrejanoj i zadimljenoj prostoriji umrljanoj blatnjavim snegom, koji se cedio sa čizama, beležili i prepisivali podatke i nova naređenja u svoje beležnice. Žurno izlazeći, skakali su na motocikle, kao u sedla, i punom brzinom odvozili se na sve strane varoši. Akcija, koja je danju stala da se koleba i rašiva, sad je opet počela da dobija nešto organizovano, disciplinovano i smišljeno. Spisikovi: iskorišćeni, iscepani, raskomadani, ležali su u kvartu na stolovima i na podu.

Pa ipak uza sve to, zbog patrola koje su još spavale ili mamurne i bunovne leškarile po kućama, gde je bilo prijatnije i toplije no napolju, racija je drugoga dana počela još kasnije i, kako je krenula, tako se i nastavila sa još manje reda.

Trebalo je više od dva časa dok su specijalne oficirske patrola uspele da isteraju vojnike na ulicu, na kojoj je studen svakoga trenutka rasla, i da zastalu mašinu pomere sa mesta i ponovo stave u pokret. Tek oko deset časova bila je racija opet u punom jeku, ali se i sad kretala po svojim zakonima i po svojoj naopakoj ćudi. Neke patrola su se i dalje zadržavale u stanovima duže no što je trebalo, druge su upadale samo u kuće koje su im se činile dovoljno privlačne da bi

u njima moglo da se nađe korisnoga plena, neki vojnici i žandari izdvajali su se iz svojih jedinica i žurili napred, ne bi li sami ugrabili najbolje parče, a neki su zaostajali, preturajući po kućama i stanovima fioke, ormane, tavane i podrume, pa i džepove pobijenog sveta.

I tako je već oko podne, racija opet bila u pravom neredu. Pucalo se iza svakog ugla, stakla su prštala i rušila se na ulicu, a u centru, gde su bile bogatije i lepše radnje, obijene su gvozdene zavese i rešetke na izlozima. Ulicama su se u svim pravcima kretali odredi, vodovi, patrole i usamljeni vojnici, kuriri na motociklima prenosili su naređenja, oficirske patrole podsticale su i požurivale zaostale jedinice, autobusi i kamioni, trubeći jednako, prevozili su pohapšene u sabirališta i otud na gubilišta, a seljačka kola sa zapregama, konjskim i volovskim, ledadžijska, mrtvačka pa i šinterska, sakupljala su pobijene sa ulica, iz kuća i dvorišta. Na nekoliko mesta, kroz razbijene prozore, sa gramofona ili radioaparata, koje su stavile u pokret grube, nevešte i nevične vojničke ruke pa zaboravile da ih ustave i ugase, odjekivala je muzika. Iz kuća su naglo ispadale patrole, odvođeci uhapšene do sabirališta, izvlačeći pobijene ljude i žene za ruke ili iza noge, a poneke su dovršavale i na ulici, kundakom ili nožem.

Feketehalmi je toga jutra ipak rešio da se izveze, ali rano, pre no što će se razgoreti racija. Prokrstario je gradom i pustim ulicama. Prošao kroz centar i izbio na nasip koji je vodio oko varoši. Dok se automobil okretao i manevrisao na uskom putu između smetova, Feketehalmi je izišao za čas iz kola, umotan u svoju kabanicu postavljenu krznom. Prošetao je nekoliko koraka, da opruži noge, i zastao na ivici nasipa. Sa reke se podizala para. U ogolelim vrbama smestilo se jato promrzlih, pogurenih vrana; na smenu, jedna za drugom, nadletale su reku, da bi se zagrejale, pa opet padale po granama. Putem je naišao vod vojnika; prošli su mrki, gledajući preda se i ne pozdravivši ga. Feketehalmi je ustavio oficira, a vojnici su produžili nasipom, ne osvrćući se na generala i svoga starešinu, ostavljajući da reše to pitanje koje se njih nije ticalo. Feketehalmiju se pokvari raspoloženje i, kao u sličnim prilikama, sve mu se zgadi i na sve izgubi volju. Pusti oficira da ide, a on produži još nekoliko koraka. Stigao ga je automobil i ustavio se pred njim; vrata su se otvorila, nudeći ga da uđe. Desno, pod njegovim nogama, na ivici nasipa ležalo je nešto u snegu. S rukama duboko zavučenim u džepove, posmatrajući mehanički, gotovo nesvesno, tamnu, nepomičnu mrlju na snegu, pokušao je vrhom čizme da je pokrene. Bio je to leš žene. Pomerio joj je samo glavu. Otvorenim očima, pravo u njega, gledalo je mrtvo lice, nabranog čela, prkosno i preteći podignute gornje usne, isturenih zuba kao da na njega reži. Feketehalmi spusti nogu, okrenu se i uvuče u kola.

Pred podne, kad se oblak malo istanjio i vetar začas popustio, Feketehalmi je sa Grašijem opet prošao ulicama. U dva-tri maha, vozeći sporije, prolazili su

između leševa rasutih po ulicama. Podigavši do očiju krzno svoga okovratnika, Feketehalmi je gledao napred, mimo šofera.

I Graši je, isto tako nepomičan, sedeo na svome mestu ali je video sve. Imao je spreman odgovor, isti onaj koji je, ćuteći, u mislima tražio Feketehalmi: „Gadno! Gadno i gnusno! I zar je baš potrebno da nas koriste za takve stvari. Uostalom, raciju treba prekinuti najdalje do sutra uveče, inače će se vojnici toliko osloboditi i ostrviti da mogu zamesiti neku neprijatnu gužvu, a može doći i do većeg zla. Dovoljno bi bilo da kola sad jednog udare ili pregaze, pa da i na njih dvojicu otvore vatru.” Graši se nagnu prema šoferu i naredi mu da još više uspori.

Pred policijskim kvartom u Miletićevoj ulici naišli su na gomilu hapšenika, zbijenu kao stado uplašanih ovaca, ostavljeno nasred druma. Graši ustavi kola. Vojniku, koji se našao na straži pred vratima kvarta, šofer nešto šanu. Već posle nekoliko trenutaka stajao je pored kola Gal i naginjao se na prozor automobila.

„Ko su ovi?” pitao je Graši. „Šta će ovde?”

Gal slegnu ramenima i pogleda postrojene ljude.

„Zovnite mi oficira!”

Poručnik je stajao malo podalje, naslonjen na zid, i pušio. Spazio je kola i poznao ih po zastavici. Bacio je cigaretu i pozdravio odsečno, u stavu mirno.

„Vodim ih u Dom”, raportirao je prilazeći kolima. „Popili smo ovde čaj. Mnogo je studeno. I zastali malo, koliko da predahnemo i popušimo cigarete.”

„Marš! Marš!” stao je Graši da viče, a lice mu je pomodrelo. Feketehalmi se nakašljao da bi mu dao do znanja da je nezgodno i neprilično da psuje pred njim, na ulici, i da viče u prisustvu jednog generala. Zbunjenom Galu Graši se obratio mirnije:

„Videćemo se večeras! Zar nema dovoljno dvorišta i metaka za ove, pitam vas?” Pokazao je na kolonu koja je odmicala. „Znate li gde je Dunav, Gal? Treba li baš ja da pokažem put, gospodine potpukovniče?”

Gal je sačekao u mestu sve dok kola nisu odmakla i iščezla iz vida. Ušao je onda u kvart i odmah stao da psuje oficire koji su se grejali u sobi.

„Marš! Marš! Napolje, na dužnost!” počeo je da ih isteruje. „Na Dunav, na Dunav odmah! Buntovnici i hapšenici šetaju vam po ulicama kao po korzu.”

Patrola narednika Andraša Zelda prespavala je u pustoj kući, u Rumenačkoj ulici, a izjutra, oko osam časova, prešla je u susednu.

U patroli više nisu bila ona dva tamnoputa, koščata seljaka; nestali su, a niko nije primetio kada ni kako. Nije bilo ni pegavog Ketea, koji je inače jednako izostajao iza patrole ili brzao pred njom. Uveče, prvoga dana, rekao je da mu u susednoj ulici stanuje tetka, koju bi svakako hteo da poseti odmah, jer ko zna gde će biti sutra i kad će mu se opet pružiti prilika da je vidi. Otišao je i više se nije vratio. Na polasku zvao je i Nađa da krene s njim, ali se ovaj radije držao patrole i narednika uz koga je i spavao. Uostalom, narednik Zeld je i onako stalno bio pijan i Nađ je sad, u stvari, vodio patrolu.

U kući je stanovala porodica Kolarov. Dva mlada brata zatekli su u dvorištu. Izgledalo je da su pošli da se sklone, da beže ili da traže oružje, sekire i vile, i zastali na pola puta. Žandari su prošli mimo njih, zašli im za leđa, odvojili ih od ograde i od šupe i počeli da pucaju, odmah, bez reči opomene. Čak i bez psovki i pretnji. Stariji brat naleteo je sam na metke, istrčavši iz kuće. Ostale, svih šestoro, pobili su redom, kako su ih nalazili i stizali. Starca i staricu u kuhinji. Kundacima, cepanicama, stolicama i nogama. Dve sestre i dve snahe gonili su po sobama kao izbezumljene kokoške po kavezu. Bežeći i spasavajući se, sudarajući se sa stvarima i otimajući se goniocima, mahale su i mlatarale rukama, skutovima haljina i rukavima košulja, sumanuto, kao krilima, rušile na sebe i na žandare slike, tanjire i saksije sa cvećem sa ormana i prozora na koje su se penjale. Kao perje otkidale su se sa njih krpe košulja i, već polugole i upola preklane, još su kao kokoške kreštale i mlatarale nogama. Poskidali su sa njih prstenje i minduše; kod starca su našli samo golem, starinski nikleni sat. Zadržali su se još neko vreme u kući, pretražujući ormane i prevrćući fioke, doručkovali su u kuhinji slanine i kupusa, i krenuli dalje siti i odmorni, a pola sata posle njih naišao je tuda Imre Kete, utegnut u tesnu uniformu poručnika, obrijan, napomađen i napuderisan toliko da mu se ni pege nisu videle. Oprezno je obišao leševe u dvorištu i u sobama i tu, na podu, gde je ležalo dvoje starih, našao smotak zavijen u crnu maramu, koji njegovi prethodnici nisu primetih. Nekoliko zlatnika, dva prstena, porodične slike i svežanj novčanica.

Bliže centru, u Baćanjijevoj ulici, pet žandara priključilo se osakaćenoj Zeldovoj patroli i povelu je ka kući Jovanića. Kapija je bila otvorena, ali vrata od kuće zaključana. Žandari su najpre udarali u njih, a onda počeli da ih obijaju. Otvorili su im tada. Žena, koja je sa prozora najbliže kuće posmatrala šta se u susednom dvorištu dešava, pritislula je obe ruke na usta da ne bi počela da više.

U starinskoj, polumračnoj i memljivoj kući, onako razdraženi i besni, najpre su udarcima kundaka porušili i porazbijali nameštaj u prizemlju. Zatim su se popeli na sprat. Tu, u maloj sobi u potkrovlju, našli su sakrivene ukućane: postariju, oduzetu ženu, na krevetu i pet mladića koji su u mraku iza zatvorenih kapaka, sedeli oko nje povezani rukama, nemi, nepomični, iščekujući. Žena je sa uzglavlja gledala razrogačenim očima i pokušavala da se podigne na laktove, a

žandari, iznenađeni mirom ljudi, koji su oko kreveta sedeli kao oko odra, samo lako i jedva primetno podrhtavajući, i sami su zastali na pragu zbunjeni. Čuteći, služeći se samo kratkim udarcima, izgurali su mladiće iz sobe. Dvojicu su oborili niz stepenice i u dvorištu ih odmah povelili ka ogradi iza šupe. Ostalu trojicu su im priključili zatim.

Svi su bili nalik jedan na drugoga. Svi u modrim, tesnim, okraćalim čakširama, gotovo dečaci. Zbunjeni i smeteni udarcima, saplitali su se i gurali, kao da se žure ko će pre zauzeti mesto, a kosa im je padala po čelu, zaslepljujući im oči.

Žandari se izmakoše nekoliko koraka. Nije išlo, tako naprečac. Tada svi počеше da urlaju i da viču. I mladići i žandari. „Banditi! Razbojnici! Buntovnici! Sad ćemo vam pokazati!” drali su se žandari, nadvikujući se sa mladićima koji su stajali prislonjeni uz ogradu, donjim telom kao prilepljeni, prikucani za nju; i naizmenično se savijali napred u pasu, poput vlatova travki ili klasja žita koje povija vetar, vezani kao biljke za zemlju ispod sebe i nemoćni da se od nje odlepe. „Ubijte nas, a pustite bar decu!” zapomagala su dvojica starijih, a dečaci su se obrtali prema kući i zverali u zatvorene prozore u potkrovlju.

Bez reda i bez komande, klopoćući kao pokvarena mašina, osuli su se meci. Iza njih je nastala tišina. Žandari su otišli. Zaboravili su na oduzetu ženu, koja je, gore u potkrovlju, skliznula sa kreveta i, pužući, uspela još da se dokopa vrata i stepeništa.

Dešavalo se to oko jedanaest časova, a odmah iza podne, sat posle Grašijevog naređenja, počele su patrole da gone ulicama gomile naroda. Terali su ih sredinom ulice, sabivši ih i uokvirivši. S leve i s desne strane, uporedo s njima kretao se red vojnika, s puškama na gotovs, a pohvatani i pohapšeni ljudi s rukama podignutim uvis, sve do temena, kao pobeđeni, zarobljeni neprijatelji, koji su se maločas predali, istakli belu zastavu i otvorili vrata utvrđenja, i sad, posle bitke i otpora, mirni i pomireni s onim što će ih snaći, idu polako, nogu pred nogu, kao na sopstvenoj pratnji.

U gomili je bilo mladih i starih, muškaraca, žena i dece, koja su se majkama držala za skute; manje, koju su majke nosile u naručju, i one starije, koje su očevi vodili za ruku. Pošli su tako bivšom Miletićevom ulicom i izbili na mali, bezimeni trg, sa koga su sadašnje vlasti skinule stari natpis a zaboravile da stave novi. Na uzanom mestu, gde će skrenuti u Dunavsku ulicu, naišao je iz suprotnog pravca automobil i gotovo naleteo na povorku. Kočnice na kolima naglo zaškripaše i Gal, koji je udario glavom u metalni okvir prednjeg prozora, osećajući se još povređen i ponižen Grašijevim prekorima, otvori vrata i povika na oficire.

„Šta je? Vodite li ih to u šetnju? Da se nadišu vazduha ili dobre probave radi? Možda bi nekima i kola bila potrebna? Možda bi hteli da im ja svoja ustupim? Slušajte, vi, mislite li već jednom početi sa izvršavanjem naređenja ili treba i ja da počnem da pucam, po njima i po vama!”

Preteći, levom rukom je uhvatio za futrolu pištolja i povukao je naviše, a desnom je već otkopčavao. Sa treskom je zalupio vrata na kolima. Zabrektala su i ispuštala oblak smrdljivog dima. Oficir je držao ruku na pozdrav i, ne usuđujući se da je spusti, da bi zapušio nos i usta, gutao je smrad kojim su ga nakadili. Onda, sav crven od besa, gotovo otečen, ludački iskolačenih očiju povika, kao na spletene i zamajane regrute na egzerciru:

„Lezi! Lezi dole, u sneg! Lezi, kad kažem!”

Žandari se u prvi mah zbuniše. Nisu shvatili na koga se to odnosi: na njih ili na hapšenike. Osvrnuše se i uskomešaše. Neki iz gomile, neodlučni, oklevajući, spuštali su se polako na kolena i žandari poleteše među njih. Kundacima su obarali one koji su se još držali na nogama. Onda je počelo ubijanje, tu na ulici. Žandari su prilazili i, nadnoseći se nad ljude u snegu, pucali im u potiljak i cevima pušaka, baš kao crve iz zemlje štapovima, izvlačili decu ispod majki koje su ih krile svojim telima.

Ovde, i u uzanoj, mračnoj Grčkoškolskoj ulici, pobijene su i druge grupe. Žrtve su privođene, po desetak odjednom, i između pločnika ređane sredinom ulice, kao da su njima hteli da je pokriju i popločaju. Čim bi sa jednim svršili, na druge je dolazio red. Oko tri sata bilo je na ulici više od dvesta leševa. Ljudi koji su tada dovođeni morali su birati put, da ne bi stali na mrtve, i tražiti mesto gde će da legnu.

Nekako u isto vreme, možda samo pola časa docnije, dve patrole su u Sigetskoj ulici izgonile narod iz kuća i terale ga ka parku. Dovođeni su ovamo hapšenici i sa drugih strana, pa kad ih se dovoljno nakupilo, u svemu oko sto pedeset, poterani su svi ka obali. U gradskoj ambulanti, na uglu Dunavske ulice, zatekli su žandari lekara, kako u ordinaciji, pri upaljenoj svetlosti, iza spuštenih roletni, krpom čisti srebrnasto sjajne instrumente i ređa ih u stakleni ormančić kao da se sprema za operaciju. Povelili su ga tako kako su ga zatekli, u belom mantilu, i nisu mu dozvolili ni da se ogre kaputom. Iz ormara su šakama zagrabili gomilu instrumenata, na praznom prostoru pred kućom posadili ga na lekarsku stolicu, i, kao da će tu, pred doteranom svetom sad izvoditi mađioničarske veštine, uglavili mu cev puške među vilice, i onim instrumentima počeli da mu izvaljuju i čupaju zube. Izmučenog i okrvavljenog najzad su ga tu pred svima i ubili.

Onda su se okrenuli gledaocima i, kao da na njih obrću šmrkove i mlazeve, da bi ih išibali zbog onog što su videli, pritiskoše okidače mašinki. Usred pucnjave

i jeke, koja se zajedno sa mecima odbijala od zidova kuća, gomila se uvijala i talasala kao pod udarcima vetra. Paljba je trajala dok je bilo ljudi na nogama. Žandarima i vojnicima prsti su se zalepili za obarače; nisu ih popuštali dok je bilo metaka u šaržerima i dok i poslednji nije izleteo iz cevi. Začudili su se kad je nastala tišina i zbunjeni pogledali oruđa u svojim rukama, kao da su se zapušila i pokvarila. Napravili su sebi posla! Hvatajući leševe za noge, žandari su ih žurno izvlačili na put, kotrljali ih niz nasip i vukli po ledu na kome su iza njih ostajale crvene brazde krvi. Na desetak metara pred slobodnom maticom reke, zastajali su, ne smejući dalje, po dvojica hvatali pobijene za noge i ruke, zaljuljali ih i puštali da se klizeći po ledu odvezu u reku.

Na petrovaradinskoj strani, privučeni pucnjavom, okupili su se neki ljudi i, u zaklonu, sa sigurne udaljenosti, posmatrali šta se dešava u Novom Sadu, ali su slobodnim okom malo šta mogli videti. Na brodu „Tolna”, koji je prolazio Dunavom, nekoliko mornara se popelo na komandni most, a kad se brod primakao obali, jedan po jedan počeli su da silaze pod palubu. Ostala su na mostu samo dvojica da paze da se točak broda ne zaplete među leševe koji su plovili rekom.

Pred večer, drugoga dana racije, počeo je svet da se opire. Utvrđivao se u kućama i stanovima, otimao se žandarima, bežao ulicama, spasavao se kroz dvorišta i iskradao preko ograda. Neki su se branili čime su stigli: sekirama, ciglama, motikama, delovima nameštaja, saksijama, posuđem, pa i vreloom vodom, kao u stara vremena prilikom opsada. Nekoliko stanova morali su žandari uzimati na juriš.

Smiljanski, koga je izjutra, kad se vraćao sa sastanka u Kisačkoj ulici, iznenadno presrela patrola lovaca, tukao se s njima. Pošlo mu je za rukom da se otme, ali su ga stigli, oborili, pretukli, i pri tome mu kundakom slomili nogu. Obeznanjenog dovukli su ga u dvorište Doma i na zadnja vrata ubacili u salu lutkarskog pozorišta, pretpostavljajući da je u pitanju krupnija zverka koju bi trebalo saslušati.

Lovci su otišli, a policajac kome su ga predali zaboravio je na Smiljanskog. Drugog dana racije mala sala bila je stalno puna. Ni u njoj se više nije sedelo na stolicama; jedva se nalazilo mesta i da se stoji. Svakog časa ubacivane su u nju nove gomile ljudi, kao da su ih bacali u peć, pod brodski kazan u kome će sagoreti i nestati. Na zadnja, dvorišna vrata, upadali su žandari, kupili najbliže, koji bi im se našli na dohvat ruke, izvlačili ih kao sagorelo ugljevlje, ubacivali u kamione i odvozili – na reku i gradsko đubrište. Poslepodne počeli su pojedine grupe da odvođe kroz varoš na Dunav.

Smiljanski je pao čim su ga ugurali u salu. I u onoj gužvi našao se neko da ga skloni od vrata, ispod nogu, bliže zidu da ga ne bi zgazili. Povezali su mu ranu

na glavi, namestili mu uzglavlje i pokrili ga kaputom. Pitali su ga ko je, gde je i kako uhvaćen, ali Smiljanski nije odgovarao; bio je u nesvesti.

Ostao je tu ceo dan. Svet se u maloj sali nekoliko puta izmenio. Oni koji su ga jutros prihvatili već su odavno odvedeni, žandari u Domu sasvim su izgubili račun o onima koji su prošli kroz salu, a on je još jednako ležao u uglu, bez svesti. Tek pred veče, kad se sala razredila, jedan od žandara nagazio je i na Smiljanskog i naredio najbližim zatvorenicima da ga povedu.

Grupa je izvedena u dvorište, iza Doma. Čekalo se da naiđe kamion. Nestrpljivi oficir je požurivao i žandari se sabiše oko hapšenika i poteraše ih kroz varoš.

Smiljanskog su dva civila vukla, više nosila nego vukla. Nije ih video; samo je u nosnicama osećao miris skvašenog sukna njihovih odela. Oči su mu zatvorili uboji, nos mu je bio smrskan, usne rasečene. Od bolova, koje mu je zadavala slomljena noga, počeo je da dolazi svesti i da se seća: krenuo je iz Kisačke ulice docnije no što je trebalo, verovao je da će uspeti da se prebaci po mraku u drugi kraj varoši pre no što svane. Hteo je da prođe kroz centar, da bi brže stigao i uzgred video šta se tamo dešava. Zadržao se, naišlo je nekoliko patrola i morao je da sačeka da prođu. Spazio je žicu poljskog telefona, koja se pružala duž zidova i zmijoliko se uvijajući gmizala ka nekom od štabova. Sagnuo se da je preseče. Nož mu je bio tup, ali nije mogao da je ostavi. Ulicom je nailazila patrola, požurio je da se skloni u najbliže dvorište i naleteo je na lovce koji su otud izlazili.

Sad je i pod prstima osećao grubu čohu rukava ljudi koji su ga držali pod pazuha. Najzad se rešio da otvori oči. Kuće su se nagnule jedna drugoj, kao da će zatvoriti nebo, dodirnuti se krovovima i srušiti. Ulica, pokrivena snegom, uspravila se pred njim kao beo, visok, neprelazan bedem, a stopala ljudi, koji su ga vukli, pela su se tim zidom lišena težine. Odupro se o njihove rulke, privukao se, učinilo mu se da su oni sagnuli glave k njemu i osetio je na licu toplinu njihovog daha.

U bivšoj Miletićevoj ulici Smiljanski se sasvim osvestio. Video je žandare oko sebe i shvatio šta je bilo, gde se nalaze i kuda ga vode. Stisnuo je usne, ispravio se i, oslanjajući se malo i na slomljenu nogu, samo je još lako dodirivao dvojicu koji su ga pridržavali. Izgledalo je gotovo da on njih vuče i vodi. Pred njima su se rojili žandari. Desno, pored zida, stajao je mitraljez; na snegu, svud uokolo, ležale su tamne gomile kao da su neke džinovske krtice izrovale pločnike. Smiljanski oseti kako se uznemiriše koraci ljudi koji su išli iza njega. I onih uporedo s njim. Uhvati ih čvršće za ruke. Žandari počеше da ih sabijaju ka levoj strani ulice. Udarali su ih i terali da trče.

„Lezi!” povikali su na uglu. „Lezi!”

Gomila je zastala. Nekolicina htjede da poslušaju i već su se spuštali na kolena. A Smiljanskog je zahvatilo isto uzbuđenje i bes, gledajući žandare kako se izmiču i na drugoj strani ulice pribijaju uza zidove, sa puškama i mašinkama pruženim pred sebe, kao da se brane od hapšenika i njihovih pogleda, vičući im besno i zapenušeno da legnu.

„Nećemo! Nećemo!” vikao je i on shvatajući da to, u stvari, sebe radi čini. „Nećemo! Nećemo!”

Krenuo je dva-tri koraka napred. Pošlo mu je za rukom da se dohvati električnog stuba na ivici pločnika. Još je nešto hteo da kaže, ali, kao za inat, ničeg više nije mogao da se seti. Zapretio je samo šakom i još jednom viknuo:

„Nećemo!”

I svet je počeo da ga sledi i da viče. Žandari još nisu pucali. Počeli su i oni da psuju njih i tako su se, jednog sasvim kratkog trenutka, koji je svima izgledao mnogo duži, obe strane psovale i nadvikivale preko ulice kao zavađene piljarice. Žandari se setiše da imaju puške u rukama tek kad su na njih poletele kamenice, cigle i staklo razbijenih prozora iznad njihovih glava, ali su onda pucali bez zastoja i odmora, besno, kao da su izludeli. Ljudi, zbijeni da bi bili čvršći, držali su se jedni drugih da ne bi pali, pripijali se uza zidove da bi se što duže održali na nogama, rukama i noktima se pridržavali za prozore, za električni stub, i, već smrtno ranjeni, ponovo se dizali i vikali, samo da ne bi poslušali žandare i legli u sneg.

Nekako u isto vreme došlo je i u Domu do pobune. Zatvorenici u maloj sali odjednom su, bez reči, poustajali i po nekom nemom dogovoru, čuteći, navalili na vrata da ih izvaljuju. Nije im pošlo za rukom da iziđu u dvorište. Žandari su ih dočekali na vratima. Pucnjava se pronela celom zgradom i celim gradom, od Doma do Dunavskog keja i, na drugu stranu, do stanice i nasipa Staroga kanala.

XI

Pukovnik Deak vozio se već dva dana između groblja i plaže. U mrtvačnici, ispred kapele, a i pozadi, na još nezauzetom prostoru iza spomenika i humki, ležale su gomile ukočenih, smrznutih leševa, naslaganih kao cepanice u drvljaniku. Zemlja je bila tvrda kao kamen i nije se dala kopati.

Na obali, u odeljenju uprave kupališta, jedinom koje je bilo zidano ciglom i još nerazvaljeno, Deak je sebi namestio sklonište. Mala gvozdена peč je buktala, ložena daskama od kabina, u sobu je dovučen starinski, mušemom presvučen otoman, uz prozor su namešteni sto i fotelja. Prozor, sa koga su nekad posetiocima izdavane ulaznice i ključevi, bio je toliko širok da se u isti mah moglo videti celo kupalište, prostor pred kabinama i površina reke, sve do na drugu, petrovaradinsku stranu. Sedeći ovde, za ovim stolom, Deak je, neopažen, mogao da posmatra šta se napolju dešava.

Prvoga dana racije tu nije imalo šta da se vidi, ni šta da se radi, sem da se u tišini odmara uvo i opuštaju zategnuti nervi. Brojao je vrane na granama vrba, posmatrao belu površinu leda, pahulje koje su padale po njemu. Zatim bi se, ljuteći se na nesposobnog Harkaja, koji je gomilao hapšenike u Domu, ponovo odvezio u varoš, u štab, i otuda na – groblje.

Tek iza podne, drugoga dana, stigla su na plažu dva oficira. Za njihovim malim kolima dovezla su se, ljujajući se po neravnom tlu, i dva teška kamiona sa žandarima, vojnicima i hapšenicima, koji su odmah naterani da siđu i svrstani u red pred ulazom, kao da će na kasi kupovati ulaznice za kupanje pod ledom. Oprezni, na tri koraka od njih, kako ih ne bi zaskočili, sa puškama u rukama, da bi odmah mogli da pucaju, vojnici su se razmeštali oko hapšenika. Oficiri, sa desetinom žandara, krenuli su na led i tu, pred okruglim, jutros probijenim otvorom, u kome

je crna voda pljuskala kao da vri u kazanu, ustavili se i obrazovali krug. Druga desetina žandara pošla je ka kabinama kupališta.

U najvećoj prostoriji, u kojoj su nekad ostavljali odela kupači koji nisu imali dovoljno novaca da iznajme posebne kabine, šest ili sedam žandara pretresalo je i svlačilo doterane muškarce i žene onako kako bi im došli pod ruku, s reda, ne birajući, jedne pred drugima. Radili su brzo i mehanički, kao radnici navikli na isti posao, ne gledajući u ruke. Na jednu gomilu bacani su kaputi, majice, čakšire, ženske haljine, prsnici i steznici. Na sto, sačinjen od dveju klupa po kojima su položena izvaljena vrata, ostavljani su novčanici, satovi, prstenje i minduše. Muškarci i žene polugoli, ne stideći se jedni pred drugima i ne pokušavajući da skrivaju svoju golotinju pred žandarima, i sami su učestvovali u tome poslu, užurbani, kao da su pred lekarima i lekarskom komisijom ili u parnom kupatilu, pre no što će stati pod topli mlaz vode. Bosi, samo u košuljama, isterivani su zatim na sneg i, preko plaže, kao da u starinskim kupaćim kostimima odlaze da se kupaju, odvođeni ka otvoru u ledu.

Deak je u svom skrovištu čupkao brčiće i brisao paru koja se od njegovog daha hvatala na staklu prozora, zamagljujući mu vidik. Naginjao se pri tome preko stola, koji se isprečio između njega i prozora dodirujući ga ivicom preko prepona, nekako prijatno, kao da se uz njega žena prislanja. Primakao je lice staklu, da bi jasnije video one koji su tamo, na ledu, skidali i poslednje krpe sa tela, željan da im vidi oči, zgrčena usta, da im čuje glas i da svè to upamti i upije u sebe, za one časove kad sam, za sebe, bude izvodio tu igru iza spuštenih trepavica i pred razrogačenim očima svoje mašte. Uzalud. Glasovi se otuda nisu čuli. Vetar ih je odnosio na drugu stranu, gutala ih je reka i pokrivala svojim šumom. Smetalo mu je i sopstveno bilo, koje je tuklo u slepoočnicama, a žandari i oficiri, tamo na ledu, zaklanjali su mu svojim leđima pogled. Nejasno i baš zato privlačno, kao uveče kroz osvetljene gradske prozore, na koje je još od vremena dečaštva voleo da viri, uzbudljivo bi se zabelela i začas blesnula naga žena – nije mogao da razazna da li su to bedra, prepone, dojke ili trbuh i već bi, činilo mu se, skliznula i glatka kao riba, spustila se sama sa leda u vodu.

Umorio se. Od neprirodnog stava zbolelo ga je telo od pojasa naniže i gotovo mu se oduzelo od silnog pritiska o ivicu stola. Pred ulazom u kupalište iskrcavane su nove žrtve. Stizali su i dalje kamioni, kao da se ovde, naglo, otvorilo gradilište i kao da će se tu, na sprudu, podizati odbrambeni nasipi i šanci protiv poplave ili napada sa druge obale. Kamioni su se zaglavljivali, ljutito su režali motori, pakušavajući da se oslobode i još dublje se zavaljivali u jame, jarke i sopstvene kolotečine. Iskakali su iz njih vojnici, nagonili hapšenike da ih guraju i izvlače na put, i sve se zaista pretvaralo u veliko radilište, gubeći draž tišine i tajanstvenosti. Deak se izvukao iz kabine na zadnja vrata. Na drumu, kod prvih

kuća, seo je u automobil i odvezao se u grad. U deset časova sedeo je opet u Grašijevom ratnom savetu.

Kad je stigao, svi su već bili okupljeni. Nedostajali su samo Feketehalmi, koji je poručio da neće doći, i Harkai koji ništa nije javio, ali je Gal, koji ga je video pijana, izvestio da se još u podne jedva držao na nogama. Odlučili su da ga ne čekaju.

Iz izveštaja Litomerickog moglo se razabrati da se čišćenje nastavilo s većom žestinom no prethodnog dana, ali dokle je racija stigla i koga je sve zahvatila – to više niko nije mogao da utvrdi. U varoši se sve izgužvalo i izmešalo. I na Litomerickijevoj karti sve su se linije ispreplele: crvene, plave i žute.

„Potpun haos i kompletna svinjarija! Kao i obično u sličnim prilikama!” šanuo je Vašvariju, koji je sedeo pored njega. „Jedino je Deak bio precizan i tačan. Koga su žandari uhvatili, taj više nije izlazio čitav iz njihovih ruku. Groblje je, istina, prepuno, ali se pokazalo da će reka moći sve da primi.”

„Bilo je slučajeva otvorene neposlušnosti, neizvršavanja naredenja, pobune, pa i napada na oficire kad su oštrijim merama pokušali da zavedu red, da se i ne govori o drugim prekršajima discipline, kao što su pijanstvo, krađa i pljačka, a koji se, uostalom, nisu ograničavali samo na vojnike, već su nailazili na širok, gostoljubiv odziv i prijem i kod nižeg, pa i kod najvišeg komandnog kadra.” Referišući, Litomericki nije mogao da se tu podsmešljivo ne osmehne. Znalo se na koga cilja. Graši je ljutito frknuo na dlakavu nozdrvu i Litomericki je završio rečenicu ozbiljno, kao da je čita iz zapisnika: „Prekršajem, koje, pogotovo kad je reč o neizvršavanju poverenih zadataka, prema vojno-krivičnom zakonu, sud u vreme rata kažnjava najstrožim kaznama. U takvoj situaciji položaj istražnih patrola je, naravno, teško tačno odrediti. Njih sad ima na svakom mestu i u svim krajevima varoši. Izgubili su vezu sa svojim starešinama i nemoguće im je komandovati. Vojnici najrazličitijih jedinica: žandari, policajci, biciklisti, lovci, pa čak i finansi, toliko su se izmešali da ih nikakva naredenja više ne mogu razlučiti. Svi oni sad leže po kućama, u toplim sobama, pijani, na zavežljajima opljačkanih stvari, i neće da se maknu da im ih neko ne bi odneo. Gospoda oficiri su se, valja priznati, što se toga tiče, mnogo bolje snašli; imaju poznanika u gradu, kod njih sklanjaju svoj deo plena i više i ne vraćaju u svoje jedinice, niti se brinu za svoje vojnike. Najzad, to sad i nije potrebno, a možda je tako čak i bolje. Vojnici ih i onako ne bi slušali, a moglo bi doći i do sukoba među njima. Koliko je ljudi pobijeno, to se, naravno, ne zna. Još prvoga dana vojnici su spiskovima osumnjičenih potpaljivali vatru. U svakom slučaju učinjeno je mnogo manje nego što se očekivalo i tražilo. Patrole su se zabavile pretresanjem stanova i pošto je u toku dana još više zahladnelo, radije su boravile pored peći, u toplim sobama, no na vetrovitim ulicama i u promajnim dvorištima. Predlog, koji bi se na osnovu

svoga izloženog mogao dati, bio bi: treba požuriti sa racijom i izvršiti što pre celu akciju ako ne želimo da nam se vojska potpuno raspe i sasvim rastroji. Posle je više ni bog ne bi mogao da sastavi. Već sad imamo izveštaja da je bilo dezertiranja: na putu za Žabalj uhvaćena su dva seljaka, kako su se pravo, drumom, kao da se rat završio, bez pušaka, zametnuvši se zavežljajima, uputili svojim kućama.”

Pogledao je Bertalana Kuna. Ovaj je samo slegnuo ramenima, a Vašvari je posmatrao svog generalšapskog peštanskog kolegu smeškajući se prijateljski, sa divljenjem, i gotovo nežno.

Litomericki je nastavio: „Imamo i nekoliko još neproverenih izveštaja da je nestao i izvestan broj oficira. Ne mogu i neću ništa određeno da tvrdim. Možda su ti majčini sinovi našli prilike da se zavuku u neki topao, naseljen krevet, pa sad u njemu vrše svoju oficirsku dužnost. Ali, ko zna, iskušenje je za vojnike bilo veliko, a prilika izvanredna; pucalo se na sve strane, nije bilo jasno otkud meci stižu ni ko ih u kome pravcu šalje, a poneki greh mogao se pripisati i ovdašnjem stanovništvu, buntovnicima kako ih mi nazivamo. Pošto takvi slučajevi predstavljaju povod i opravdanje preduzete racije, ne bismo se mogli ni žaliti mnogo što nam je u tome i na takav način pomognuto. Nezgodno bi, međutim, bilo da se ta navika pljačkanja i razračunavanja sa oficirima prenese i u Budimpeštu, na primer. Tim pre što su vojnici u toku racije izgubili i svako poštovanje prema svojini i civilima. Juče umalo nisu orobili i gošpodina Kremera, istaknutog člana Legitimacionog odbora. Stradao je, zabunom tobože, Ernest Abraham, takođe član Legitimacionog odbora, a danas je, navodno, napadnut na ulici, gradonačelnik Nađ izbegao da ne bude likvidiran zahvaljujući jedino brzom i energičnoj intervenciji nekih slučajno prisutnih viših oficira.”

Osmehnuo se i zastao. Vašvari ga je pogledao šeretski podozrivo. Dobro ga je poznavao: bilo mu je jasno da je Litomericki, ako je bio prisutan, oklevao koliko je duže mogao i sigurno dozvolio da vojnici Nađa propisno izgrebu i izdevetaju pre no što ga je iščupao iz njihovih šaka.

„U vezi sa mojim, već pomenutim predlogom o potrebi što hitnijeg okončanja akcije”, nastavio je Litomericki, „mislim da bi sa spoljnog obruča trebalo ubaciti u raciju i one jedinice koje su se do sad samo obilazile, pa s njima ponovo pročešljati varoš, jer je već i iz dosadašnjih rezultata jasno da su najopasniji elementi i istinski buntovnici uspeali da se sklone i prikriju. Uostalom, šta da vam o tome toliko pričam. Kad budete izlazili, možete se i sami uveriti. Dovoljno je da upalite šibicu i pogledate šta je na zidu, desno, pored ulaza, ispisano crvenom bojom. Znak ćete i sami poznati, a ono što je ispod njega napisano ovako su mi preveli: 'Naći ćemo vas kad-tad! Nećete nam pobeći!' To sigurno nisu izmislili naši vojnici svojom pameću, nije pisano njihovim jezikom ni njihovom rukom, a ne verujem da imaju volje i želje da se s nama dopisuju, pa ma i na takav

način. Sem toga: u Piroškoj ulici zapaljena su i izgorela večeras dva kamiona, na nekoliko mesta presečene su štapske telefonske linije, pa je i Feketealmi nekoliko sati bio bez veze, da i ne govorim da su se i hapšenici u Domu danas pobunili, sigurno od nekoga podstaknuti. I pored pijanstva i nereda koji vladaju u jedinicama, ne verujem da su vojnici imali volje da se bave ovakvim stvarima, čak ni iz obesti i pakosti prema nama – pljačka ih je ipak mnogo više privlačila i zanimala. Uostalom, mene sve to ne bi ni uzbuđivalo toliko kad se ne bih plašio da bi ovi ovdašnji mangupi još neku sličnu dosetku mogli ispisati na zidu, i to baš županu Apatini-Fernbahu pod nosom. Taj bi se uplašio toliko da bi smesta, telegrafski, zatražio iz Pešte naređenje da se racija produži i, ko zna, možda bi nam se moglo desiti da nas ovde, u ovom smrdljivom gnezdu, ostave još cele dve nedelje da mirišemo ono što smo sami zagadili.”

Govorio je o raciji još četvrt sata, istim tempom i istim, polušaljivim, polunadmenim, podsmevačkim načinom (Feketealmi nije bio prisutan, a Grašija se nije plašio), a onda je počeo da izlaže i raspreda vojne teorije, da iz tašne i džepova vadi vojne karte, da objašnjava, tumači i dokazuje kao na predavanju iz vojne taktike, sve dok i poslednjem oficiru iz Grašijevog štaba nije oborio glavu na sto, na ruke ili na naslon stolice. Ni sam više nije znao šta govori i najzad su to još bile samo naizust naučene reči i fraze sa višeg kursa vojne akademije generalštaba, a tada ni Vašvari nije mogao da se uzdrži i počeo je glasno da se kikoće.

Graši je podigao glavu. Jedna strana lica bila mu je crvena i izgužvana, na obraz su mu se preslikali šavovi sa rukava mundira, a jedno oko još poluzatvoreno. Namrgodio se i, ne shvatajući o čemu je reč i šta se desilo, za svaki slučaj je frknuo na nozdrvu. I ostali su se rastreznili i razbudili.

Litomericki je likovao, osećajući da je postigao što je hteo i namislio. Ali, kao i obično, ni ovog puta nije imao mere i preterao je. Shvatio je to kasno, po Grašijevom licu.

„Vaše mišljenje, gospodo!” požurio je da se uozbilji, naklonio se i seo na svoje mesto.

Većalo se u sobi vojnog okruga, gde je Graši smestio svoj glavni štab. Na okrugloj usijanoj peći isticao se grb: ruka sa podignutim plamenim mačem. Sto je bio pokriven novinskom hartijom, a stolice žute, kafanske.

Geza Gunde okrenuo se Galu, pokazao glavom Litomerickog i opsovao:

„Slušaj, ovaj pas mi već odavno ide na nerve!”

Gal, koji tri noći uzastopce nije spavao, zevnuo je i pogledao ga glupo. „Ko, šta kažeš?” i opet zatvorio oči. On i onako već ništa nije razumevao.

Vašvari se povukao i premestio bliže Deaku, koji se, došavši poslednji, smestio iza leđa ostalih oficira, u polumraku, naslonjen leđima na zid, neprimetan, ćutljiv i kao odsutan.

„Dodijalo mi je”, šanuo mu je. „Ima Litomericki pravo; trebalo bi promeniti mesto. Đavo me odneo ako mi sad ne bi bio draži i front od boravka u ovom gnezdju.”

Deak ga je posmatrao bezizrazno, kao da gleda kroza nj, ne primećujući ga, gladeći crne brčice na kao vosak žutom i zagonetnom licu. Foti, koji je s Kunom stigao iz Pešte, i još bio čist i ispeglan, kao da mu je uniforma sad izišla iz radionice, pribio se s leve strane uz Deaka i, zavideći mu na miru i držanju, nije skidao očiju s njega.

„Pogledajte ove iz trupe”, govorio mu je. „Kakva su im samo lica!”

Deak je zaista gledao u tom pravcu. Geza Batori se smeškao dobroćudno, suznim, staračkim očima. Pukovnički znaci na okovratniku bili su mu izmašćeni. a s leve strane mu je nedostajala jedna zvezda. Mikloš Ese toliko je grčevito stezao vilice da ne bi zevnuo, da su mu na licu skočili mišići, kao da je naglo dobio zauške. Ištvanu Vali, komandantu lovačkog puka, padali su pramenovi retke, prljavosive kose, po licu i draškali ga pod nosom. Zombori i Talijan, provincijski policajci, osećali su se počašćeni što su pozvani na ovu sednicu i s pobožnim izrazom pretvarali se da prate sve što se govori, a trude se da sve čuju, razumeju i upamte.

Litomericki se spremao da se ponovo podigne i izvede poslednju tačku kojom će zaključiti celu predstavu, ali se Graši nakašljao, iz grla i grudi izišao mu je nekakav hropac, nalik na ljutito i muklo režanje, te se Litomericki opet umirio na stolici.

Batori, Ese, Zombori i drugi obrnuli su glave ka komandantu.

„Pustićete sutra spoljni obruč u grad”, rešio se najzad da progovori. „Nastupaće se u dva talasa: prvi će nastavljati raciju, drugi će sakupljati zaostale vojnike i slati ih u kasarne.”

„Ostaće otvoreni prolazi iz grada!” osmelio se neko da primeti.

„Svejedno, ionako nećemo pobiti sve ljude u varoši. Niti ćemo vekovati ovde.”

Lica oficira iz trupe naglo su sinula; stari je ipak bio sila i, za razliku od štapskih brbljivaca, sve je rešio sa svega dve rečenice.

„Pošaljite vojsci vina i rakije. Neće smetati. Sutra će biti posla.” rekao je i podigao se. Sednica je bila završena.

Gala su morali dobro prodrmati dok je to shvatio.

Kad su izlazili, ozdo, ispred kuće, čula se vika, a odmah zatim i pucnjava. Jedan metak razbio je prozor i zabio se u tavanicu. Ozgo se malter sasuo po onima koji su se još zatekli u sobi i brzo, saginjući se, uzimali zaklon.

Litomericki se prvi snašao, sišao je i posle nekolikotrenutaka vratio se:

„Ništa naročito”, umirio ih je. „Potukle se dve patrole oko plena. Imaju i dva mrtva; leže pred zgradom, na pločniku. Gal će narediti da ih pokupe.”

Izišli su. Novi sneg je oprasio zemlju i blistao se na mesečini. Nebo je bilo vedro i studen ih je štipala u nosnicama.

Graši je odluku telefoniski javio Feketehalmiju. General se složio i uz dve-tri dodate reči poslao je telegrafisti da izvesti Peštu. Odmah zatim legao je i utnuo svetlost.

Oko ponoći dobile su trupe na spoljnjem obruču naređenje da se sprema za pokret. Kao i obično u sličnim prilikama, traženi su oficiri. Pokazalo se da ni podoficiri nisu na okupu, a ni vojnici. Na desetinu nedostajala su, prosečno, bar dvojica.

U Mohačkoj ulici detašovana četa biciklističkog bataljona prikupljala je straže i razvrstavala se u patrole za sutrašnju akciju. Odlazeći iz kuće, iz koje su stanari odvedeni još prvoga dana racije, ostavili su otvorena vrata na peći. Od žiške se upalio pod i začas je planula cela kuća. Dvojica mladića: sin mašinovođe, koga su još prvog dana odveli, i mlađi sin porodice sa prvoga sprata, krili su se u jednom sanduku na tavanu. Dim ih je natero da siđu i u napuštenom stanu, u prizemlju, našli su pušku koju su biciklisti zaboravili da ponesu. Neopaženi, prešli su ulicu, izbili na prugu i zašli među vagone. Tu su odahnuli.

Plamen je već osvetljavao nebo, prugom su trčali vojnici vukući vatrogasno crevo. Mladići se prebaciše preko nasipa i, prikradajući se, uputiše prema kupalištu. Idući prtinom, držeći se sopstvenih senki, spustili su se oprezno do kabina, našli otvor i izbili na obalu smrznute reke, koju su iz svog skrovišta na tavanu posmatrali već dva dana. Bilo je sad ovde tiho i pusto. Kod bivše berbernice napipali su u pomrčini vrata, podmetnuli gvozdenu polugu i zapeli. Vrata su škripnula i iskočila. Izvalili su još jedna, povezali ih žicom sa poda otkinuli dugačku letvu, da bi im služila umesto vesla i sve to odneli na led. Gurajući splav ispred sebe navezli su se na sleđenu reku. Na ledu, gde je magla bila gušća, upravljali su se prema njenom šumu, jednom nogom stojeći na vratima, a drugom se otiskujući. Najzad su to učinili još samo letvom. Prednji deo splava pljusnuo je o vodu i zaljuljao se pod njihovim nogama. Plovili su rekom.

Otiskivali su se od leda, koji ih isprva nije puštao. Zatim su veslali kroz maglu. Voda je zapljuskivala splav, prelivala se preko daske i kvasila im noge. Udarali su o led na drugoj strani i umalo se nisu preturili.

Ostalo je bilo lako. Izišli su na nasip, i prebacili se preko drumu. U blizini mosta čuo se glas stražara koji je dozivao svog druga. Na drugoj, novosadskoj strani, na mahove je pucalo; kuća u Mohačkoj ulici još je gorela. Počinjalo je da sviće.

Držeći se podalje od drumu, okrenuli su naviše, obroncima Fruške gore. Napred je išao stariji, s puškom na ramenu.

XII

Jedinice sa spoljnog obruča krenule su u akciju oko sedam časova. U kasarni Armije streljali su prve hapšenike već oko osam. Leševe su odvezli na Dunav kamionima, koji su se otuda vratili iskićeni granjem i zastavama, kao sa manevara. Pijani žandari i vojnici uz put su uskakali i peli se na karoserije. Na prvim kolima jedan je rastezao harmoniku, dvojica su ga pratili na gajdama kojih su se odnekud dokopali. Ostali, zagrljeni, igrali su i pevali. U armijskoj kasarni sve su ih najpre zatvorili u sobe, da se malo smire i rastrezne, a posle, kad su počeli da viču i razbijaju prozore i vrata, morali su ih strpati u garnizonski zatvor.

Okolo devet časova sa spoljnog obruča, označenog na mapi crvenom bojom, više od dve hiljade ljudi kretalo se već ka centru grada. Žurili su se da i njih dopadne nešto od plena, a studen, koja je rasla svakim satom, gonila ih je da se brže kreću ulicama.

Malo se hapsilo, još manje sprovodilo u Dom. Nije bilo za to vremena i ljudi su obično odmah, i bez oklevanja, ubijani još u kućama ili na ulici. Na obali Dunava, kod kupališta, na keju i kod klanice, nastavljen je isti posao. Probijeni su novi otvori u ledu, okrugli, eskimski, kao za pecanje i u njih ubacivani leševi koji su dovoženi iz varoši i oni, pretekli od prethodnog dana, sa groblja.

U južnom delu grada, sa pojasa uz železničku prugu, patrole su od neko doba odvodile hapšenike na fudbalsko igralište. Mesar Martin Robert, iz Legitimacionog odbora, u čizmama, uskim jahaćim čakširama, s hitlerovskim znakom na rukavu kratkog kožnog kaputa, nametnuvši se za zapovednika vojsci i žandarima u celom kvartu, na svoj način je upravljao racijom i na igralištu izvodio

i upriličavao naročite trke i takmičenja. Svoj štab je smestio u bife, gde se leti publici točilo hladno piće, a zimi služio čaj klizačima. Iz susednih kuća donosili su mu rakiju i hranu. Pregrejanu prostoriju zastrli su ćilimovima iz opljačkanih stanova da bi bilo mekše i toplije. U malom kupatilu, uz svlačionicu fudbalera, žandari su vodom iz tuševa polivali nage hapšenike, većinom Jevreje, zanatljije i trgovce, i izgonili ih na studeni vetar te se po njima odmah hvatala kora leda. Postavljali su ih zatim na železnički nasip, iza igrališta, ređali ih kao drvene lutke na vojnim strelištima i sa prozora bifea obarali ih za opkladu iz pušaka, jednog po jednog.

Oko podne izmislio je Robert novu igru. Uhvaćeni ljudi, onako polugoli, samo u gaćama, terani su da trče oko igrališta, a na svakom uglu poslednjeg su gađali iz pušaka.

Na prvoj okuci izdvojili su se mlađi i snažniji i prvi je protrčali, zbijeni, u gomili, Robert je sačekao da naiđu oni što su izostali, nanišanio, okinuo i oborio poslednjeg. Žandari koji su gađali pored njega, promašili su. Na drugoj, dijagonalnoj okuci, i on je promašio. Kad je razvučeni red trkača, koji su se klizali, posrtali i padali, prvi put prošao pored tribina, napred su trčala deca. Nekoliko ljudi ih je sledilo, teško dišući, a za ovima su išli već običnim, umornim pešačkim korakom ostali, klateći se i povodeći zatvorenih očiju. Robert i njegovi žandari oborili su ih odmah sa staze plotunima, da ne smetaju takmičarima i ne kvare takmičenje. „Kao diskvalifikovane!” kazali su, napunili ponovo puške i spremili se. Na sledećoj okuci mesar je oborio još dvojicu, a kad je grupa i drugi put razminula strelce iz bifea, na okuku su izbila još samo deca. Prvi čovek je stao i okrenuo se licem ka prozoru bifea iz koga su virile žandarske kape i cevi pušaka. Ostali su pristigli i ustavili se pored njega. Zagrljeni, pridržavajući se da ne bi pali, klatili su se svi u gomili, onako u mestu. Nasta divlja pucnjava. Robert je dokopao puškomitraljez, izneo ga pred bife i posle, još ceo sat, sve dok je trajalo metaka, pucao po igralištu i po okolnim kućama.

U varoši se za to vreme nastavljala racija. Iz komande je ponovo poslato naređenje: požuriti! Žrtve su kamionima i trčecim korakom terane na Dunav.

U kući broj 9, u Segedinskoj ulici, još su prozori bili čitavi, a kapci zatvoreni kao prvoga dana. A unutra, u mračnoj trpezariji, osluškujući pucnjavu, koja se čas približavala, čas udaljavala, sedelo je nekoliko ljudi za stolom i drhtalo od uzbuđenja i straha.

Napolju je duvala košava, fijukala i zavijala u dimnjaku, i zamahujući snežnom prašinom udarala o kapke na prozorima koji su podrhtavali i škripali u šarkama. Izgledalo je da su kuću poneli kroz noć vihori, svu je potresali i ljuljali iz temelja, kao brod na uzburkanoj pučini. Ukućani su nemi sedeli oko stola, okupljeni kao mornari u utrobi broda, u kapetanovoj kabini ili u brodskoj trpezariji,

bespomoćni da išta učine, u nemogućnosti da sebi ičim pomognu, iščekujući novi udarac i nailazak presudnog talasa koji će ih poklopiti. U onoj polutami, na koju su im se već navikle oči, čuteći su posmatrali jedni druge. Babu, koja je držala pletivo, ne krećući rukom. Podetinjalog starca, koji se nadneo nad sto i nad dugački spisak svojih izmišljenih dužnika, sabirajući i sračunavajući veličinu duga i visinu kamate koje će im naplatiti. Decu, koja su, prvi put otkako znaju za sebe, sedela mirno u uglu i igrala se čuteći i bez svađe nemo razgledajući slike u knjizi. Unezvereni od straha svi su osluškivali huku vetra, svaki pucanj, plamsaj vatre u peći i škripu starog nameštaja. Pretvarali su se kao da su zabavljeni svojim poslovima i mislima, a, u stvari, mislili su samo jedno: šta se sad dešava napolju, u gradu, na ulici, pred kućom i na svaki šum oči bi im se podizale i sretale.

U uglu, utonuo u naslonjaču i tamu, podrhtavao je stariji brat Gros i tiho jecao.

Došli su po njih negde iza podne, kad više nisu ni znali koliko je sati, izgubivši, onako zatvoreni, svaki račun o vremenu. Ni na ulici se više nije moglo poznati koje je doba dana – da li se smrkava ili tek sviće. Nebo se nije videlo od mutne, sive magle koja se sa prvim poslepodnevnim časovima spustila na grad. Na ulicama je bila toliko gusta da je čovek čoveka na korak ispred sebe jedva mogao poznati. Napred su išli starac pogrbljen, sa okovratnikom kaputa podignutim do ušiju i baba zabrađena vunenom maramom, koju je već obelela snežna prašina. U sredini, spotičući se, grabila su deca, iza njih, oslanjajući se na ženu i brata, šepao je stariji brat Gros i vukao za sobom desnu, ukrućenu nogu.

Svi su išli ćutke, žurno, kao putnici koji hitaju ka stanici da ne bi zadocnili na voz, oborenih glava zbog snega koji im je udarao u lice i punio im usta i oči. Tu, uz njih, neko je psovao grubim mađarskim jezikom, kočijaški. U daljini, desno i levo, stalno su odjekivali zvižduci, kao na železničkim stanicama kad vozovi manevrišu. Dozivale su se patrole, tražeći put. Odgovarali su njihovi čuvari, sprovodnici, dajući pravac onima koji su pridolazili, i najzad bi se kroz sneg i maglu probila ka njima iz susedne ulice nova gomila ljudi, crna, golema, kao kompozicija voza, obavijena parom, vidljiva tek tu, na korak dva pred njima, kad je već pretela da će ih pregaziti. Zatim bi se opet čuli zvižduci. Negde desno, iza njih, verovatno u glavnoj ulici, odjekivali su pucnji, kao da neko, izmahujući, vitla bičem kroz vazduh. A daleko napred, otegnut, ne prekidajući, istalno se javljao glas trube, kakvom se izjutra, po vojvođanskim selima, služe pastiri, pozivajući domačine da izgone stoku iz štala i priključe je krdu koje već prolazi šorom. Izgledalo je da taj zvuk zaista donosi vetar izdaleka, sa sela i salaša, rasutih u ravnici. I baš kao krdo u praskozorje i oni su sad išli između kuća, gurajući se, sudarajući se i najahujući jedni na druge, brecajući se ljutito na one koji su im, izlazeći iz sporednih ulica, preprečivali put.

Na trgu su ih poveljeli levo. Svima su im glave bile zavučene među ramena, pazili su samo da ih niko ne nagazi i ne obori u sneg i sasvim su izgubili pojam o mestu gde se nalaze i pravcu kojim idu. Činilo im se da su prošli pored velike duge zgrade Zupanije, širim drumom po kome su ih naterali da trče. Neka starija žena u crnom krznenom kaputu saplela se i pala. Poznali su u jednom trenutku starog Aleksandra, sajdžiju iz Miletićeve ulice, koji se sagnuo da je prihvati. Sa pločnika je priskočio neki mladić, koji je otuda posmatrao šta se na ulici dešava. Naišao je žandar i u hodu, kao da ih sve poliva, pustio iz mašinke rafal. Dvoje starih klonulo je na zemlju. Mladić se podigao praznih ruku, pogledao ih, začuđen, i poleteo žandaru pod noge, kao da se baca u vodu.

Šibana s leđa mecima gomila se propela, celo crno krdo uzjahalo je na nasip i krenulo njime saplićući se o prugu koja je tuda vodila. Pao je i mlađi Gros i umalo ga nisu pregazili. Brata, snahu, decu i starce više nije video. Izgubio je rukavicu, a ruke, nagažene i pokvašene, odmah su počele da mu se mrznu. Uzalud ih je grejao dahom.

Ponovo su prelazili prugu i dugo su stajali u mestu. Negde iza njih čuo se pisak lokomotive i treskanje voza. Zatim je, jednim zamahom, vetar razvejavao maglu. Kao da je naglo svanulo ugledali su jedni drugima ubledela lica, a pred crnom, zbijenom gomilom, ukazala se bela površina zaleđenog Dunava.

Opet je počelo pucanje. U gomili su ljudi stali da se poznaju. Nisu to pokazivali nikakvim znakovima; niti su se smeškali, niti se pozdravljali. Samo su pod šeširima, duboko navučeni na oči, podignutih jaka do ušiju, netremice gledali jedni druge i polako, gurani od onih koji su bili iza njih, pomerali se napred, pa opet zastajali. I levo i desno (kretale su se takve kolone između kojih su, kao bodljikava ograda, stajali žandari s puškama u rukama. A tri duge, crne povorke polako su se po snegu i ledu pomerale napred i kao kratki tokovi triju ponornica nestajale u pesku snega i pukotinama leda. Tok im se negde naglo prekidao jer, videlo se, nisu dopirale na drugu stranu reke, niti su se dohvatale druge obale. Niko nije govorio. Ljudi su se samo stalno zbijali i pomerali napred, stajući jedni drugima u stope i prvi put otkako su nastali redovi pred radnjama niti su se svađali, niti prepirali, i niko se preko reda nije gurao napred. Niti je ko izostajao. Kretali su se disciplinovano i čekali strpljivo. Samo bi se poneki osmelili da malo iziđu u stranu i provire iz reda, da bi videli šta se napred dešava, koliko je povorka još duga i kad će na njih doći red. Pogledali bi, videli bi, i odmah se opet vraćali ćuteći u red, na svoje mesto. Nisu saopštavali šta su videli i niko ih za to nije pitao. Samo poneka žena više ne bi izdržala tišinu, napetost i strepnju, popustili bi joj nervi, glasno bi vrisnula i pala. Podigli bi je i prihvatili najbliži, i žena bi, pognute glave, tiho i uzdržljivo jecajući, nastavila da ide za onima ispred sebe, kao za mrtvačkim kolima na pratnji. Sve tri kolone odmicale su sporo i ravnomerno, a tamo napred, na vrhu dugih redova koji su polako, uvijajući se, gmizali snegom kao zmijske, oko

crnih otvora probijenih na ledu, okupila se gomila žandara i oficira. Svojim leđima obrazovali su neprobojan zid, videlo se samo kako im rade laktovi, a s vremena na vreme čuo bi se iz sredine njihovog kruga prigušen krik. Zatim opet, u tišini, tiho struganje cipela po ledu.

Oko tri i po, kad je počelo da se mrači i povorka se znatno skratila, dovezla su se iz grada štapska kola, ustavila se, okliznula na ledu i udarila one koji su poslednji stajali u redu. Iz kola je iskočio poručnik požurio napred, i najstarijem oficiru predao naređenje. Odjeknulo je nekoliko revolverskih pucnjeva i dva čoveka, koji su, već svučeni, polugoli, drhtali kraj otvora u ledu, pali su u reku, da ne bi opet morali da se oblače. Oficir je komandovao: „Na levo krug! Marš, marš!” I preostale civile poterao ka varoši. Na trgu ih je ustavio i naredio im da se razilaze kućama. Odrveneli od studeni, ljudi su stajali u mestu i nisu razumevali da li on to njima govori. Krenuli su tek kad su žandari i vojnici kundacima počeli da ih rasteruju. Mlađi Gros vratio se predveče, sam, u opustelu kuću. Andrija i ostali nisu više došli.

Još prethodnog dana, kasno uveče, posle savetovanja u vojnom okrugu, Graši je iz svoga stana telefonirao Feketehalmiju. Po njegovoj oceni nije imalo smisla ostajati duže u Novom Sadu i dalji boravak jedinica ovde, u varoši, samo bi nezgodno delovao na disciplinu. On sam, dodao je, ne bi mogao da preuzme na sebe odgovornost za posledice koje bi otuda mogle da nastanu.

Feketehalmi se ipak bunio. Pitao se da li da u Peštu, višoj komandi, pošalje samo izveštaj o raciji, pozitivan i pohvalan, razume se, ili da ujedno, uz izveštaj, predloži ministarstvu i generalštabu da njega i sve angažovane jedinice odmah povuku iz grada. Bilo je već dockan uveče i u ovo doba malo je koga bilo u kancelarijama. Sombathelji se sigurno negde zabavljao sa društvom i, Feketehalmi je to dobro znao iz ličnog iskustva, mogao se naljutiti što ga u ovo doba uznemiravaju bez potrebe, pa ih iz inata ostaviti ovde još najmanje nedelju dana. Znao je da viši štabovi ne vole da slušaju o teškoćama, a još manje o neuspesima i porazima. Svi negativni izveštaji, u stvari, su samooptužbe i nedostaje jedino da oni gore stave na njih svoje potpise pa da postanu presude. Najzad se ipak odlučio za srednje rešenje. Na tabaku hartije napisao je: „Raciju sa uspehom završavamo sutra uveče. Stavljamo vam se na raspolaganje za dalje zadatke!” Dodao je zvanični, propisani pozdrav, i poslao telegram šifrantu.

Sutradan poslepodne stigao je odgovor. Pozitivan? Negativan? – pitao se. U telegramu je stajalo da još istoga dana, odmah posle završene racije, sve jedinice, sem mesne policije i malog odreda žandara, treba da napuste Novi Sad i krenu za Stari Bečej. Odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva vojske, i nad tim oblastima proglašeno je opsadno stanje. Treba i tu izvršiti raciju i

preduzeti iste mere kao i u Novom Sadu. Toliko! I ni reči više. Koliko će dugo morati da ostanu tamo? Kuda će krenuti posle toga?

Drugi telegram, koji je stigao odmah za prvim, govorio je o unapređenjima i pohvalama. Graši je proizveden za generala. Deak je pohvaljen. Ese je postao najzad pukovnik. Odlikovani su i drugi, pa i Harkai, samo on, Feketehalmi, nije ni pomenut u naređenju. Svejedno! Naposletku, dobitak je i to što će najzad krenuti odavde, iz ovog smrdljivog gnezda.

Dohvatio je telefon, pozvao Grašija i pročitao mu naređenje. Raciju je trebalo odmah prekinuti, vojsku što pre sabrati u kasarne i krenuti još iste večeri. U gradu će ostati samo nekoliko oficira sa manjim odredom vojske, da bi pokupili vojnike koji zaostanu po kućama i uputili ih prvim vozom u Bečej. O unapređenju mu nije govorio, ostavio je to za sutradan. Saznaće to ionako suviše rano, mislio je.

Graši je naređenje preneo jedinicama u najkraćem obliku: „Obustaviti raciju i smesta se uputiti na stanicu.” Pa ipak je i takvo, tek posle više od dva časa, i u sasvim drugom obliku, stiglo do nižih jedinica i patrola. A Litomericki opet nije odoleo iskušenju i, prenoseći ga Harkaju i Galu, pomenuo je, kao uzgred, i glasove o nadiranju buntovnika u grad.

Za to vreme, dok je naređenje prelazilo od viših ka nižim komandama i jedinicama, nastavljala se racija. Kad bi ga primile, patrole bi smesta, tu, gde bi se našle, oborile na brzinu hapšenike, koji su im bili u rukama, odmah prekidale posao i upućivale se na stanicu, a u prvi mrak krenule su otuda vozom već prve jedinice. Nad ravnicu se naglo spuštala noć. U hladnim, nezagrejanim vagonima, vojnici su, mrznući se, ćutali u pomrčini, naslonjeni na puške.

Kroz varoš su dotle jurili automobili i kamioni, a vojska je, žureći se, izvirući sa svih strana, prtila na sebi teške, nabijene torbe i zavežljaje. Sve se kretalo ka stanici. Sa prozora kuća provirivali su vojnici i žandari i pitali šta se to dešava u gradu, ali su patrole na ulicama toliko žurile da nisu imale volje ni vremena da odgovaraju.

Vojnici u kućama nisu se dalje raspitivali; brzo su sakupljali stvari i trpali ih u torbe. Malo zatim i oni su, sa teretom na leđima, grabili ulicama, ne odgovarajući nikome na pitanja. Uostalom, i bez glasnog i određenog odgovora bilo je jasno da se nešto desilo, i svima se sad činilo važno jedino to da što pre odu iz varoši i prvi stignu tamo kud oficiri sigurno već odlaze. Znali su da u takvim prilikama nikad za sve nema dovoljno prostora i da što pre, među prvima, treba uhvatiti neko mesto dok svi nisu nagrnuli. Upućivali su se zato pravo ka stanici. Niko nije imao volje ni vremena da svraća u kasarne. Izgledalo je kao da se vojska, posle prodora neprijatelja, naglo povlači iz grada. Govorilo se, zaista, da su odredi buntovnika prodrli u varoš i da, pomognuti stanovništvom, nastupaju već ulicama

kroz varoška predgrađa; nikog ne zarobljavaju, a ubijaju svakog koga stignu. Oni koji su poslednji išli stalno su se osvrtali, plašeći se da su im već za petama, nastojeći da se proguraju napred i preteknu one pred sobom. Sa severa se zaista čula učestana pucnjava, kao da se tamo zapodela prava, istinska borba. General Feketehalmi i pukovnik Graši viđeni su, navodno, još pre dva sata kako su se automobilom, najvećom brzinom, odvezli na stanicu.

A tu, na stanici, zaista su vladale gužva i panika. Na prostoru pred zgradom stajao je postrojen dvostruki red žandara sa bajonetima na puškama. Propušteni su vojnici i oficiri svih rodova vojske, a zadržavani, na silu, gradski policajci i građani, civili, koji su, uplašeni, krenuli za vojskom i već stigli za njom na stanicu.

I lokomotive su nekako nervozno zavijale i pištale. Vozovi su zbunjeno i nezvereno manevrisali, činilo se bez svakog razloga i potrebe. Krcati svim rodovima vojske, toliko nabijeni da su vojnici visili na stepenicama, ležali po krovovima i gotovo ispadali kroz prozore, odlazili su jedan za drugim na sever.

Pred Feketehalmijevom kućom još je stajala straža. General je bio gore, u svojoj sobi, ali su njegove stvari već pakovane. Dva posilna su, na njegove oči, spremala prtljag i, stenjući, pritezala nabrekle kofere u kojima se sad nalazio i niz stvarčica koje je generalu, u dva paketa, poslao iz Doma pre podne Bertalan Kun. Zamišljen i odsutan, Feketehalmi se dugo spremao pred ogledalom, misleći, u stvari, na telegrame, primljene iz Pešte, po ko zna koji put ispitujući njihovu sadržinu i njihov skriveni smisao, a pri tome ujedno pazeći da mu vojnici nešto ne ukradu iz kofera i ne oštete kožu potkovicama i klincima svojih čizama.

Zvonio je telefon, Feketehalmi je podigao slušalicu. Javljao se Graši. Nalazio se na tovarnoj stanici, s ostalim oficirima iz štaba, i očekivao ga. Tamo je manja gužva, a posebna kompozicija sa salonskim kolima već čeka spremna. „Biće toplo i prijatno”, rekao je Graši. „Pobrinuli smo se za zakusku i piće.”

Generalu je obezbeđen udoban kupe i moći će da se opruži i odmori. Štab će iskoristiti vreme da bi za stolom, u salonu, pripremio plan akcije. Na stanicu, međutim, treba ići sporednim putevima, izbegavajući centar. U glavnim ulicama sve je zakrčeno vojskom, koja je besna i razdražena. Uostalom, nije to ni loše; lakše će se raditi u Bečeju. Ipak bi mu, radi svake sigurnosti, preporučio da ne pali svetlost u kolima. Vozovi već polaze i sve je uglavnom u redu. Primljen je izveštaj da je prvi ešalon stigao na odredište. Javio se štabu i Vašvari, koji je krenuo napred, da organizuje smeštaj i ishranu. I civilne vlasti su spremne za akciju; obrazovan je Legitimacioni odbor građana i pripremljeni su spiskovi osumnjičenih. Graši se nasmejao. „Ličimo pomalo na razbijenu vojsku koja se u neredu povlači. Ali, ko zna, možda Litomericki ima pravo kad kaže da tako niko od vojnika, sem onih koji mrtvi pijani leže po kućama, neće ostati u varoši. Imamo muke sa

policijom i sa civilima koji hoće da beže i ne uspevamo da ih ubedimo da im ne preti nikakva opasnost. Ne veruju nam i misle da ih varamo. Gradonačelnik Nađ je takođe dolazio na stanicu i još se izgleda po njoj mota. A i Fernbah me je dva puta tražio telefonom da proveru šta je u pitanju i ima li šta novo, mada je odmah o svemu bio obavešten.”

Graši je preko običaja bio razgovoran. Bilo mu je prijatno što odlazi odavde. Svaki novi posao nešto obećava, a svima se čini da je bolje tamo gde nisu. Sem toga, telegrafisti su već našli načina da mu saopšte da je unapređen, i Feketehalmi, koji je to naslutio, morao je najzad, i preko volje, da mu čestita.

Koferi su bili spremjeni, a vojnici su ćuteći očekivali dalja naređenja. Feketehalmi se još jednom osvrte po sobi, baci pogled kroz prozor na varoš, koju je tri dana držao u svojim rukama i šibao po golom mesu, kao povaljenog, na zemlju oborenog kažnjenika. Ni osećanje vlasti nije mu više pružalo pravo zadovoljstvo. Navukao je šinjel, uzeo šapku i izišao iz sobe. Vojnici su oprezno nosili kofere, da ih ne bi ogrebli i oštetili na stepeništu. U sobama i u velikom predsoblju, na zidovima i na podu, ostala su povećá svetlija mesta. Dajč, raniji vlasnik kuće, skupljao je slike i retke, skupocene ćilime; oni su već ranije spakovani i sa radio-stanicom ukrcani u voz.

Kola su čekala pred vratima. Posle mraza i oluje, koji su stezali i šibali varoš poslednjih dana, napolju se u vazduhu odjednom osetilo nešto mlako i nezdravo, kao da se odnekud u varoš probio jug. I sneg pod nogama je klonuo i omekšao, sa streha je već kapalo, i Feketehalmiju se, prolazeći kroz baštu i prilazeći kolima, učini kao da već gazi po blatu i lapavici provincijskih, neosvetljenih i neočišćenih ulica.

XIII

U komandi mesta Litomericki je spremio svoje spise u kožnu torbu, obukao šinjel i pozdravio Gala, koji je, mrtav umoran, sedeo zavaljen u stolicu, pored peći: „Nadam se da se nećemo više videti; mislim ovde, u ovom kokošinju. A u Pešti, kad dođeš, pokazaću ti kako se tamo živi. No, pa zdravo, bači. Od svih s kojima sam se ovde sreo, ti si mi se najviše svideo. Ti i, razume se, Deak, na svoj način.”

Hodnik je bio polumračan, stepenice izlizane od mnogih nogu koje su godinama njima prolazile. Mirisalo je na vlagu i memlu, osećao se smrad nužnika, koji je bio tu negde blizu, pod stepeništem, i onaj neodređeni ali tako poznati miris kancelarijske prašine. Držeći se ograde stepeništa, Litomericki je oprezno sišao na ulicu. Tamo je opet duboko udahnuo vazduh. Studen je naglo popustila. Bilo je gotovo toplo i, posle jurnjave i napetosti poslednjih dana, osećao se sad lak i raspoložen, kao da je krenuo na odsustvo.

Ulicama su prolazili poslednji kamioni i skupljali po varoši leševe i pijane, zaostale vojnike. Litomericki je morao da se drži zidova kuća da ga ne bi poprskali blatom i blatnjavim, upola istopljenim snegom. „No, i pored sveg nereda i gužve”, mislio je „sve u svemu dobar smo posao i ovde obavili. Grobari će još najmanje nedelju dana imati šta da rade.”

Pred Županijom čekao ga je automobil, da ga odveze na stanicu. Trebalo je da pređe tri ulice, pa posle da skrene ulevo.

Na prvom uglu je zastao. Sačekao je da prođe kamion. Poprečnom ulicom polako i nemarno koračala su dva vojnika, očigledno zaostali iza jedinice. Zastali

su da zapale cigarete; njega nisu ni primetili. Litomericki je prešao na drugu stranu; nailazila je duga kolona kamiona, blato je prskalo na sve strane.

Pribio se uza zid kuće. Dublje u pomrčini, nešto se kretalo i šuštalao kao da je neko zastao da mokri. I sam htede da to uradi. Pođe napred i pogleda pažljivije. Dva čoveka, civila, držali su nešto između sebe i nečim strugali i vukli po zidu.

Primakao se toliko da su mu čuli korak i šuštanje kabanice. Povukli su još nekoliko poteza i, kao da su završili posao, okrenuli se i pošli. Litomericki je zastao. U mraku nije mogao da razazna šta su radili tu, na zidu. Pokušao je da se pomogne upaljačem, ali se fitilj ovlažio, nije hteo da uhvati plamen i odmah se gasio. Pošlo mu je samo za rukom da na malteru, u jednom kratkom trenutku, ugleda raščijani rep nekog nepoznatog slova. I da prst namaže nečim lepljivim, crvenim, kao krv. Ona dvojica odmicali su već ulicom.

Isprija su išli polako. Litomerickom, u čizmama, potkovanim klincima, nije bilo teško da ih sledi po vlažnom, klizavom snegu. Jedan se osvrnuo. Požurili su i zatim neko vreme uspevali da drže isto rastojanje. Litomerickog je to zabavljalo. Činilo mu se kao da je putem, duž mračne ulice, na kojoj su se ljuljali retki fenjeri, između onih napred i njega povučena zategnuta žica koja je, spajajući ih, uzbuđeno treperila. Ona dvojica opet se osvrnuše i ubrzaše korak. I Litomericki požuri; trudio se da održi razmak i činilo mu se da bi tako mogao da ide za njima u beskraj, dok ih sasvim ne zamori i dok najzad stanu ili izgube vlast nad sobom i svojim nervima, pa počnu da trče. Za taj slučaj držao je u džepu otkočen i spreman pištolj.

Civili naglo skrenuše levo, u poprečnu ulicu. Posle nekoliko sekundi i Litomericki, koji je počeo da trči, bio je već na uglu. Stigao je da pređe svega korak-dva. Dobio je žestok udarac po temenu, poleteo napred i udario prsima o zemlju. Obrnuo se nekoliko puta, otkotrljao sa pločnika i pao u jarak, licem u vodu.

Sat docnije i kamioni su prestali da se kreću ulicama. Posle buke i pucnjave grad je utonuo u mrtvu tišinu.

U pomrčini, na kraju Fruškogorskog puta, odmah do nasipa na kome su ceo dan istovarivani leševi, žandari su, odlazeći naglo, zaboravili na seljaka, kočijaša, koji je ostao sam u praznim kolima. Čekao je neko vreme, sedeći na slami, već otupeo, iščekujući da se vrate i da ga opet nekud povedu. Onda su volovi, već treći dan vukući kola, gladni, bez hrane, sami krenuli polako ulicom, njuškajući i tražeći put u selo.

Zaustavio ih je pred otvorenom kolskom kapijom, ušao u prostrano dvorište i provirio krajem oka na osvetljeni prozor. U prostoriji nikog nije bilo. Sijalica je gorela usamljena, nepomično viseći sa tavanice; na podu je ležala razastrta kukuruzovina.

Vrata su bila samo pritvorena. Vojnici koji su ovde konačili, tek što su otišli; soba je još bila topla i osećala se na duvan. Seljak se sagnuo, sakupio naramak kukuruzovine, poneo ga i bacio u kola. Drugi je bacio pred volove. Zatim se neko vreme grejao pored vatre. Volovi su na ulici ravnomerno žvakali.

Poterao ih je opet, prešao nekoliko ulica i na svetlosti uličnih sijalica ispratio pogledom patrolu žandara koja je nekud žurila. Osvrnuo se za njima, pogled mu je pao na kola iza sebe i onda, među kukuruzovinom spazio je iznenadno bosu nogu i beo rukav nečije košulje. „Otkud sad ovaj ovde?” začudio se. Na nasipu su svi leševi istovareni, a još maločas, pred kućom gde se ustavio da nađe hrane za volove i da se ogreje, kola su bila prazna.

Nije imao vremena da razmišlja. Opet su se čuli nečiji koraci, seljak je ispod sebe, sa sedišta izvukao malo kukuruzovine i slame na kojoj je sedeo, bacio i to u kola i krenuo sporednim ulicama. Neko vreme kola su tandrkala i tresla se, vozeći se pijačnom kaldrmom. Sa desne strane čuo se neki šum i praskanje; to se Dunav u pomrčini nadimao od vode koja je naglo nadolazila, lomio i otkidao led od svojih obala. Prešao je zatim preko mosta na kanalu i kola se na drugoj strani naglo ustaviše.

Dubokim, promuklim glasom, seljak je nešto objašnjavao stražaru, sporo, i ne trudeći se mnogo da ga ubeđuje. Nad kola se nadneo fenjer, nastala je tišina i opet se čuo samo šum sa reke. Topao i vlažan vetar duvao je na mahove, kao da su golema jata crnih nevidljivih ptica preletala preko polja, iznad snega koji je naglo kopnio.

Stražar se bez reči vrati u stražaru. Vrata se zatvoriše za njim.

„Hoj! Ho!” Bič je udario i pucnuo, zaškripali su točkovi. Kola su se lagano kretala drumom kroz noć. I poslednje svetlosti ostale su za njima.

Zatim se opet ustaviše. Seljak je sišao i smakao kukuruzovinu sa čoveka. „Jesi li živ?” pitao je i rukom mu pipnuo pod košulju. „Jesi li ranjen?”

Nepoznati se podigao i seo. U pomrčini mu je razaznavalo samo bledilo lica, koje su probile oči, a dopola pojela čupava crna kosa. Bio je bos, u čakširama i u košulji. Čutao je i odgovarao samo pokretima glave.

„Izišli smo! Sidi i sedi do mene!”

Seljak, krupan i snažan prema njemu, pomogao mu je da siđe i gotovo ga preneo do sebe, na sedište.

Kola su opet krenula. Čovek je sedeo pognut i drhtao od studeni. Seljak je skinuo kožuh i ogrnuo njime sebe i njega. Na deliću zimskog neba videla se jedna jedina, usamljena zvezda.

Točkovi su jednako škripali. Nad glavama volova ponekad bi tiho pucnuo bič. Levom rukom seljak je pod kožuhom pridržavao oko pasa čoveka pored sebe i grejao ga svojim telom, a iz kožuha širio se miris ovčjeg krzna i neko toplo i tiho osećanje sigurnosti, kao sa kućnog ognjišta. Čovek se pribio uza nj. Ramena su mu podrhtavala od nemog jecanja.

„De, de, opet ćemo se mi vratiti!” Seljak je još čvršće privio uza se čoveka. „Još malo pa ćemo stići do naših. Ho, Galonja, ho!” uzvikivao je. „Ho, Šaronja, povuci!”

Sameravanje čoveka

Kada se književnik prihvati literarne obrade istorijskog događaja, možemo da pretpostavimo da je po sredi njegova odluka da dublje promisli pojavu. Kada je to postupak koji se u jednom opusu ponavlja, kao svojevrsni topos, možemo govoriti o poetičkim opredeljenjima. U tom smislu, Erih Koš (1913 – 2010) pripada onim književnicima koji u istoriji i onome što tek treba da postane istorija, to je već uočeno, nalaze inspiraciju za svoj književni rad.

Prošlost, oblikovana u istorijsku istinu, s jedne strane može se razumeti kao nepromenljiva, jer činjenica da se nešto dogodilo (ili nije) naprosto je činjenica. Pa ipak, njihovo tumačenje koje i tvori istorijski narativ, podložno je promenama. To, kako ćemo razumeti pojedinu istorijsku činjenicu, jeste pitanje generacijske (i pojedinačne) odgovornosti tumača.

Prihvatajući se da u romanesknoj formi obradi strašne događaje koje je istorija upamtila pod nekoliko naziva (novosadska racija i hladni dani su najpoznatiji), Erih Koš je preuzeo veliku odgovornost. U vreme koje još uvek snažno ideološki upliviše na oblikovanje uvida u prošlost, tumačenje prošlosti književnim sredstvima, već samom činjenicom postojanja, može predstavljati iskorak iz doktrinarne konvencije. Drugim rečima, kada književnik, a Koš to u romanu *Novosadski pokolj* čini, dakle kada on posegne za pojedinim akterima istorijskog događaja koji je izabrao za svoju temu, tada, tim postupkom, dovodi u pitanje sliku, pojednostavljenu nužnošću istorijskog metoda. Takav postupak, dalje, svedoči odluku da se odabrani istorijski događaj razume u njegovoj suštini. U slučaju romana *Novosadski pokolj*, ta odluka je utoliko dramatičnija, jer je književna transpozicija u narativni fokus postavila komandante odnosno izvršioce zločina u Novom Sadu, iz januara 1942. godine. Ovim je Erih Koš obavezao sebe, ali i čitaoca da horizont očekivanja samerava ne (samo) prema impulsima empatije, nego da učini napor i uroni u anatomiju zločina.

Instrumenti kojima se Koš služi, na prvi pogled mogu se identifikovati kao realistički. On se dosledno bavi motivacijom postupaka svojih likova, daje njihove fizičke i psihološke portrete, sugestivni opisi prirode usaglašeni su sa događajima u ljudima i oko njih. Međutim, pedeset godina nakon prvog izdanja konačne verzije ovog romana, možemo da postavimo pitanje da li bi bilo moguće nekim drugim instrumentima književne stilizacije govoriti o tako dramatičnim događajima, a ne skliznuti u banalnost. Sa etičke tačke gledišta, pristup temi sa pozicije distanciranog pripovedača, letopisca, možda najbolje može da stvori tekstualne okolnosti u kojima se promišlja zločin kao fenomen.

Iz tog razloga, pitanje glavnog junaka nije središnje pitanje za pisca. U romanu *Novosadski pokolj* postoje likovi koji su jedni drugima nadređni ili podređeni po kriterijumu vojne ili hijerarhije civilne vlasti, ali Koš zapravo portretiše svaki pojedini tip, oblikujući kompoziciju koja svojom celinom ukazuje na svu složenost ljudske patologije koja se ispoljava u okolnostima rata.

Upravo je tema reda i hijerarhije jedna od ključnih tema ovog romana. Groteskno oponašanje poretka, oličeno u liku divizijskog generala Ferenca Feketealmi Cajdnera, koji, iako glavnokomandujući, tokom trajanja racije praktično ne izlazi iz stana u koji je smešten po dolasku u Novi Sad iz Budimpešte. Tu on piše pisma svojoj supruzi i povremeno odgovara na telefonske pozive. Nalog, da „kad počne, onda treba raditi brzo i čisto. Bez svinjarija po mogućnosti. To loše deluje na vojsku, a i neprijatno je gledati”, koji daje Laslu Deaku, prvi je segment mozaika koji čini sliku *Novosadskog pokolja*. Posredstvom Feketehalmijevog lika, uspostavlja se binom centar – periferija (Budimpešta – Novi Sad), pri čemu je periferija stereotipno primitivna i vredna prezira. General *mora* da komanduje čišćenjem Novog Sada, ali će to vreme provoditi čitajući „jevtin i zanimljiv roman”, u vili koju su rekvirirali trgovcu Dajču, Jevrejinu. Obilazak grada, po čijem tlu su ležali leševi ubijenih, samo će pojačati utisak potpune ravnodušnosti ovog čoveka prema onima koji su označeni kao meta. Naopakom votanističkom filozofijom on zna da onaj *ko bude palio više – paliće duže*. Njegove misli tiču se njegovog položaja u vojsci, njegovih finansijskih prilika, a ta tela sredstvo su kojim rešava sopstvena egzstencijalna pitanja. Svaki sledeći niži stepen u hijerarhiji, približiće pojedinog aktera za stepen bliže telu žrtve. Graši i Zombori će pripremiti svakovrsnu logistiku administriranja zločina, koja obuhvata i sadržaj smrtovnica, u cilju preuzimanja imovine žrtava, čime Koš uvodi motiv pljačke, koji će razvijati do kraja romana, a Deak razmatra tehničko pitanje groblja – kako sahranjivati tela u smrznutu zemlju. Konačno, članovima Legitimacionog odbora namenjena je funkcija neposrednog kontakta sa žrtvama. Aktuelizujući civilni status odbornika, Koš kroz reči jednog od njih započinje složenu opservaciju odnosa zločina i odgovornosti. Tibor Feher, upravnik „Apolo” bioskopa, u unutrašnjem monologu kaže: „Što nas u to mešate? Kad bude došlo

vreme da se za to odgovara, vi ćete biti ko zna gde, a mi, koji imamo porodice i nemamo kuda da bežimo, mi ćemo posle sve da plaćamo.” Ono što će se u stvarnosti dogoditi po završetku rata, ono što je istorija ostavila ne samo Košovoj nego i potonjim generacijama, jeste upravo pitanje odgovornosti i uspostavljanja pravde. Druga grupa kojoj je namenjena uloga neposrednog izvršioca zločina jesu vojnici i žandari. Status instrumentalizovane instance sile, koji im je po prirodi vojne strukture imanentna, običnim vojnicima i žandarima dodelio je strašnu ulogu ubica. Kao kontrast hladnoj administrativnoj distanciranosti od tela žrtava, smeštenoj u ambijente kancelarija i konferencijskih sala, vojsku i žandarmeriju u romanu nalazimo ili na ledenim ulicama grada ili u pregrejanim sobama privremenih smeštaja. To pre naglašavanje zaoštava dramatiku događaja koji se na fonu ovog kontrasta odigravaju, i po jednoj paradoksalnoj dijalektici približava tela zločinaca telima žrtava. Alegorijsko otelotvorenje ovog aspekta romana dato je kroz lik mesara Roberta. I profesijom i postupcima koji su mu u romanu dodeljeni, on je oličenje te druge strane slike užasa, koji izaziva zlo u čoveku, koji je i sam telo.

I vojnici i žandari, kao i njihovi nadređeni, u Košovom romanu studiozno su psihološki portretisani. Kao i svakog čoveka, i njih brinu prilike u kući koju su zbog rata ostavili, mori ih glad i studen, lakomi su na novac i zov tela. Različiti su. Ipak, bez odgovora ostaje pitanje, kako je to sve bilo moguće. Kako je bilo moguće ići od kuće do kuće i ubijati ljude. Kao što bez pravog i suštinskog odgovora ostaje svako takvo pitanje. Zanimljiva je koincidencija da je godine 1961. kada je izašlo prvo izdanje konačne verzije *Novosadskog pokolja*, u Jerusalimu suđeno Adolfu Ajhmanu. Ono što je Hanu Arent u vezi sa Ajhmanom zanimalo, a to je kakva je vrsta čoveka bio i šta je odgovor na pitanje statusa savesti toga čoveka, moglo je da bude podsticaj i Erihu Košu da napiše svoj roman. Okolnosti i akteri ne mogu biti izjednačeni, jer bismo se tada ogrešili o istorijsku istinu. Ni režimi u Nemačkoj i Mađarskoj u vreme racije nisu bili isti. Pa ipak, da parafraziramo Dejna Vilu iz njegove studije *Savest, banalnost zla i ideja reprezentativnog počinioca*, zlo u Novom Sadu nije se moglo dogoditi bez regrutovanja množine normalnih osoba. Jer, osim mesara Roberta koji pokazuje patološki sadizam, brojni likovi ovog romana ni po čemu drugom se ne razlikuju od neke druge normalne osobe, osim po izvršenom masovnom zločinu. Dakle, pitamo se u Košovo ime, šta se dogodilo sa savešću ljudi koji su zločin planirali i izvršili? Kako je bilo moguće ne misliti na vreme koje ima kategorije juče, danas i sutra, ukinuti kategoriju ja – drugi i konačno zaboraviti na kauzalitet. Mislimo da i Koš svojim romanom postavlja ova pitanja. Kada Feketehalmi, na početku romana, vozom dolazi u Novi Sad, njegovu će pažnju, na kratko doduše, zadržati zvonici crkava u ravnici. Oni su, jasno je, znak etičke paradigme kojom natkriljuju taj prostor. Zamagljeni pejzaž koji se odražava u Feketehalmijevom oku zamorenom dosadom, suptilni su nagoveštaj pada te paradigme. Poigravanje sa režiranim napadom pobunjenika, koje zabavlja

Litomerickog, takođe ukazuje na paralelne svetove u koje su smešteni zločinci i žrtve. Prekidi u svesti vojnika i žandara, izazvani nekontrolisanim alkoholisanjem u vreme racije takođe sugerišu narativnu tendenciju da se ti svetovi razgraniče. Jedino su kroz lik veterinara Palfi Šandora i njegovo prijateljstvo sa Joškom Grosom uspostavljene veze razdeljenih svetova. Palfi rat shvata kao metafizičku pojavu, kao prirodnu nepogodu kojoj se nije moguće suprotstaviti, nego je treba istrpeti, jer „kad naiđe poplava, onda voda svašta iznese na površinu”. Njegov pokušaj da sačuva čoveka u sebi, brinući o drugom čoveku, ostao je uzaludan. Grosovi nisu mogli da vide ono što je mogao Palfi Šandor, taj drugi, razgrađeni svet zločinaca. Tek suočene sa smrću, žrtve su preuzele na sebe ono osećanje koje više nije postojalo kod zločinaca:

„A svet je išao ćuteći, nekako mirno i dostojanstveno, nogu pred nogu, gledajući preda se da nekog ne bi nagazio, kao na tuđoj pratnji, i ni glas se otud nije čuo između njih. Niko ni da vikne u pomoć, ni da se javi onima koji ostaju. Ni jedan pogled se nije podigao i ni jedno lice se nije videlo ozgo, da bar začas blesne, baš kao da su se svi stideli onog što se dešavalo.”

U vreme kada Koš piše roman *Novosadski pokolj*, glavni akteri zločina izvršenog u Novom Sadu 1942. godine, već su osuđeni i kažnjeni. To što on romanom aktuelizuje ovaj istorijski događaj, uz ostalo je i odluka da se pamćenje saobrazni čoveku kao pojedincu. Imena žrtava koje navodi, kao što to čini i sa zločincima, znak su da je istorijsko pamćenje nedostatno za ljudsku meru poimanja. Zapisujući imena, sačuvali ih je od zaborava, i konotirao starozavetni princip da imenovati znači stvoriti. Sličan postupak nalazimo još kod nekih pisaca. Roman *Gec i Majer* (1998) Davida Albaharija, koji takođe tematizuje zločince, možda je najupečatljiviji.

Kraj ovog, i po jezičkim svojstvima izuzetnog romana, oblikovan u simboličku sliku prelaska preko reke, dva čoveka ogramta jednim gunjem, nadilazi ideološku notu podele na naše i njihove. Reči seljaka „opet ćemo se mi vratiti”, prizivaju vaspostavljanje narušenog prostorno-vremenskog poretka kojem je mera – čovek.

Gordana Todorčić

SADRŽAJ

Novosadski pokolj	5
Sameravanje čoveka, Gordana Todorć	123

Erih Koš
NOVOSADSKI POKOLJ

Izdavač
Jevrejska opština Novi Sad

Urednik
Goran Levi, dipl. ing.

Pogovor
Gordana Todorčić

Tehnički urednik
Igor Kronaveter

Fotografija na koricama
„Trag”, Aleksandar Gusman

Štampa
Mala Knjiga

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

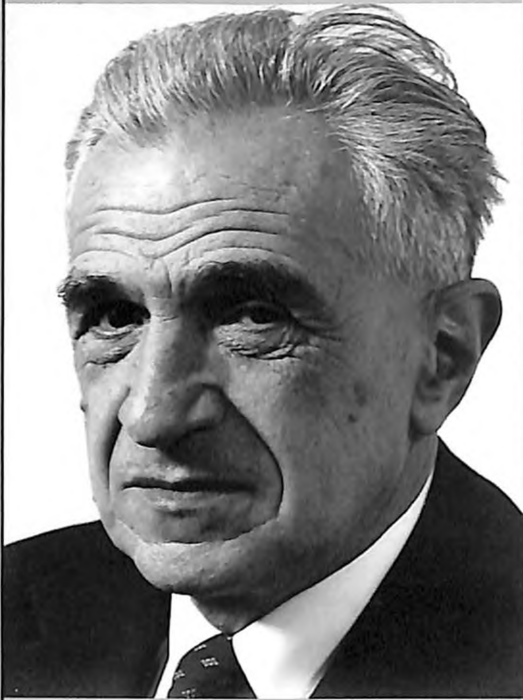
821.163.41-31

КОШ, Ерих

Novosadski pokolj / Erih Koš. - Novi Sad : Jevrejska
opština, 2014 (Novi Sad : Mala Knjiga). - 128 str. ; 25 cm

Tiraž 300.

ISBN 978-86-909297-3-3
COBISS.SR-ID 282679303

Književnik Erih Koš rođen je u Sarajevu, 15.04.1913. godine. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1935. godine. Svoju karijeru je počeo kao advokatski pripravnik, 1937. godine. Narodnooslobodilačkoj borbi priključuje se 1941. godine. Posle rata, radio je u Ministarstvu kulture i prosvete i diplomatiji. Tokom svoje bogate naučne karijere bio je i član: Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda; Udruženja književnika Srbije, PEN kluba Srbije i Međunarodnog PEN kluba. Bavio se i uredničkim radom u časopisu *Savremenost* (jedan od osnivača i urednik 1955-1960). Dopisni član SANU postaje 1974. a redovni 1978. godine. Aktivno je radio u Odboru za Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU, Odboru za 3. Milenijum i MAO za orijentalne studije. U književnosti će ostati upamćen, između ostalog, po romanima *Čudnovata povest o kitu velikom takođe zvanom Veliki Mak* (1956), *Il Tifo* (1958), *Novosadski pokolj* (1961), *Mreže* (1967), *Dosije Hrabak* (1971), *U potrazi za Mesijom* (1978) i esejima *Taj prokleti zanat spisateljski* (1965), *Zašto da ne* (1971), *Pripovetka i pripovedanje* (1980), *Satira i satiričari* (1985).

Proze Eriha Koša nalaze se u više antologija i zbornika savremene srpske i jugoslovenske književnosti. Takođe, radovi i knjige prevedeni su mu na engleski, nemački, ruski, bugarski, mađarski, italijanski. Svoja prva dela objavljivao je pod pseudonimom E. Minić.

Dobitnik je mnogih nagrada i priznanja: Nagrade Saveza književnika Jugoslavije (1958), Oktobarske nagrade Beograda (1964), NIN-ove nagrade (1968), Sedmojulske nagrade Srbije za životno delo (1974) itd.

Akademik Erih Koš je umro u Beogradu, 25.05.2010. godine.